

7939

शालमुक्तावली—४२.

मीमांसाकौस्तुभः ।

(द्वितीयाध्याय द्वितीय पाद)

1399

—(*)—

जैमिनीय पारावारपारीणेन विद्वद्वर्येण

खण्डदेवेन

विरचित ।

श्रीकाशी प्रतिवादिभयङ्करानन्ताचार्येण परिशोधितः

श्रीमुदर्शनमुद्राक्षरशालायां

अमुच्यत ।

—(*)—

श्रीकाशी ।

१९११

अधिकरणानुक्रमणिका ।

	पुटसंख्या ।
(१) भङ्गापूर्वभेदाधिकरणम्	१
(२) समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम्	६
(३) दर्शपूर्णमासाधिकरणम्	१४
(४) उपांशुयाजाधिकरणम्	३६
(५) आषारामिहोत्राधिकरणम्	४६
(६) पशुसोमाधिकरणम्	५७
(७) संख्याधिकरणम्	५९
(८) संज्ञाधिकरणम्	९०
(९) गुणाधिकरणम्	९८
(१०) शेषाधिकरणम्	१०४
(११) इन्द्रियकामाधिकरणम्	१०५
(१२) रेवत्यधिकरणम्	११६
(१३) सौभराधिकरणम्	१२८

मीमांसाकौस्तुभे द्वितीयाध्यायद्वितीयपादस्थ- सूत्राणां सूची—

	सूत्रसंख्या.	पृष्ठाङ्कः.
अगुणेतु कर्मशब्दे गुणः	(२-२-२३)	१०४
अचोदकाश्च संस्काराः	(२-२-१८)	६४
अतुल्यत्वाद्वाक्ययोगुणे	(२-२-२५)	१०९
अप्रकृतत्वाद्वा	(२-२-१५)	४९
आषारामिहोत्रमन्त्रत्वात्	(२-२-१३)	४६

एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषात्	(२ २- २)	६
गुणस्तु श्रुतिसंयोगात्	(२-२- ५)	२९
गुणश्चापूर्वसयोगे वाक्ययो	(२ २ २२)	९८
गुणोपबन्धात्	(२ २ ११)	४२
चोदना वा गुणानां युगपत्	(२ २ ६)	३१
चोदना वा प्रकृतत्वात्	२-२ १०)	३९
चोदना वा शब्दार्थस्य	(२-२-१६)	४९
तद्भेदात्कर्मणो ऽभ्यासः	(२ २ १९)	७२
द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयो	(२ २ १७)	५७
पृथक्त्वनिवेशात्सख्यया	(२-२ २०)	७९
पौर्णमासीवदुपशुभ्याञ्जस्यत्	(२-२- ९)	३६
प्रकरणन्तु पौर्णमास्याम्	(२ २ ३)	१४
प्रायोवचनाच्च	(२ २ १२)	४२
फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात् फलस्य	(२ १ २४)	१०५
लिङ्गदर्शनाच्च	(२ २- ८)	३६
व्यपदेशश्च तद्वत्	(२ २ ७)	३५
विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां सर्वेषु	(२ २. ४)	२९
शब्दान्तरे कर्मभेद वृत्तानुबन्धाय	(२ २- १)	१
समेषु कर्मयुक्तं स्यात्	(२ २-२६)	११६
सर्वस्यैवोक्तकामत्वात् तस्मिन् कामश्रुति	(२ २-२८)	१३१
सीभरे पुरपश्रुतेविधने	(२-२-२७)	१२८
संज्ञाचोत्पत्तिसंयोगात्	(२ २-२१)	९०
संज्ञोपबन्धात्	(२ २ १४)	४९

श्री ।

श्रीहयप्रावाय नम ।

शास्त्रमुक्तावली ।

मीमांसा कौस्तुभे

- द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय पाद ।
अज्ञापूर्वभेदाधिदग्गणम् ।

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ २-२-१ ॥

एवमुपोद्वातप्रसक्ते मन्त्रलक्षणादौ समाप्ते ' यत्प्रसङ्गेन यदागत तत्समाप्तो तन् बुद्धिश्च जायते' इति न्यायेन भाग्यार्थाधिकरणोक्तधात्वर्थकर णत्वस्योपस्थिते तस्य चापूर्वभेदसिद्धिद्वारा भावनाभेदसिद्धयर्थत्वस्योक्तत्वा दिदानीमवसरप्राप्तो लक्षणार्थभूतो भावनाभेद एव शब्दान्तरादिप्रमाणे प्रति पाद्यते । तत्रापि शब्दान्तरस्य प्रमाणान्तरसिद्धधात्वर्थभेदोपजीवित्वेन भावनाभेदमात्रे व्यापारात्सूचीकृटाहन्यायेन प्रथम तस्यैव भेदकृता निरूप्यते ।

' ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते' ति प्रवृत्त्य ' सोमेन यजेत ' ' दाक्षिणानि जुहोति ' ' हिरण्यमालेयाय ददाति ' इत्यादि श्रुतम्, तत्र यागदानहोमादिसकलप्रकृतधात्वर्थानुरन्ता एका भावना ' अधवा प्रतिधात्वर्थे भावनाभेद इति निश्चार । अत्र च प्रकरणान्तरा तिरिक्तसकलभेदकप्रमाणनिरूपणस्य पदार्थत्वात् पादाध्यायसङ्गति रपद्या ।

तत्र लापवादेकेव भावना । नच तद्वाच्यतिष्ठत्वयाभ्याग्नात् भेद , तस्य धान्वर्थविधानार्थमनुवादकत्वाभ्युपगमेनानन्यत्वाभावात् । नच

गम्येकेन वाक्येन भावनाविधौ तद्वाक्यस्थस्य धान्वर्थस्य गुणादेर्वा
उत्पत्तिशिष्टत्वेन वाक्यान्तरविहितोत्पत्तिशिष्टधान्वर्थान्तरादिनिवेशानुपपत्तेः
गुणाद्देवापत्तिः, फलवाक्ये स्वर्गोद्देशेन शुद्धभावनाविध्यङ्गीकारेण
तदनुवादेन सोमादिवाक्यैः गुणविशिष्टधात्वर्थविध्यभ्युपगमे सर्वेषां
उत्तरशिष्टत्वेन गुणन्यायानवतारात् । नच फलवाक्येषु धातूपादाना
न्तशुद्धभावनाविधिः शक्य, विशिष्टविधिगौरवापत्त्या फलवाक्यस्थस्य
यजेरेवयुत्यानुवादकत्वेन प्रकृतधात्वर्थमात्रोपलक्षणत्वेन वा साधुत्वार्थ
मनुवादकतया विधेयार्थकत्वाभावात् । नच फलानुकूलव्यापारसामान्यस्य
लोकत एव प्राप्तत्वात् धात्वर्थविशेषावच्छिन्नस्य च तत्र विधेयत्वेना
निष्टत्वान् कथं शुद्धभावनाविधानोपपत्तिः, स्वर्गस्य जन्यत्वेन तदनु
कूले व्यापारसामान्ये लोकोक्तो वगतेषु तदुद्देश्यकस्य पुरुषनिष्ठयत्न
रूपव्यापारस्य नियमेनानाक्षेपात्तद्विधानोपपत्तेः ; पुत्रार्था यत्तस्याप्यव
गमेषु तद्गतैर्जात्यम्यानवगमाद्विधानोपपत्तेश्च । नच प्रकृतिप्रत्ययौ
प्रत्ययार्थ सह ब्रूत इत्यनुशासनेन प्रत्ययाना नियमेन प्रकृत्यर्थान्वित
स्वार्थबोधकत्वावगते शुद्धभावनाविधानानुपपत्तिः, वस्तुतो धात्वार्था-
वच्छिन्नमात्रनामिधानेषु धात्वर्थवच्छेदस्य प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात् विशेष्य
मात्रादौ विधिफलोपपत्तेः । अत एव गुणफलस्थले धात्वर्थवच्छेद-
कत्वस्य प्रकरणप्राप्तत्वेऽपि भावनामात्रविधिराश्रित । अतश्च यजि
पदस्य प्रमाणान्तरानुरोधेन प्रकृतमर्वाधात्वर्थपरत्वावगते तत्समानाधि
करणस्य ज्योतिष्टोमपदस्यापि एवदेशप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामधेयत्वोप
पत्तेः । एवञ्च फलवाक्ये शुद्धभावनाविधानेऽवगते सोमादिवाक्यस्थ
निष्प्रत्ययेन प्रत्येकन्तामनूय तत्करणत्वात् सोमादिविशिष्टधात्वर्थविधानो
पपत्तेः, सर्वेषाञ्चोत्पत्तिशिष्टत्वेन गुणन्यायाभावात् भेदकप्रमाणाभावेन
भावनैकत्वमिद्धि । एवञ्च तत्तद्वाक्ये निरपेक्षतया तत्तद्धान्वर्थाना
मककलभावनाकरणत्वावगमेन विकल्पोपपत्तेरेकजानीयस्यैवा पूर्वस्य तृणा
नगिगणियायेन सकलन्यत्वोपपत्तेः तद्देजात्यकल्पनाभावादपि लापवम् ।

अस्तु वा व्यभिचारपरिहारार्थं तद्भेदोपि, नचैतावता भावनाभेदः ; नच भेदकान्तराभावेपि अवच्छेदकीभूतधात्वर्थभेदरूपाच्छब्दान्तरादेव भेदो पपत्तिः, समूहालम्बनस्थले एकस्मिन्नेव ज्ञाने घटपटादीनामनेकेषां विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकत्ववदेकस्यामेव कृतौ सर्वेषां धात्वर्थानां सादृश्येनावच्छेदकत्वोपपत्तेः । अस्तुवा एकस्यां भावनायां वैकल्पिकी सर्वेषामवच्छेदकता, सर्वथा सिद्धा भावनैकत्वम् ।

यत्त्वत्र भाष्यकारेण यागदानहोमानां स्वत्वत्यागाशेन एकस्यां बच्छेदकीभूतधात्वर्थस्याप्येकत्वमित्युक्तम्, तत्त्वत्वत्यागाशस्यैक्येपि परम्बत्वापादनप्रक्षेपाशयोराधिक्येन धात्वर्थैक्यानुपपत्तेः अतिशयार्थम् । किञ्चैव ददातिवाक्ये प्राप्तकर्मानुवादेन हिरण्यात्रेयम्बूपानेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गादवश्यमुभयविशिष्टकर्मविधानावगते धात्वर्थैक्योक्तिरसम्बद्धैव । तथा दाक्षिणानि जुहोतीत्यत्रापि जुहोतिलक्षितयागानुवादेन विधेयस्य गुणस्याभावात् धात्वर्थविधानावश्यकत्वेन तदैक्योक्तिरसम्बद्धा । नच दाक्षिणपदेन दक्षिणाकालरूपगुणविधिः, दाक्षिणानीति तद्विहितस्य कालार्थं स्मरणाभावेन कालनिधौ प्रमाणाभावात् । दक्षिणायान्तु यागाङ्गत्वेन प्राप्तत्वादेव विधिरनाशङ्क्यः । अतो विधेयान्तराभावेन कर्मविध्यवश्यम्भावे पाठप्राप्तदक्षिणोत्तरकालतारूपप्रवृत्तिनिमित्तेन दाक्षिणशब्दो नामधेयम् । अतश्च धात्वर्थैक्यस्य बाधितत्वात् सत्यपि धात्वर्थभेदे भावनायां ऐक्यम् । इति प्राप्ते—

उच्यते । यत्र पर्यायधातुभेदरूपं शब्दान्तरम्, तत्रावश्यं भावना रूपकर्मभेदः प्रत्येतन्न्यः । तथाहि — भावना तावत् कृतिस्सविषया, कृतिविषयत्वमपि न ज्ञानविषयत्वादेव सिद्धमद्रार्थवृत्तिः, अपितु साध्यमात्रवृत्तित्वात् तज्जन्यत्वापरपर्यायम्, अतश्च फलवान्यविहिताया अपि कृतेर्विषयापेक्षया सोमादिवाक्यविहितो यागादिरेव साध्यत्वात् जन्यत्वेन

सम्बध्यते, इत्यभ्युदयान्तञ्च । तत्रच कार्यतावच्छेदकस्य यागत्वादिभेदात्
कारणीभूतानां रुनादपि वैजात्यभावश्चक्रेव । नच तत्तत्कार्यतावच्छे
दज्ञानच्छिन्न प्रति यत्नपेनैव कारणतास्तु, हेमोत्पत्तिदशायां यागोत्पत्ति
प्रसक्तिस्तु विजातीयोदाहरूपज्ञानप्रयमानदेव निराकृतञ्चेति वाच्यम्,
विजातीयोदाहरूप्य कारणत्वकल्पने प्रमाणाभावात् ; अन्यथा तन्त्रादेव
कार्यनाशेत्तत्तुपपत्तौ कारणतात्रोच्छेदापत्तेः ; अदृष्टगतवैजात्यकल्पनापेक्षयो
पन्थितकृतानेव वैजात्यस्य कल्पयितुं युक्तत्वाच्च । एवञ्च कार्यमात्र
वृत्तिजाते किञ्चित्प्रति कार्यतावच्छेदकत्वनियमोप्यनुगृहीतो भवति ।
नवेव ईश्वरकृतौ कार्यद्वयजनकतावच्छेदकजातिद्वयसत्त्वात् साङ्ख्यापत्तिः,
ईश्वरकृतेरेवानङ्गीकारात् । एव सत्यपि यदि सकलप्राकराणिकभात्वर्थवृत्त्य
पिश्रयणफूटकारादिवृत्तिविरुद्धमिव व्यापकतामान्यमेव कार्यतावच्छेदक
तया केनचित्पदेनोपात्तं स्यात् ततो भवेत्कार्यतावच्छेदकस्येव कार
णाभूतभावनैक्यम् ; नच प्रकृते तदन्ति, सोमादियास्यैर्ष्यागत्वादिनैव
तत्तद्भात्वधोऽस्तिते । अतश्च तत्तत्कार्यतावच्छेदकवाचिषाणुपदभेदा
शुक्त एव कारणीभूतभावनानेद । नचैवमपि सोमादियास्ये यागा
दे फलभावनात्तरण्यन्वयन शाब्दत्वादार्यिष्यभ्रमतादशायां च फलपना
लापयानुरोपेनैकस्यैव व्यापकधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वफलनोपपत्ते.
अर्थ तद्भेदेन भावनाभेद इति वाच्यम् ; शाब्दस्य कारणत्वस्य शब्द
भेदेन भिन्नत्वात् तदन्यधानुसर्तिकल्पितस्य कर्मत्वस्यापि कल्पकभेदेन
भेदोपपत्ते । अनर्थव दिशा तिस्र आहुर्नाजुहोतीत्यादावपि भावना
भेदो बोध्य, मूलोक्तरीत्या तदस्तिद्वैरिति ध्येयम् । अतश्च भावना
भेदावस्यत्वेन तत्तद्भावनैरेव तत्तद्भावनोपात्तसकलकारकविशिष्टभावना
विधानमित्यङ्गीर्तन्यम्, नतु फलवाक्य एव भावनाविधानम् इत
शैस्तु एकैकभावनानुपादेन तत्तद्भावनैर्विभिरिति, फलवाक्ये भावना
नेकत्वमाहङ्गप्रमाणानुपस्थितेः तद्भावनैः-सर्वोपलक्षणार्थत्वे प्रमाणा
भावाच्च ज्योतिष्टोत्रेण च तद्भेदेनशुक्तिनिमित्तत्वाङ्गीकारस्यापुक्तत्वाच्च ।

अतश्च तत्तद्वाक्येनैव तत्तद्वात्वर्थविशिष्टभावनाविधानमङ्गीकृत्य षड्वाक्ये
लाघवात् फलसम्बन्धमात्रविधानम् । तदपिच ज्योतिष्टोमपदानुरोधान्ना
तुर्धिकन्यायेन सोमद्रव्यकयागस्यैव । नचान्तु तर्हि फलवाक्य एवो
द्धिदा यजेतेतिवत् यागकरणकभावनाया फलोद्देशेन विधि, सोमवाक्येतु
मत्वर्थलक्षणा विशिष्टविधिगौरवमिया यागकर्मकभावनानुवादेन सोममात्र
विधिरेवास्त्विति वाच्यम्, फलवाक्ये दीक्षणीयादिप्राकरणकयागानामेव
रानसूयवत् फलसम्बन्धापत्तया तत्र तदपेक्षया कर्मान्तरविधाने प्रमाण
भावात् ज्योतिष्टोमपदस्यचोत्तरकालिकाङ्गत्वरूपसम्बन्धमादायैव सर्वपरत्वो
पपत्ते । नचेष्टापत्ति, तथात्वे दीक्षणीयादिवाक्य उत्पत्तिशिष्टद्रव्या
बरोधे तत्र सोमविधानानुपपत्तो सोमवाक्ये गुणात् सोमविशिष्टकर्मान्तर
विधानस्यावश्यकत्वात् । अतश्च युक्तञ्चातुर्थिकन्यायेन तस्यैव फल
सम्बन्धविधानमिति सिद्धो धात्वर्थभेदेन भावनाभेद ।

किञ्च यत्र सज्ञोपपदयुक्तास्त्यातश्रवण तत्र फलवाक्ये प्राप्त
भावनानुवादेन धात्वर्थमात्रविधानोपपत्तावपि गुणोपपदयुक्ते सोमादिवाक्ये
सोमधात्वर्थरूपानेकारकारविधाने वाक्यभेदस्तदवस्थ एव, नच सोमविशिष्ट
यागविधानान्नवाक्यभेद, यागस्यापि कारकत्वाविशेषेण गुणविशिष्टगुणान्तर
विध्ययोगवत् गुणविशिष्टधात्वर्थस्य विध्ययोगस्यापि तुल्यत्वात्, अतश्च
सपेक्षामपि प्रथमतो भावनायामेवान्वयमङ्गीकृत्य तस्या एव विशिष्टाया
विधिरङ्गीकर्तव्य, तस्यच त्वयानङ्गीकरणात् फलवाक्यप्राप्तभावनानुवादे
नोभयविधौ च वाक्यभेदो दुरपहव, अतस्सिद्धमपर्यायधातुभेदरूपाच्छ
ब्दान्तरात् कार्यतावच्छेदकभेदेन कार्यभेदावगतौ कारणाभूताया भाव
नाया वैजात्यमिति ।

प्रयोजन पूर्वपक्षे सवेया धात्वर्थाना समप्राधान्य विकल्पश्च ।
सिद्धान्ते तु सोमयागम्यैव प्राधान्यम्, अन्येषान्तु तदङ्गत्वात्तरिक

त्प । सूत्रतूत्तत्रिणे शब्दात्तरे भावनात्परकर्मभेद प्रत्येतत्त्व ,
कार्यकारणयोरेकैवैवात्येनापरवजात्यरूपानुबन्धस्य कृतत्वादिति व्याख्येयम् ॥

इति अज्ञापूर्वभेदाधिकरणम् ॥१॥

अथ समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् ।

एतस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥२-२-२॥

इदानीमभ्यासाद्भेदोऽभिधीयते । दर्शपूर्णमासयो 'समिधोयजति
तनूनपतयति इडांयजति वार्ह्यजति स्वाहाहार यजती ति पद्यकृत्व
यजतिपदमभ्यस्त श्रुतम्, तत्र किनेको याग उत प्रत्यभ्यास यागभेद
इति विचार ।

यागैकत्वे भावनापूर्वयोरप्येकत्व तद्भेदे धान्तरपरधातुच्चारणभेदात्
शब्दान्तराधिकरणन्यायेनैव भावनाभेदासिद्धिरपूर्वाधिकरणोक्त न्यायेन
चापूर्वभेदमिद्धि , यद्यपि चाभ्यासायागभेदवद्भावनाभेदोपि शक्यते
यक्तुम् तथापि शब्दान्तरेणापि तत्सम्भवादसाधारण्याभावेन
नोपन्यस्त ।

अत्रच धात्वर्थभेदमात्रस्यैव विवक्षितविवेकेन निरूपणावित्येष्य
ध्यायार्थरूपभावनाभेदसिद्ध्यर्थनादध्यायसात्त्व्याविरोध । एव सख्याद्यधि
करणेष्वपि द्रष्टव्यम् । पादसजति तु स्पष्टैव । अनन्तरात् पूर्वाधि
करणे सत्यप्याभ्यासैक्येन भावनाप्रत्यभिज्ञाने धातुभेदेन तदर्थभेदा
लुक्तो भावनाभेद , प्रकृते तु धानोरप्येकत्वेन तद्भेदे प्रमाणाभाव
इति पूर्वपक्षो धानाद्द्रष्टव्या ।

तत्र धातुस्तापत् स एवाति दृढतरप्रत्यभिज्ञया वगम्यत इत्य
विवादम् , अतस्तदर्थोप्येक एव , नच पुनराचरणभेदस्तस्य,

लोके षटः षट् इत्यादौ शतश उच्चारितेपि भेदाप्रतीतिः. प्रत्युन
 प्रत्यभिज्ञापकत्वेनाभेदसाधकतया विरुद्धत्वात्; नच पुनःश्रुतिमात्रम्या
 भेदसाधकत्वेपि विधिपुनःश्रुति स्वसमभिन्याहतार्थे विहितविधानायोगेन
 भेदसाधकत्वान्न विरुद्धयत इतिवाच्यम्, उपरमन्थयजिपुनःश्रुतिबलेनैक
 वाक्यतालाभाय च 'एकं वृणाते द्वौ वृणाते' इतिवत्तनूनपातं
 यजतीत्यादौ लङन्तत्वस्यापि सम्भवेन विधिपुनःश्रुतेरेवासिद्धे; अतश्च
 तद्भेदेवायमेकन्यार्थवाद इति नानर्थन्यप्रतिहतत्वेनापि विधिपुनःश्रुतेर्भेद
 कता । अस्तुवा 'सभिधो यजानि वसतमेवावरुन्धे' 'तनूनपातं
 यजति श्रीष्ममेवावरुन्धे' इत्यादिपृथगर्थवादाद्गाना त्रिसन्दिग्धगुणविधि
 व्यवहितत्वाच्च 'तनूनपातं यजती' त्यादिरपि विधि, तथापि 'दध्ना
 जुहोती' त्यादिवत् गुणसङ्क्रान्तशक्तिरुत्वात् विधेर्धात्वर्थभावनाविषय
 त्वाभावेन न तद्भेदकत्वापत्तिः, सर्वत्र हि समिदादिपदाना द्वितीया
 न्तानामपि 'विष्णु यजती' तिवद्देवतापरत्वमेवावगम्यते, न तु नाम
 धेयत्वम्, येन तस्याविधेयत्वाद्विधि धात्वर्थभावनाविषय एव 'आग्नि
 होत्रं जुहोती' तिवद्व्याप्तिधेत, तेभान्तुभयत्र तुन्यवद्वृत्तिक्रमाभावेन नाम
 धेयन्यायाविषयत्वात्; नच न्यायान्तरादिष्यत्वेपि समिधादिदेवताना
 याज्यामन्त्रवर्णैरेव सम्भदप्राप्तिरुत्तादिभिर्होत्र जुहोतीतिवत्तत्प्राग्यन्यायदिव
 यत्वोपपत्तिः, 'वसतमृनुनां प्रीणामि' इत्याद्यनुमन्त्रणमन्त्रे वसन्ता
 दिदेवतानामपि प्राप्तिस्सम्भवेन समिदादीनां नित्यप्राप्त्यभावात्; अतो
 वसन्तादिमान्त्रवर्णैरुदेवताव्यावृत्तिफलकस्य समिधादिनियमस्याप्राप्तत्वेन
 विधेवान्यविधानोपपत्तेः नामधेयत्वासम्भवाद्विधायकस्य गुणसङ्क्रान्त
 शक्तित्वेन धात्वर्थभावनाविषयत्वाभावाच्च तद्भेदकत्वम् । नचैव कर्मोत्तिवा
 क्यस्थदेवतावरोधान् कथमुत्पन्नवाक्यस्थदेवतान्तरविधानोपपत्तिः, कर्मोत्प
 तिवाक्यस्थोपपदन्य नामत्वाङ्गीकारात्; अत एव न गुणाद्भेदशङ्का ।
 नचैवमपि विनिगमनाविरह, प्राथमिकत्वेन समिद्वाक्ये कर्मविधिरित्त
 रत्र गुणविधिरतदनुवादेनेति विनिगन्तु शक्यत्वादिति पार्थमारथिर्भवदेवश्च ।

यन्तुः समित्पदम्यापि नामधेयत्वं नोद्धिन्न्यायसिद्धम्, उभयत्र तुल्यवद्वृत्तिरत्वाभावात्, वाक्यभेदतद्व्यपदेशी तु नामङ्गनीयावेव, तत्प्रत्ययन्यायोपि नियमस्याप्राप्तत्वादनुपपन्न, देवतामात्रप्राप्त्या तदुपपादनं तु तनूनपातादिपदेष्वप्यविशिष्टम्, अतो न समित्पदमात्रस्य नामधेयत्वाभिधानं युज्यते । तस्मादेव परिहर्तव्यम् । स्वाहाकारवाक्ये कर्मविधिस्तत्रत्यन्वाहाकारपदस्य नामधेयत्वात्, नहि तत्र स्वाहाकारपदं स्वाहाकाररूपदेवताविधायकम् तस्य णनुत्तत्त्वन्यापि सम्भवेन द्वितीयात्त्वम्यैयनियामकाभावात् देवतारि यप्रतीति, मन्त्रतः पक्षे स्वाहाकारदेवताया अप्राप्तत्वेनापूर्वाया स्वाहाकारदेवताया विधौ गौरवाच्च । नापि स्वाहाकारशब्दमात्रविधि, णनुत्तत्त्वस्यापि सशयितत्वेन तदोपतादवस्थ्यात्, स्वाहाकारशब्दस्य मन्त्रवर्णान्नित्यप्राप्तत्वेन नियमविधेरप्यनाशङ्कनीयत्वाच्च । अतोऽसौ तत्प्रत्ययन्यायेन नामधेयमिति तत्रैव कर्मविधि । इतरेतु तदनुवादेन वैकृत्पददेवतारिधयः । अस्मिंश्च पक्षे 'स्वाहाग्निं स्वाहासोम' मित्यादिमन्त्रो मुख्यलिङ्गमन्त्रान्तरयोर्जाग्राये वाधितेपि महाप्रकरणसहस्रताडिङ्गान्वाङ्गप्रधानदेवताप्रकाशनार्थं सन् 'स्वाहा देवता आज्यया' इत्यादिना प्रधानदेवताया अपि प्रशंसितत्वात्तदङ्गमपि भवत्येवेति नैतस्य प्रधानमात्राङ्गत्वापत्त्या प्रयाजस्वाहाशब्दम्याप्राप्तत्वात् तत्प्रत्ययन्यायविधातदशङ्क्य, अतः समिदादिवाम्याना तत्रैव देवताविधायनत्वोपपत्तेर्विधिपुनश्चवगम्य धात्वर्थनिषयत्वाभावात् न तद्वैकृत्वोपपत्तिः ।

अन्तुवोपाशुयागोत्पत्तिवाक्ये देवताभावात्तदनुवादेन समिदादिवाक्येषु पञ्चमपि देवताविधि, तत्प्रमाप्तातदिष्वादिदेवत्वयाज्यानुवाक्या युगलानां तु क्रमं वाधित्वा समाख्यात्तरदृश्ययोगेनोत्कर्ष इति भवत्येवोक्तं पक्ष, अस्तुवा वक्ष्यमाणान्वाङ्गीत्यैव समिदादीनां पश्चान्तामपि नामधेयत्वम् तथापि प्राथमिकत्वेन समिदाभ्यं पञ्च कर्मविधि

इतरेषु तस्यैव कर्मणोऽभ्यासविधायकाः, तेन पुनर्यजेतेतिवत्, नतु कर्मान्तर-
विधायकाः, प्रकृतप्रत्यभिज्ञाबाधप्रसङ्गात् । अस्मिंश्च पक्षे ' अतिहायेडोवर्हिः
प्रतिसमानयते चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयः' इत्यादि समुच्चयज्ञापकान्युपपन्ना
नि भवन्ति । नचैवं संज्ञातो भेदापत्तिः, तस्याप्यभ्यासाभिप्रायेणैवोपपत्तेः ।
अतास्मिद्धं कर्मैकत्वम् ।

इति प्राप्ते ऽभिधीयते । सत्यपि लेट्लट् सन्देहे विध्य-
न्तरैकवाक्यत्वाभावात् स्वतन्त्रानुवादमात्रत्वेत्वानर्थक्यापत्ते निम्न-
न्दिग्धगुणविधिव्यवहितत्वाच्च एतेषामेव मध्ये कस्यचिद्विधित्वमितरे
तदर्शवादा इति शङ्कानुपपत्तेः सर्वेऽपि तावद्विधय इत्यविवादः । तत्र
समानाभिधानश्रुत्या समानपदश्रुत्याच विधिर्धात्वर्थभावनयोरेव व्याप्रियते
नतूपपदार्थ इत्ययमप्युत्सर्गः, प्रथमविधिप्रत्यभिज्ञाङ्गीकारात् । तच्चेदं
तदा बाध्यते यदि दध्यादिवदुपपदार्थोऽनन्यगतिः स्यात् । तथाहि-
विधिस्त्वविशिष्टविधिगौरवपरिहारार्थं धात्वर्थभावनयोः प्राप्तिमन्यतोपेक्षते,
तस्याप्यपेक्षायां प्रत्यभिज्ञानमनुवादकारणम्, नत्वपेक्षाराहित्येऽपि,
अतश्चापेक्षाप्रत्यभिज्ञयोर्द्वयोरपि परस्परापेक्षत्वेनानुवादकारणत्वात् यथैव
सोमेनेत्यादौ -सत्यामप्यपेक्षायां प्रत्यभिज्ञाभावात् धात्वर्थभावनयोरनु-
वादः तथैव प्रकृते विधेयान्तराभावेनानुवादापेक्षाभावात् सत्यपि प्रत्य-
भिज्ञाने नानुवादोपपत्तिः । अतश्च स्वोपमर्दापत्तेः विधिस्तावच्चैता-
दृशविषये सन्निधिकृतप्रत्यभिज्ञोपजीवी । नापि यजिः, तस्यापि समानपदो-
पात्तविधिश्च्युत्यनुरोधवृत्तित्वेन सन्निधिकृतप्रत्यभिज्ञानुपजीवकत्वात् । एवं
सत्यपि यदि यजिस्तच्छब्दवत् प्रकृतमात्रवाची भवेत्ततस्तस्योपक्रम-
स्थत्वेन बलवत्त्वात् तदनुरोधेन जघन्यो विधिरेव ' देवांश्च यामिर्य-
जत ' इतिवदनुवादकत्वेनैव नीयेत ।

वस्तुतस्तु तद्वदिह प्रयोजनाभावादानर्थक्यप्रतिहतत्वेन उपक्रम-
स्थबजरेवाप्रकृतपरत्वं लक्षणयाभ्युपगम्येतैव, किमुत यदा यजिः प्रकृ-

ताप्रकृतसाधारण तदा, समानपदोपात्तविधिपुन श्रुत्यनुरोधेन सान्निधिवृत्तप्रत्यभिज्ञा बाधित्वा अप्रकृतविषयत्वे यजे न निश्चिद्वाधक पश्याम । यत्तु प्रकृतेषु समिदादिदेवतानियमस्य सत्त्वात् विधिर्धात्वर्थभावनाशो प्राप्तिसापेक्ष इत्युक्तम्, तत्र, अन्यतराकाक्षाबललभ्यसम्बन्धानुमन्त्रणमन्त्ररूपवसन्तादिदेवतापेक्षया उभयाकाक्षाबललभ्ययाज्यामन्त्रवर्णकल्प्यसमिदादिदेवताना बलवत्त्वेन विषमशिष्टविकल्पानुपपत्ते नियमविध्ययोगात् । अतः सामिदागौ स्वाहाकारयोगेवा ऽन्तराधिकाराख्यप्रकरणेन सर्वेषां याज्यामन्त्राणामङ्गत्वावगते तद्वलेन मान्त्रवर्णिकसमिदादिमात्रदेवतारूप्यनशानुपपन्नम् । नचैव 'वसन्तमृतूना' मित्याद्यनुमन्त्रमन्त्राणां पूषानुमन्त्रणमन्त्रवदुत्कर्षापात्ति तद्देवेषां प्रयाजानुमन्त्रणसमाख्यातत्वेन प्रयाजातिरिक्ते सामान्यसम्बन्धप्रमाणभावादुत्कर्षानुपपत्ते । अतो मनोतामन्त्रवङ्गक्षणयात्र समिदादिदेवताप्रकाशनार्थान्येवैतीतीति द्रष्टव्यम् । नतु तन्त्ररसोक्तमदृष्टार्थत्वम् । नचैव 'एकोममे' त्यादीनामनुमन्त्रणमन्त्रान्तराणां विकल्पापात्ति, तेषामपि लक्षणया प्रयाजफलप्रकाशकत्वेन भिन्नकार्यतया समुच्चयोपपत्ते । निशिष्य चायमर्थ पञ्चमे निरूपयिष्यते । अतः समिदादिपदानां तत्प्रग्व्यन्यायेन नामधेयत्वाद्धिधेयान्तराभावेन विधेर्धात्वर्थभावनाविषयत्वावगते विहितविधानायोगेन विधिपुन श्रवणरूपादभ्यासाद्भेदासिद्धिः । अत्र च न पुन श्रुतिमात्रस्य भेदसाधकत्वम्, तस्या अभेदसाधकत्वेन विरुद्धत्वात् । अतो विधिप्रवेशः । तस्य च स्वोपमर्दापत्तेर्भेदसाधकत्वाभावात्तद्विरुद्धता । पुन श्रवणघानन्यपरं द्रष्टव्यम् . अतश्च दध्नाजुहोतीयादौ सत्यपि विधिपुन श्रवणे गुणनिमित्तफलादिसम्बन्धपरत्वात्तदभेदकता विधिपुन श्रवणस्य । अनन्यपरत्वेपि च विधानयोग्यपरत्व द्रष्टव्यम्, अतश्च 'यएव विद्वा' नित्यादौ सत्यप्यनन्यपरत्वे रूपाभावेन विधानयोग्यत्वाभावात्तदभेदकतेत्युत्तराधिकरणे यम्यते । प्रकृतेषु ज्यौहवाज्यस्य समिदादिदेवतायां प्राप्तत्वेन रूपरूपात्त विधानायोग्यत्वम् । यन्तुतन्तु य एव विद्वानियत्रापि अग्नि

कारवाक्यगतद्वित्वसिद्धिफलकसमुदायद्वयपरत्वेनानन्यपरत्वाभावादेव न भेदकता । रूपाभावस्त्वतिशयार्थमुक्तः । अन्यधाव्यक्तत्वेन सौमिकधर्मातिदेशम्य विद्वद्वाक्ययोः वैश्वदेवेन यजेतेत्यादौ च कथमपि निवारयितुमशक्यत्वात् । नचैवमत्रापि विधिपुनःश्रवणस्य एकादश प्रयाजान् यजतीति वदा वृत्तिविधानाऽर्थत्वेनान्यपरत्वात् भेदकता न स्यादिति वाच्यम्, तत्र हि प्रयाजानुवादेन विधीयमाना संख्या निर्जातसंख्येषु तेषु साक्षात्सम्बन्धेन निवेशमलभमाना प्रयाजप्रयोगपरिच्छेदकत्वेन विधेयत्वाद्युक्तं यदर्थादभ्यासमापादयतीति, प्रकृतेतु विधेयान्तराभावेन यागपुनः प्रयोगस्यैव विधेयत्वकल्पनात् तनूनप्रातं यजतीत्यादियजिना अदृष्टान्तरफलकस्य यागप्रयोगगतद्वितीयत्वादेः पुनःप्रयोगाभ्यासावृत्त्यपरनामधेयस्य लक्षणापत्तेः तत्परत्वायोगात्, तेन पुनर्यजेतेत्यत्र तु पुनश्शब्देनैव पौन पुन्यस्य कृतत्वात् न लक्षणेति वैषम्यम् । नचैव सिद्धान्तेपि यजिधातुना यागत्वसामान्यवाचकेन विधेयतावच्छेदके विजातीययागत्वलक्षणा तुल्यैवेति वाच्यम्, तल्लक्षणायामपि तदवच्छेद्ययागव्यक्तेरशक्यतावच्छेदकी भूतयागत्वेनाप्यवच्छेदेनेदृशलक्षणाया अदोषत्वात् । अत आवृत्तिरूपान्यपरत्वायोगान् अनन्यपरपुनःश्रवणस्य भेदकत्वमावश्यकमेव ।

यस्तु भवदेवेनोपांशुयाजानुवादेन सामिदादिदेवताविधानमिति पूर्वं प्रक्ष कृतः, स वैकल्पिकसामिदादिदेवताकत्वे अतिहायेडोर्वाहिं. प्रति समानयते इत्यादि समुच्चयज्ञापकानुपपत्तेरेतद्विध्यन्यधानुपपत्तिकल्पितसमुच्चयविधिप्रमूतोपांशुयाजावृत्तिकल्पने च गौरवापत्ते 'विष्णुरुपांशु यष्टव्यो जामित्वाये' त्याघर्थवादानुपपत्तेश्च निराकर्तव्यम् । तत्सिद्धमनन्यपरविधिपुनःश्रवणरूपादभ्यासादेतेषु पञ्चस्वपि धात्वर्थभावनयोर्द्वयोरपि विधिनावगतेः विहितविधानायोगेन भेद इति ।

नन्वेवं संज्ञोपबन्धाख्यातेषु सर्वत्राभ्यासेनैव भेदसिद्धेर्न काचित्त्वं ज्ञायामेदकत्वं भवेत्, तस्या वा भेदकत्वे प्रहृनेपि तत एव भेद

सिद्धेर्नाभ्यामस्यासंकीर्णोदाहरणलाभ इतिचेन, - यत्राख्यातसामानाधि
 ष्टरण्याभावेन यागविशेषनामत्वानवगमेपि अथैष ज्योतिरित्यादौ अधि
 कारादयशब्दान्वयेनानिर्धारितक्रियाविशेषसज्ञात्वनिश्चय कृत्वा तद्धत्तेनैव
 विभ्याम्यासत्कल्पनम्, तत्राभ्यासस्य सज्ञाधीनासिद्धिकत्वेन दुर्बलत्वात्
 सज्ञयेन तदवधारणम् । यत्र वा 'उद्भिदा यजेते' त्यादौ सज्ञा
 भावे प्रकृतस्यैव यागस्य फलसम्बन्धो गुणफलसम्बन्धो वा प्रकृतयागा
 श्रितो विधिपुनश्चरणेपि विधीयत इत्यनन्यपरत्वाभावान्नाभ्यासस्य भेद
 कत्वम्, तत्रापि निष्प्रतिद्वन्द्वमेव सज्ञाया भेदकत्वम् । प्रकृतेत्वभ्यास
 स्वरूपस्य सज्ञानधीनत्वादन्यपरत्वाभावेनाधिकबलत्वाच्च युक्त तस्य भेद
 कत्वम् । नच सज्ञाया अपि प्रकृते तत्प्रख्यन्यायसिद्धत्वेनाभ्यासगम्यया
 गविध्यधीनत्वाभावात् प्रत्युत सज्ञात्वाभावे देवताविधिपरत्वेनाभ्यासस्यैव
 सज्ञानत्वात् सज्ञयैव भेदसिद्धेर्नाभ्यासस्यासंकीर्णोदाहरणत्वमिति वा
 च्यम्, प्रकृतोदाहरणे प्रमाणद्वयसकरेपि यत्रोभयत्र तुल्यवृत्तिकथानुपा
 राख्यादिना नामधेयतासिद्धि तत्र विधेर्धात्वर्थभावनाविषयत्वद्वारकमेदा
 वगमोत्तरमेव सज्ञात्वसिद्धेरभ्यासस्यैवासंकीर्णस्य भेदबोधकत्वोपपत्ते
 प्रकृतोदाहरणेपि तत्प्रख्यन्यायस्य गुणविधिमात्रप्रतिबन्धकत्वात् यजि
 समभिव्याहारस्यच मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतानुवादकत्वेनाप्युपपत्ते नामधेय
 कृत्यस्य चावच्छेदस्य स्ववाक्योपात्तनामधेयेनैव सिद्धेर्नामित्यानवगमात्
 तत पूर्वमेव विधिपुनश्चरणस्य भेदकत्वोपपत्तेश्च । नचैव तदुत्तर
 मपि नामत्वानवगमप्रसङ्ग, अभ्यासभित्तकर्मन्तरस्यैवावच्छेदकोपेक्षाया
 तदङ्गीकारान् । अतश्च सिद्धोभ्याममात्रप्रमाणकोऽत्र धात्वर्थभेद इति ।

भेदश्चात्र न व्यक्तिमात्रस्य, अपितु तद्गतजातेरपि, विधेयभेदे
 विधेयतावच्छेदकभेदस्योत्सर्गिकत्वात्, अतश्च यागत्वादिब्याप्याजातय
 समिद्यागत्वतनूनपाशागत्वादिरूपास्तत्तद्वाक्यगतेन यजिना लक्षयित्वा
 तत्तद्वच्छिन्नयागव्यक्तयोविधीयन्ते । नचात्र विधेयतावच्छेदकमुपाधिरूप

किञ्चित्सम्भवति, तन्नूनपातादिदेवताना यागविधेयतावगल्युत्तरज्ञौल विवे
यत्वेन विधेयत्वानवच्छेदकत्वात् ।

यत्तु पार्त्तिके गकारादिवदेकैव समिधागव्यक्तिर्नित्या तद्देशकालद्रव्य
कर्त्तादिभेदेनाभिव्यज्यते, द्रुताद्युच्चारणभेदेनेव गकारव्यक्तिः, अतस्तद्भेदो
पाधिकैव तस्या भेदप्रतीतिर्ननु स्वतः, सैवच विधिना विधीयते, विधेय
तावच्छेदकाभावेपि च व्यक्तिमात्रं विधिना विधीयत इति पक्षान्तर
मुक्तम् ; तच्छब्दादपि निर्विकल्पकप्रत्ययोत्पत्तिमङ्गोक्त्येति द्रष्टव्यम् ।
यदा तु शब्दात्सविकल्पकमेवेति नियमं तदा व्यवहारसौकर्यार्थं समि
धागत्वादिजातिकल्पनेपि न किञ्चिद्वाधकम् । अतएव यत्रोपाधिरूप
मेव पदप्रवृत्तिनिमित्तं सम्भवति, यथा दर्शपूर्णमासेष्टिसत्रैकहायनीशब्देषु
तत्तत्कालत्वादि, तत्र न जातिकल्पनम्, गौरवात् ; प्रकृते तु तादृशो
पाध्यभावाज्जातिकल्पनेपि न किञ्चिद्वाधकं पश्याम । अन्तुवा समि
धागत्वाद्यखण्डोपाधिः । तस्मात्सिद्धो ऽभ्यासाद्भेदः ।

प्रयोजनं देवताविधिपूर्वपक्षे तासां दृष्टार्थत्वेन विकल्पात्मकदेव
कर्मानुष्ठानम्, आवृत्तिविधिपूर्वपक्षेतु यत्र विकृतिविशेषे ऽपूर्वार्थं समि
धागपुनःश्रवणं तत्रापि तन्नूनपातादिसंज्ञिकाया आवृत्तेस्समिधागाङ्गत्वेन
' प्रधानं नीयमानं हि तत्राङ्गान्यपकर्षती ' ति न्यायेन प्राप्ते पञ्च
कृत्वो ऽनुष्ठानम्, तथा समिधागाश्रितस्य फलार्थस्य गुणस्य सायम्प्रा
तरमिहोत्रावृत्तौ दध्यावृत्तिवत्पञ्चवारमावृत्तिः । सिद्धान्तेतु प्रकृतौ प्रया
जानामदृष्टार्थत्वात्पञ्चानामप्यनुष्ठानम् । नच तत्राप्येकया प्रयाजसमा
स्यया एककार्यत्वावगतेर्विकल्प एव युक्त इति वाच्यम्, ' त्रिरत
प्राचीनान्प्रयाजान्यजति ' ' अतिहायेडोवर्हि प्राति समानयते ' इत्यादि
समुच्चयज्ञापकत्वेन तत्सिद्धेर्विकल्पायोगात् । विकृतिविशेषे च पुनः
श्रुतस्य समिधागमाग्रम्यैवानुष्ठानम्, काम्यश्च गुणः तत्रैवानुष्ठेयः ।

सूत्रन्तु एतस्य या अविशेषेण पुन श्रुति साप्येव कर्मभेदिको,
अन्यथा आनर्थक्यापत्तेरिति व्याख्येयम् ।

इति समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् ॥२॥

अथ दर्शपूर्णमासाधिकरणम् ।

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ २-२-३ ॥

इदानीमभ्यासस्यापवाद क्रियते । दर्शपूर्णमासयो 'य एव
विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एव विद्वानमावास्या, यजते' इति
वाक्यद्वय श्रुतम्, तत्र किं कर्मान्तर पौर्णमाससङ्गकममावास्यासङ्गक च
विधीयते, उत ये श्रुतपौर्णमासकालसम्बन्धा आग्नेयोपाशुयाजामीषोमीया,
प्रकृता यागास्ते पौर्णमासीवाक्येन येच श्रुतामावास्याकालसम्बन्धा आग्नेय
साम्राप्येन्द्रागान्त अमावास्यावाक्येन समुदायसिध्द्वर्थमनुचन्त इति विचार ।

तत्र यजते इत्यय तावद्विधिरित्यसन्दिग्धम्, सत्यपिच वर्तमानविभ
क्तित्यसन्देहे विध्यन्तरैकवाक्यत्याभावेन स्तुत्यर्थमनुवादानुपपत्ते, स्वतन्त्रानु
वाक्यस्यच वक्ष्यमाणरीत्या सार्थकत्वासम्भवेनानर्थक्यापत्ते परिशेषा
देव पञ्चमलकारत्वनिश्चयात् । अत एव 'यावदुक्त्येनोपाप्नोति ताव
दुपाप्नोती' ति पौर्णमासीवाक्यस्य 'यावदतिरात्रेणोपाप्नोती' त्यमावास्यावा
क्यस्यार्थवादोऽपि सङ्गच्छते । अन्यथाहि विधेयामावाक्यस्य स्तुतिरेता
भ्या क्रियेत । नचैव सति यच्छब्दशब्दाभ्या विधित्वप्रतिबन्धः ;
त्रियाविशेषितकर्तृसमानाधिकरणस्य यच्छब्दस्य त्रियाविशेषपरामर्शक
स्यैवशब्दस्य च समभिध्याहृतवेदनक्रियाविधिप्रतिबन्धकत्वेपि यागक्रिया
विधिप्रतिबन्धकत्वाभावस्य भवदेवेनैवोक्तत्वात् । अत एव 'योदीक्षितो
भद्रामीषोमीय पशुमालभत' इत्यत्र दीक्षाविधि प्रतिबध्यते ननु याग-

विधि । अतश्च पूर्वदेव विधिपुन श्रवणात् कर्मान्तरत्वम् । नचा
 नान्यपरत्वम्, स्ववाक्ये फलनिमित्तगुणादिप्रतिपादकशब्दाभावेन तत्पर
 त्वासम्भवात्, पौर्णमास्यमावस्याशब्दयोस्तव ममच नाभिधेयत्वात् ।
 नच प्रापकप्रमाणात्पूर्वमेवैतद्वाक्यप्रवृत्त्यङ्गीकारेण तन्मैव कर्मण प्रयोज
 नान्तरार्थं विधिरङ्गीक्रियत इति वाच्यम्, प्रापकप्रमाणस्याप्याग्नेयादि
 वाक्यरूपस्य श्रौतत्वेन तत् पूर्वमेतत्प्रवृत्त्यङ्गीकारानुपपत्ते, पुनर्विधानम्य
 प्रयोजनाभावाच्च । तथाहि— न तावदेकेन पदेनानेकेषामुपादाने साहित्य
 प्रतीतेस्समुदायसिद्धि प्रयोजनम्, तस्यास्त्वतो निष्प्रयोजनत्वात्, नचै
 तद्वाक्याभावे 'दर्शपूर्णमासाभ्या स्तर्गकामो यजेते' त्याधिकारवाक्ये
 दर्शपूर्णमासनामावच्छिन्नेन यजिनोपात्तानामेव यागाना फलसम्बन्धावगमेपि
 तेन द्विवचनान्तदर्शपूर्णमासपदावयवशक्तिपर्यालोचनया कालयोगिना द्वित्व
 योगिनाञ्चोपादानावगते उत्पत्तिवाक्ये कालयोगिनाञ्चाग्नेयादीना द्वित्व
 योगाभावात् द्वित्वयोगिना चाज्यभागादीना कालयोगाभावादप्रसिद्धार्थक
 दर्शपूर्णमासनामकत्वावगते तत्समभिव्याहृतेनापि यजिना राजसूयपत्प्रकृत
 यागमात्रग्रहणेन सर्वेषा फलसम्बन्धापत्ते, एतद्वाक्यद्वयसत्त्वेच कालयोगि
 नामाग्नेयादीना समुदायद्वयकरणेन तद्द्वारकद्वित्वसम्बन्धावगते ज्योतिष्टो
 मवत्प्रसिद्धार्थकदर्शपूर्णमासनामावच्छिन्नेन यजिना तन्मात्रोपादानेन
 तेषामेव फलसम्बन्धावगतेष्व्यागफलसम्बन्धापादकनामगतद्विवचनप्रसि-
 ध्युपयोगिसमुदायद्वयफलकत्वेन वचनद्वयसार्थक्योपपत्तिरिति वाच्यम्, एत
 द्वाक्यद्वयेन पौर्णमास्यमावास्यासङ्गकयागसमुदायद्वयकरणेष्वधिकारवाक्यस्थ
 दर्शपूर्णमासशब्दस्य ततो भिन्नत्वेन तदुपस्थापकत्वानुपपत्तेरप्रसिद्धार्थकत्व
 स्य तदवस्थत्वात् । नहि पौर्णमासीपद पूर्णमासपदच तुल्यम्, दर्शमा
 वास्यापदयोस्त्वैक्यमनाशङ्कनयिमेव । यदातु पूर्णमासशब्दस्यात्यन्तसा
 म्याभावेपि नामैकदेशत्वेन वास्याविकारत्वेन वा पौर्णमासीपदोपस्थापन
 द्वारा तदर्थोपस्थापकत्वोपपत्ते, दर्शशब्दस्यच विरुद्धलक्षणया चन्द्रा
 दर्शनाधिकरणामावास्यातिथिसम्बन्धिकर्मोपस्थापनत्वोपपत्ते, अन्तारम्भणीया

वाक्यशेषे च ' दर्शाना एतयो पूर्ण पूर्णमास उतरोध यत्पूर्णमास
पूर्वमासयेते तदा यथापूर्व क्रियते तस्मात्पूर्णमासम्पूर्वमासभमाणस्सरस्वत्यै
चरु निर्वोपत्तरस्वने द्वादशकपालममावास्या वं सरस्वती पूर्णमामस्तम्स्वा
नि ' ति दर्शानावास्याशब्दयो पर्यायत्वावगमात् प्रसिद्धार्थकत्वमात्र
इत्येव, तत एतद्वाक्यद्वयफलभूतसमुदायानुवादद्वयाभावेऽपि अधिकारवाक्ये
दर्शान्शब्देन पूर्णमासशब्देन च श्रुतशालयोगिना त्रयाणामेव कर्मणामु
पादानेन तत्समानाधिकरणेन यजिना पण्णामेव फलसम्बन्धोपपत्ते वाक्य
द्वयवयवार्थम् । नच दर्शपूर्णमासप्रतिपदिकस्य कालयोगिषु प्रसिद्धार्थ
कत्वेऽपि द्विवचनम्याप्रसिद्धे कथं तस्य यज्यवच्छेदकत्वमिति वाच्यम्,
प्रतिपदिकप्रसिद्धिसत्त्वे पाशाधिकरणन्यायेन द्विवचनानुरोधेन तत्यागानुप
पत्ते । अवश्यं च समुदायद्वयसिद्धावपि फलवाक्ये भावार्थाधिकरणन्यायेन
यत्तरेव करणममर्षकत्वात् तेन च पण्णामेकपदोपादानात् तन्त्राभिधा
नावगतसमुदायप्रतीतावपि यजिपदेन समुदायस्य शक्त्यानभिधानात्
नच्छक्याना यागानामेव लक्षितसमुदायविशिष्टानां फलकरणत्वावगते
तेषां बहुत्वान् तत्समानाधिकरण्यार्थं दर्शपूर्णमासपदेऽपि द्विवचनेन बहु
त्वलक्षणा । अतश्च समुदायद्वयामावेषि पाशाधिकरणन्यायेन बहुत्वलक्ष
णायामपि नदोषः । नचेय निषिद्धा, ' सुपा सुपो भवन्ति ' इत्यभ्य
नुजानात् । नच लक्षणा विशेषोऽपि मन्मते द्वित्वस्य समुदायवृत्तित्वात्
स्वाश्रयसमुदायघटित (घटक) समुदायवृत्तित्वरूपस्य शफ्यसम्ब
न्धस्य सत्त्वात्तदुपपत्ति, तद्वत्तु तदभावे फललक्षणोऽपि वाच्यम्, ममापि द्वि
त्वस्य पूर्णमास्यभावस्याकालवृत्तित्वात् स्वाश्रयशालीनयागवृत्तित्वरूपस्य
शक्यसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणोपपत्ते । अतश्च विद्वद्वाक्याभावेऽपि पल्याग
फलसम्बन्धापादकनामगतद्विवचनप्रसिद्ध्युपपत्ते समुदायकरणस्य वैयर्थ्या
द्य तत्रयोजनतया समुदायविधानोपपत्तिः । एतेन समुदायिनामनु
वाद समुदायद्वयप्रयोजनक इति सिद्धान्त्यभिप्रेत प्रत्युक्तम् । अत-
श्च ' यत्तद्विधिषु प्रयोजनपादम्यासात् फर्नात्तर विधीयते ।

पौर्णमास्यामावास्याशब्दश्च 'पौर्णमास्या पौर्णमान्या यजेतामावास्यायाममावा-
 स्यया यजेते' ति वाक्यद्वयप्राप्तपौर्णमान्यमावास्याकालयोगेन तत्प्रत्ययान्या-
 येन नामधेयम् । इदं हि वाक्यद्वयं तृतीयान्तनामधेयवशात् विद्व-
 द्वाक्यविहितकर्मानुवादेन कालविधायकम्, अनन्यप्रयोजनत्वाच्च । नत्या
 भेयादीनामुत्पत्तिवाक्यविहितकालकत्वेन प्रयाजाद्यज्ञानां च प्रधानकालक-
 त्वेन तव मते एतस्य कालविधायकता सम्भवति । नचैवमपि काल-
 विधौ सन्ति नामधेयत्वं नामधेयत्वे च सति तदनुवादेन कालविधिरि-
 तीतरेतराश्रयापत्तिः, अग्निहोत्रन्यायेन पूर्वं मामानाधिकरण्येन नामधे-
 यत्वेऽवधारिते पश्चात्तदनुवादविहितकालयोगेन प्रवृत्तिनिमित्तावधारणोप-
 पत्तेः । अतः तत्संज्ञकर्मान्तरविधानमेवेदम् । अत एव पौर्णमासी
 मित्येकवचनं कर्मण एकत्वात्संज्ञच्छते । इतरथा समुदायेना यागा-
 नां बहुत्वात् बहुत्वलक्षणार्थं स्यात् । द्वितीयास्तु 'अग्निहोत्र जुहोती'
 तिवत् सामानाधिकरण्यार्थं करणत्व लक्ष्यतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् ।
 नचैवमपि द्रव्यदेवतालक्षणरूपाभावाद्विधानायोग्यत्वम्, रूपाभावम्या
 सिद्धेः । तथाहि - द्रव्यं तावत् 'चतुर्भवाया गृह्णाती' ति प्रयोजन
 साकाङ्क्षं ध्रौवं द्रव्याकाङ्क्षाभ्यामेव ताभ्यामुपागुयाजवत् उभयाकाङ्क्षा
 रूपाधिकाराख्यप्रकरणेन सम्बध्यते । 'सर्वस्मैवा एतद्यजाय गृह्यते यद्भु-
 चायामाज्य' मिति वचनेनाप्राप्तिवत्त्वविधिगतिवत्त्वेन नर्वयजार्थत्वेन
 तादर्थ्यचतुर्थ्या ध्रौवविधानाच्च । नचाजाज्यानुवादेन ध्रौवतामात्रम्य ला-
 पनेन विधिप्रतीतिः न दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके वा सामान्यतोऽप्राप्ताज्यके
 तद्विधिसम्भव इति वाच्यम्, यजान्नमूताज्यानुवादेन तद्विधौ विशिष्टो-
 देशे वास्यभेदापत्तेः, आज्यमाज्यानुवादेन तद्विधौ चालङ्कारणादावपि तदा
 श्चतेः यज्ञपदवैधर्म्यप्रसङ्गात्, तदुद्देशेनात्र ध्रौवाज्यस्यैव विधिप्रतीतिः
 बाधकाभावात् । नचैवमुभयाकाङ्क्षालेनेव नत्प्राप्त्यनुपपत्तेः विधिर्वय
 र्थ्यम्, तद्वत्त्वेनालङ्कारणादिष्वयज्ञेष्वपि नन्वागतिमन्भवेन तस्य तद्वगाश्रुति

फलत्वात् । अत एवालङ्कारणादौ जौहवादिग्रहणेन निराकाङ्क्षस्या
 प्याज्य शाल्याज्यस्यैव विनियोग, नतुधावम्य । तस्माद्भव्य तावन्निर्वा
 धम् । देवताप्याज्यभागत्रमाज्ञातानामपि वार्त्तम्रीवृधन्वर्तामन्त्राणा 'वार्त्त
 म्री पौर्णमास्यामनूच्यते वृधन्वत्यमावाम्याया' मिति वचनेन क्रम
 बाधित्वा विद्वद्वाक्यविहितकर्माङ्गत्वेन विनियुक्तत्वात्, तदन्यधानुप
 पत्तिरप्या अग्नीषोमरूपात्त मान्त्रवर्णिकी । नचाग्नेनोपपत्ते वाधायोगादाज्य
 भागयोरेवाव्यवस्थया प्राप्ताना मन्त्राणा व्यवस्थामात्रकरणेन वचनोपपत्ते
 मान्त्रवर्णिकदेवतारूपने प्रमाणाभाव इति वाच्यम्, आज्यभागयो
 पौर्णमास्यमात्रास्याकालकृतव्यत्वस्य विध्यभावेनाप्राप्तत्वात् तिथ्यन्तरक्रिय
 गाणविद्वृत्तिषु वार्त्तम्रीचादिप्राप्तचभावापत्तेश्च । 'पौर्णमास्या यौ आज्य
 भागा तत्र वार्त्तम्री' इति कालकृतव्यवस्थानुपपत्तेरेतद्वान्यस्थपौर्णमास्य
 मावा-यापत्त्या प्रसिद्धनामधेयत्वेन विद्वद्वाक्यस्थकर्मणोरेव लक्षणयोप
 र्वापनावगमादाज्यभागयोश्चेतत्पूर्वपक्षे समप्राधान्यम्य वक्ष्यमाणत्वेन
 विद्वद्वाक्याविहितकर्मानङ्गत्वात् पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्या तत्तद्वान्यविहित
 तर्गाङ्गभूताज्यभागलक्षणाया गौरवापत्तेश्च । एतद्वाक्यविहितपौर्णमास्या
 ग्यनर्माङ्गभूताज्यभागयोर्वार्त्तम्री इति कर्मवृत्तव्यवस्थाया अप्यननुपत्ते
 र्त्वापत्तेन एतद्वान्यविहितकर्माङ्गत्वेनैव मन्त्रविध्यवगमात् मान्त्रवर्णिक
 देवताविधातोपपत्ते । एव सत्यप्येतयोश्चर्मापोमीयादिवदन्यदेवतास्यत्व
 मवगत स्यात् ततो चास्येन लिङ्गवाधायोगादगत्या विशिष्टलक्षणामङ्गीकृत्य
 गौरवमपि मिथश्चानर्थसंबन्ध इति तृतीयस्थाधिकरणन्यायेनाश्रियेत, न
 तु तदङ्गित अत एवोपरमस्यपौर्णमास्यमात्रास्याप्रातिपद्विरगतविशिष्ट
 लक्षणगौरवमिया उपसहारस्था सप्तम्येव 'तत्र जयाञ्जुहुया' इति
 वन्धनया प्राधाय प्रतिपादयन्ती न दुष्यति । अतोऽग्नीषोमप्र
 काशकथोर्त्तम्यो ऋचो पौर्णमासीकर्मोऽङ्गत्वात्तादृश्योरेव च वृधन्वत्यो
 र्मात्रास्यानर्माङ्गवार्त्तम्रीकर्मिन् कर्मणि मन्त्रद्वयस्य दृष्टान्तत्वेन विद्व
 दागता देवताद्वयस्यापि विद्वत्प । एतयोश्चानुपपत्त्यापमास्यात्

त्वेपि न देवतालक्षणा, 'याज्यानुवाक्या' इति स्मरणात् तत्तद्देवतया-
ज्यान्तरकल्पनं द्रष्टव्यम् । यस्तुतस्तु वार्त्तमतीत्याद्येकपदोपादानसाम-
र्थ्यात् द्वयोरपि मन्त्रयोः साहित्यप्रतीतेः न विकल्पः । अतश्च मा-
न्त्रवर्णिकदेवताद्वयमपि समुच्चयादेकैकस्य कर्मणो ऽग्निहोत्रादिवदावृत्ति-
समुच्चितयाज्याद्वयकल्पनञ्च । अस्तु वा मन्त्रद्वयेनापि लाघवाद्वास-
ज्यवृत्त्येकदेवतात्वकल्पनम्, उभयप्रकाशकैकयाज्याकल्पनञ्च । सर्वधाम्नि
विद्वद्वाक्याविहिते कर्मणि देवता ।

यत्तु वार्तिके अनयोरेवैकानुवाक्या एकायाज्या उभयत्रापि मनो
तान्यायेनोभयत्र लक्षकत्वमङ्गीकृत्य कल्पनीयेत्युक्तम्, तदनुवाज्या
समाख्यावाधापत्तेर्लक्षणायां प्रमाणाभावाच्चोपेक्षितम् । आज्यभागयोस्तु
'तौ होचतुरग्नीषोमौ किमावयोर्वस्तुतस्या' इति प्रकृतयोरग्नीषोमयो
'यस्यैकैऋस्यै देवतायै हविर्निर्वपन्नाज्यम्यैव नौ यज' इत्यत्र पुरा
ल्पनरूपार्थवादकल्प्ये विधौ 'नौ' इत्यनेन द्वितीयान्तेन देवतान्त्वस्य
'विष्णुं यजती' तिवदुक्तत्वात् 'अग्नीषोमाम्यामाज्यभागौ यजती' नि
वचनेनैव वा तद्विधानात् तदनुरूपानुवाक्याकल्पनम् । याज्या तु क्रम
प्राप्ता अव्याहृतैव । अतश्च विद्वद्वाक्याविहिते कर्मणि कर्मरूपमन्त्रान्
विधानायोग्यत्वम् । अथवास्वेतद्वाक्याविहितकर्मानुवादेन समिदादिवाज्ये
देवताविधेः, समुच्चयज्ञापकसत्वाच्च समुच्चयः, नचोपांशुयाजे गमिदा
दिदेवताविधौ 'विष्णुरुपांशुयष्टव्य' इत्याद्यर्थवादानुपपत्तिवद्विद्वा
दनुपपत्तिरस्ति । अस्तुवा अव्यक्तत्वसादृश्यात् सौमिकधर्मातिदेशः ।
नच वाचनिकपौर्णमास्यमावास्याकालसम्यन्धबाधप्रसङ्गात् पार्थसारथ्युक्ता
नतिदेशः, वाचनिककालानुरोधेन सुत्यान्यकालीनाङ्गवाधेपि तत्कालीना
ज्ञानामतिदेशोपपत्तेः । प्रयाजानांतु मन्त्रवर्णिकदेवताकत्वेन व्यक्तत्वात्
कृत्स्नविधानाच्च न सौमिकधर्मातिदेशप्रसङ्गापत्तिरिति न तत्प्रतिबन्धाप-
दनं शक्यम् । तस्माद्रूपोपपत्तेः कर्मान्तरविधिरेवेति सिद्धम् ।

एवञ्च फलवाक्येन पण्णामेव फलसम्बन्ध सिद्धयति । तथा हि - सर्वत्र प्रसिद्धपदमनभिव्यापारेणाप्रसिद्धपदार्थनिर्णय । तद्यत्र नामधेय प्रसिद्धम्, यथा चतुर्थान्त्यन्यायेन ज्योतिष्टोमपद सोम यागे, तत्र प्रवृत्तमात्रप्राप्तियोगिनिर्णय, यत्र वा यजिपद यागमात्रे प्रसिद्धम्, नामधेयतु रानसूयादिरप प्रकृतयागायागमात्रपर सभाज्यते, तत्र यन्नैव चतुर्थपादाद्यन्यायेन नामधेयनिर्णय । नच राजा सोम मसूयते अभिषूयते स्मिति व्युत्पत्त्या रानसूयपदस्यापि सोमयाग मात्रे ज्योतिष्टोमपदवत्प्रसिद्धार्थकत्वात् तेनैव यजिनिर्णयोपपत्ते ष्य यजिना नामधेयनिर्णय, राना धत्रियेण सूयते निष्पाद्यते असाविति व्युत्पत्त्या राना धत्रिय उभोति स्नाति अभिषेकेणाद्रीक्रियते ऽस्मिति व्युत्पत्त्या वा सप्तप्वर्षीष्टिपशुमोमयागेषु राजसूयपदप्रवृत्तिसम्भवेन तस्य प्रसिद्धार्थकत्वाभावात् यजिना तन्निर्णयोपपत्ते । तदिह दर्श पूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनान्त नामधेयमपि न प्रसिद्धार्थम् । द्वित्वस्याज्यभागान्ते प्रसिद्धत्वेऽपि प्रातिगिकस्य काप्यप्रसिद्धत्वात् । नच तस्यापि पौर्णमास्यमावास्याफलरूपत्वशक्यसम्भवेनास्त्याग्नेयादौ प्रसिद्धि, दर्शपूर्णमासपदस्य पौर्णमास्यमावास्यापदाद्विजत्वेन तदर्थवाचकत्वे प्रमाणाभावात् । अतएव पौर्णमास्यमावास्यानामकयोरपि विद्वद्वाक्यद्वय विहितकर्मणो दर्शपूर्णमासपदेन ग्रहणम् । नचैवमपि द्वित्वमात्रस्यैव प्रसिद्धे तद्रुरोधेन यजिना आज्यभागयोरेवोपादानोपपत्ते तयोरेव फलसम्बन्धापत्ति आग्नेयवाक्ये आग्नेययागद्वयविधानस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात् ताद्यात्म्यमिति नामनाविग्रहत् । अतो द्विवचनप्रतिरूपप्रसिद्धयमिदं यजिनामानाधिकरण्यत् प्रवृत्तयागवाचकत्वेन निर्णयते, इति गन्तव्यन्यायन सप्तमा फलसम्बन्धान् पठ्यागमात्रवृत्ति फलम् । अन्तुया पूर्वात्तनामैकदेशत्वादियुक्तिनिश्चयवलेन दर्शपूर्णमासशब्दस्य गत्तया पौर्णमास्यमावास्याफलवाचित्व निरुदलक्षणयाच तद्योगिकर्मत्वम्, तथापि आग्नेयगतेना सप्तमा विद्वद्वाक्यविहितयोश्च कर्मणो

कालयोगस्याविशेषाद्दर्शपूर्णमासपदेन ग्रहणोपपत्ते द्विवचनम्यच
 पाशाधिकरणन्यायेन बहुत्वलक्षणार्थत्वेपि बाधकाभावादष्टानामेव
 फलसम्बन्धोपपत्ते न षण्णामेव स । अथवा विद्वद्वाक्यविहित
 कर्मणो पौर्णमास्यमावास्यासज्ञकत्वप्रसिद्ध्या तत्पर्यायदर्शपूर्णमास
 सज्ञकत्वस्यापि प्रसिद्धे सिद्धान्तवत् पूर्वपक्षेपि प्रचयशिष्टत्रित्वप्रसिद्ध्यु
 पपत्ते तयोरेव फलसम्बन्धात् षण्णामेव स । अपिचाग्नेयद्वये पौर्ण
 मास्यमावास्याकालरत्वेन प्रातिपदिकप्रसिद्धेरेकवाक्योपादानावगतद्वित्वप्रसि
 द्ध्या च द्विवचनप्रसिद्ध्युपपत्ते तस्यैव फलसम्बन्धात् षण्णामेव स ।
 तस्माद्यस्य कस्यचित् फलसम्बन्धेपि विद्वद्वाक्ययो कर्मान्तगविधित्वमव्या
 हतम् । इति प्राप्तेऽभिधीयते—

नात्राम्यासस्वरूपमस्ति, 'यजत' इत्यस्य वर्तमानापदेशत्वेन
 विधित्वाभावात् । नचाप्राप्तार्थकत्वेन लेट्त्वनिश्चय, आग्नेयादियागाना
 प्राक्तानामेवानुवादसम्भवेन तदासिद्धे, प्रत्युत यच्छब्देवशब्दसमभिव्या
 हारेणानुवादत्वोपोद्धलनाच्च । नच तयोर्वेदनमात्रविधिप्रतिबन्धकत्वेपि न
 यागविधिप्रतिबन्धकत्वम्, तस्य तच्छब्दसमभिव्याहारावधिकसमभिव्या
 हृतमात्रवृत्तिविधिप्रतिबन्धकत्वस्य 'देवाश्च याभिर्यजत' इत्यत्र साधि
 तत्वात् । एव सत्यपि यच्छब्दस्य प्राप्तिद्योतनमात्रकारित्वात् यदि
 प्रमाणान्तरेण विशेषणस्य विशेष्यस्य (विशिष्टस्य) वा प्राप्तिर्नभवेत्
 ततोऽगत्या विधिरप्यङ्गीक्रियेत । अत एव 'यो दीक्षितो यदभीषोमीय'
 मित्यत्र यच्छब्दो दीक्षामात्ररूपविशेषणप्राप्तिद्योतक एव, यागस्त्वप्राप्त
 त्वाद्विधेय एवेति विशेष । अतश्च यच्छब्दोपसम्बन्धादपि न लेट्त्व
 निश्चय । नचानर्थक्यप्रसङ्गात्तन्निश्चय, तदसिद्धे । तथाहि— यजत
 इत्यनेन तावदेकैरेण प्रकृतत्वाविशेषेपि तदत्रामधेयसामानाधिकरण्यात्
 श्रुततत्कालयोगिन एव त्रयो यागा अनूद्यन्ते । तेषा च पौर्णमास्यमावा
 स्यापद् तप्रबन्धन्यायेन नामधेयम् । ततश्च त्रयाणामेकशब्दोपादाना

देवप्रतीतिप्रियवाच समुदायप्रतीति । अतएव 'पौर्णमासी' मित्या
 घेस्वचन स्वाश्रयघटकवृत्तित्वसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणार्थम्, द्वितीया तु
 यागानामर्थाभिसम्मानुमादिनी मन्मते यथाश्रुतेव । अत्र समुदायस्यचा
 नुरदितारौ समुदायवचनायेताविति यथापुत्रभाष्याद्यनुमागत पौर्णमास्य
 मावास्यादिशब्दा आग्नेयादिसमुदायवचना इति न अभिसन्धयम्, तयो
 कालयोगाभावेन तत्रान्यन्यायाप्रियत्वान् मानान्तराप्रमित्वेनानुवादा
 योगाच्च, यत्रिना तदनुवादे लक्षणापत्तेश्च । अतश्च समुदायिनामेव
 समुदायसिद्धयर्थमनुवाद इति द्रष्टव्यम् ।

तत्रयोननच फलवाक्ये निमित्तनाम्नेचानुत्पमानानामेव फलादि
 सम्बन्धसिद्धिः । तथाहि— दर्शपूर्णमासशब्दस्य पौर्णमास्यमावास्या
 शब्दपर्यायत्वस्य स्थापितत्वात् तत्साक्षानामाग्नेयादीनां पण्णामेव फलादि
 सम्बन्धित्वेन यजिनोपादानं सिद्धं भवति । तत्रत्यद्विवचनस्य च बहुत्व
 लक्षणाया म्वाश्रयघटकवृत्तित्वरूपशब्दसम्बन्धोऽपि प्रमापितो भवति ।
 नचतद्दान्यामात्रेपि दर्शपूर्णमासप्रतिपदिकस्य श्रुतकालयोगिष्वाग्नेयादि
 प्वेव प्रवृत्त्युपपत्ते द्विवचनस्यच म्वाश्रयकालीनयागवृत्तित्वसम्बन्धेन बहु
 त्वलक्षणोपपत्ते पण्णामेव फलादिमन्बन्ध सिद्धयतीति वाच्यम्, एत
 द्वाक्याभावे साक्षात्सम्बन्धेन कालद्वित्वोभययोगिनोरामेययोरेव तत्सम्बन्धा
 पत्ता बहुत्वलक्षणाया प्रमाणाभावेन पण्णा फलादिमन्बन्धासिद्धेः । अत
 तत्सिद्ध्यथाऽयं समुदायानुवादः । सतिब्रह्मिन्नुवादे आनर्थक्यभिया
 तत्प्रयोजननिज्ञासाया फलशब्दस्यद्विवचनस्य उक्तसम्बन्धेन बहुत्वलक्षणा
 तात्पर्यग्राहकत्वावसायात् पण्णा फलसम्बन्धसिद्धिः सुलभैव ।

ननु नामेयभेदे प्रमाणमस्ति । न तावदेनाम्निन् ऋग्णि अम
 म्भवन्निवेशं समुचितकालद्वयलक्षणो गुणः, तस्यावृत्त्यापि निवेशोपपत्तेः ।
 अन्यथा सायम्प्रातः कालभेदेनाग्निहोत्रस्यापि भेदापत्तेः । नच काल
 स्यानुपादेयत्वेनोद्देश्यत्वात् तदनेकवनिमित्तवास्यभेदापत्त्या गुणप्रियैव

भेदकत्वोपपत्तिः, कालम्योद्देश्यत्वेप्यस्त्वापरपर्यायिन्याजातजापनविपयत्वा
परपर्यायस्य च विधेयत्वस्य सत्त्वेन 'अमावास्यायामपराहे पिण्डपितृयज्ञ'
इतिवद्वाक्यभेदानापादकत्वात् । विधेयानेकपञ्चतन्तु सत्यपि प्राप्तकर्मानु
वादे 'अर्धमन्तवेदि मिनोती' ति वत् पार्ष्णान्यनाग्रान्यापनाभ्यां पर्व
लक्षणयोभयविधानोपपत्तेः या परिहृतुं शक्यं तत्रा पूर्वकर्मविधौ पिण्ड
पितृयज्ञवाक्य इव फलद्वयविधिपृथक्कर्मविधानोपपत्तेः कथं न शक्यते परि
हर्तुम् । नाप्यनुपादेयगुणयोगरूप प्रकरणान्तर तद्भेदकम्, तस्य
'साक्षिधा त्वविभगा' इति न्यायेन साक्षिधावप्रवृत्तेः । किञ्च
सग्न्यान्यातिरिक्तभेदकप्रमाणानां वाक्यान्तरविहितकर्मप्रतियोगिभेदकत्वचनय
त्यस्य पार्थसारथिनोक्तत्वात् स्वनायविहितकर्मप्रतियोगिभेदबोधकत्वतयो
सम्भवति । अतश्चाप्येवमस्यैव पार्थसारथ्युक्तस्य युक्तत्वात् कथं तानादाय
फलसम्बन्धापत्तिरिति चेन्न - आगेयद्रित्ये गुणन्येव भेदकत्वात् । तथाहि योहि
पदाथो भेदमावृत्तिं वा विना न कर्मन्यययोग्यं, स उत्पात्तिवाक्यस्यस्य
कर्मभेदबोधयति, उत्पन्नवाक्यस्यन्तु पदार्थं तदावृत्तिम् । दृष्टञ्चेत्तत् सङ्ख्या
याम् । अतश्च समुचितफलद्वयरूपगुणोऽपि भेदमावृत्तिं वा विना कर्मा
न्ययनप्रमतिपद्यमान उत्पात्तिवाक्यस्यत्वादिह कर्मभेदबोधयति, उत्पन्नवाक्य
स्यन्तु सायम्प्रातः फलरूपमावृत्तिम् । अत एव कर्मिन् कर्मण्यसम्भव
तिवेशः गुणस्य समुचितफलद्वयरूपो भेदकः । यथाचैव मति सङ्ख्याया
नगुणान्तर्भाव तथा सन्नायिकरणे वक्ष्यते । प्रमाणत्वेन च
गुणस्य स्वनायविहितकर्मप्रतियोगिभेदबोधकत्वेपि न दोषः । अत
एव पार्थसारथ्युक्तमुत्पत्तिशिष्टगुणानुपादेये चान्यभेदापत्तेः च गुणात् भेद
इति द्वैविध्यं प्रमाणाभावेनेवापातम् 'वपद्गर्तुं प्रथममथ' इत्यत्र
प्रसरताभङ्गप्रसङ्गेन तस्य भेदकत्वात्कीर्णात् । नच वपद्गर्तुंमशोद्देशेन
प्राथम्यविधौ निगिष्टोद्देशापत्तेः वाक्यभेदनिमित्तैव गुणस्तद्भेदकइति वाच्यम्,
वपद्गर्तुं निमित्ते भगानुवादेन प्राथम्यविधानपि विचारनीयोद्देशे तद
भाषादेशप्रसङ्गात्प्रसङ्गेन तस्य भेदकत्वात् । अतो यथास्थितिः

कर्मण्यनिविशमानस्यैव गुणस्य भेदकत्वात् मिद्वोऽत्रापि गुणाद्भेदः ।
भेदोऽपिचात सङ्ख्यावदनेकत्वबोधनद्वारैव बोध्यते, नतु किञ्चित् प्रतियो-
गिकः । प्रमाणान्तरवत् प्रतियोगिनः पूर्वमप्रसिद्ध्या तन्निरूपितभेदस्य बोध-
यितुमशक्यत्वात् । तन्मात्राग्नेयभेदः ।

केचित्त्वत्र प्रकरणान्तरन्यायेन भेदः समर्थयन्ते । तथाहि— यद्य-
निविशमानत्वेनानुपादेयस्थलेपि गुणस्यैव भेदकता, ततो मासमग्निहोत्रमि-
त्यत्रापि तस्यैव भेदकवापत्तेः कृतः प्रकरणान्तरेण । अतोऽनुपादेयत्वा-
वच्छिन्नं प्रति तावन् प्रकरणान्तरस्यैव भेदकतेति स्वीकर्तव्यम् । नचैवमप्य-
सन्नियमावात् कथं तस्य भेदकता, भेदबोधतादशाया तत्प्रतियोगिक-
कर्मोपस्थित्यभावरूपम्यासन्निधेर्मासाग्निहोत्रविहापि तुल्यत्वादित्याहुः—
तत्र, मासाख्यगुणस्यापूर्वकर्मण्यसन्निविशमानत्वेप्यसन्निध्युपपद्यमानत्वेन
स्वतो भेदकत्वात् गुणवैलक्षण्येन प्रकरणान्तरत्वोपपत्तेः । अतएव मासिधौ
साय जुहोतीत्यत्र न तस्य भेदकत्वम् । किञ्चासन्निधिः किमुपस्थित्य-
भावोवोपस्थापकप्रमाणाभावो वा ? नाद्यः, अत्यन्तविस्मरणशीलस्य साय
जुहोतीत्यादावपि उपस्थित्यभावे भेदप्रमापत्तेः । मासमग्निहोत्रं जुहोती-
त्यादावपि अत्यन्तमेधाविनः तत्सत्त्वे भेदप्रमानुपपत्तेश्च । अन्येपि ज्ञातस्यैव
भेदबोधकता अजातस्यैव ? अन्ये उपस्थापकस्य प्रमाणस्य प्रकरणादे-
भ्रमात्मकोपस्थित्यापि मासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ यस्तुनः प्रमाणाभावस्य
सत्त्वात् भेदप्रमाबोधोपपत्तेः । आद्ये तु आग्नेयवाक्ये भेदप्रतियोगिनो
प्रसिद्धेः तदुपस्थापकप्रमाणाभावज्ञानस्याशक्यत्वात् भेदबोधोपसम्भवः ।
मासमग्निहोत्रादौ तु नित्याग्निहोत्रविधिनोपस्थितस्य प्रतियोगिनः इहोपस्थापक-
प्रमाणाभावस्य ज्ञातुं शक्यत्वादसन्नियमिघातः । तस्मान् गुणादेवाग्नेयभेदः ।
विस्तरेण चैतत् प्रकरणान्तरन्यायशरीरोपपादनप्रस्ताये उपपादयिष्यते ।

अतश्चाग्नेयभेदात् समुदायानुवादाभावे तयोरेव फलसम्बन्धापत्तेः तद्व्यावृत्ति-
फलकनया यज्णा फलसम्बन्धमिद्विरेव समुदायानुवादप्रयोजनमिति सिद्धम् ।

विशेषाच्चेदं चतुर्थं उपपादयिष्यते । अतश्चानर्थन्याभावादपि न तद्भयेन विधित्वनिश्चयः ।

अर्थवादन्वेतद्वाक्यफर्गभूतममुदायस्तावक एव सन् प्रयोगविधि बोध्यप्रवृत्तिप्रतिबन्धकीभूतालस्यनिवृत्तावेव परम्परासम्बन्धेनोपयुज्यते इति न सोपि विधित्वनिश्चयः । अस्तु वा विधित्वनिश्चयः, तथापि फल सम्बन्धसिद्धयुपयोगिसमुदायफलस्त्वेन तन्म्यान्यपरत्वान्नाभ्यासस्वरूपसद्भावे समस्तीति न कर्मान्तरम् । अतएव एतद्वाक्यविहितकर्मानुवादेन सामिदादिदेवताविधिः, ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशोऽन्यदपि वा देवताप्रापकं नवोपन्यसनीयम् । ज्योतिष्टोमिऋधर्मातिदेशस्तु सोमविधेर्दीक्षणीयाद्यद्गद्वारेण दर्शपूर्णमासप्रिच्युरजीवित्वात् तयोरपि तदुपजीवित्वे इतरेतराश्रयापत्तिरिति भवदेवोक्तप्रकारेणापि निराकर्तव्यम् । वार्त्तन्नीवृधन्वत्योस्तु लिङ्गक्रमाभ्यामाज्यभागान्त्वान्गते न विद्वद्वाक्यविहितकर्मणि देवतानिधायकत्वम् । न च ब्राह्मणवाक्येन तयोर्वाधः, अपाधेनाप्युपपत्तौ वाधायोगात् । सिद्धं— ब्राह्मणवाक्यमपि स्वरसेनाज्यभागपरतामेव मन्त्रस्यान्गमयति । अन्यथा पौर्णमान्यनावान्याप्रातिपदिकयोः कर्मपरत्वे लक्षणापत्तेः, सप्तम्याः प्राथम्यलक्षकत्वापत्तेश्च । अपूर्वविधिवाङ्गीकारे अश्रुतदेवताविधिरूपने ऽश्रुतयाज्यान्तरकल्पने आज्यभागयोश्चाश्रुतानुवाक्याकल्पने गौरवापत्तेश्च । अतो मन्त्रचतुष्टयस्यापि आज्यभागान्त्वतया अनियमेन प्राप्तव्यं नियममात्रविधिराक्येन क्रियते, एतन्नात् । पौर्णमान्यनावान्याप्रातिपदिकान्याः शक्त्या काल एव प्रतिपाद्यते, सप्तम्याच्चाधिऋणव्यं निमित्तन्वत् । अतश्चाज्यभागान्त्वतया प्राप्तयोर्वाङ्गीकारो पौर्णमान्यानिमित्तन्वत् तादृशयोश्च वृधन्वत्योर्मात्रान्यानिमित्तत्वं अनिति सम्भवतिच, पौर्णमान्यनावान्ययोः तन्निमित्तकालज्यभागयोः तदानीं प्रयानाङ्गत्वेन तत्कार्यनिश्चयात् । निमित्तान्वन्धप्रयोजनच व्यग्रस्थापिद्विगिति नियमकल्पन्, तापवच । चन्तुतन्तु न कालव्यं निमित्तता, आन्त्र

भाग्यो प्रतिपदि क्रियमाणत्वेन तत्कालीनत्वाभावात् । न च खण्ड-
पर्वणि कदाचित् तत्कालिकत्वसम्भवात् निमित्तत्वोपपत्तिः, तथात्वे
सम्पूर्णपर्वणि तत्कालिकत्वासम्भवेन मन्त्रनिवृत्तिरूपशेषपरिसंख्याफलकत्वा-
पत्तेः । अतः शेषनियमरूपलाघवानुरोधेन पौर्णमास्यमावास्यापदं तत्काली-
नप्रधानाङ्गभूताज्यभागलक्षणम् । प्रधाने तत्कालीनताच प्रयोगारम्भद्वारि-
कैव, नतु साक्षात्, प्रधानस्य तस्मिन् काले नियमेनाकरणात् । अत एव प्रकृतौ सर्वत्र पौर्णमास्यादिफलविधि वचनान्तरानुसारादारम्भ-
द्वारकएव । सप्तमीच प्राथान्यपरा, तेन तादृशाज्यभागयो मन्त्रविशेष-
विधानात् प्रकृतौ सर्वदैव व्यवस्थासिद्धिः । विकृतौच पौर्णमासीविकार-
स्यामावास्याविकारस्य वा यस्मिन् कस्मिंश्चित् दिने करणेपि वार्तमणी-
वृधन्वत्योर्व्यवस्थासिद्धिः । अतो वार्वन्नीपौर्णमास्यामित्येतद्वाक्यद्वयमेव स्व-
गौरवपरिहारार्थमाज्यभागाङ्गत्व मन्त्रस्याप्यनुजानातीति न तद्वलेन विद्व-
द्वाक्यविहिते कर्मणि देवताविधि सम्भ्रतीति देवताभावादपि समुदा-
यानुवादत्वम् । नचैव सर्वस्य वाक्यस्यानुवादकत्वेनानधिगतार्थगन्तृत्व-
रूपप्रामाण्यानापत्तिः, शक्यार्थानुवादकत्वेप्यनधिगतसमुदायादिवोधकत्वेन
प्रामाण्योपपत्तेर्भन्त्राधिकरण एवोक्तत्वान् ।

नन्वेव विद्वद्वाक्ययोरर्थवादत्वेन प्रामाण्ये पौर्णमास्या पौर्णमास्या-
यजेतेत्यादिवाक्ययोरानर्थक्येनाप्रामाण्यापत्तिः स्यादेव, कालस्याग्नेयादिषु
पौर्णमास्यादिपदाभिधेयेषुत्पत्तिवाक्येव प्राप्तत्वादिति चेत्,— एतद्वाक्या-
भावे हि उत्पत्तिवाक्येपि श्रुतं पौर्णमास्यमावास्याफलफलसम्बन्धो-
त्तरफल प्रयोगविधिकल्पनावेद्याया कालस्य प्रयोगद्वारैवाङ्गत्वादुत्पत्ति-
वाक्ये प्रत्येकश्रुत्यनुरोधेन प्रत्येकमेव 'अमयेनीकृते प्रातः पुरोडाशमष्टाक-
पालमि' त्यादावनीकृत्यादिप्रयोगवत् प्रयोग कल्पयति । नच प्रत्येकप्रयोग-
कल्पने एकफलसाधनत्वानुपपत्तिः, प्रत्येकप्रयुक्तानामप्याग्नेयादीनामनीकृ-
त्यादिवदेव अपूर्वरूपेणैक्यश्रुतित्वेन फले साहित्योपपत्तेः । अत एव

‘समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेते’ इत्यनेन देशविधे प्रयोगविधित्वात् षण्णा वैशिकसाहित्यावगमेपि एकस्मिन्नेव समे तिमृषु पौर्णमासीष्वमावास्यासु चैकै फप्रधानस्यान्वाधानप्रभृति ब्राह्मणतर्पणीन्ताङ्गविशिष्टस्य प्रयोगोऽपि नानुप पन्न । नचैवमपि लाघवादेकस्यामेव पौर्णमास्याममावास्याया च तत्तत्कालीन प्रयोगत्वयोपपत्तेः पौर्णमास्यादित्रयप्रभृते प्रमाणाभाव . द्वयहकालीनत्व मात कालीनत्वयोरपि वचनान्तरप्रमितत्वेन क्रम्यां तथाविष्टित्रयकरणे तद्वाध प्रसङ्गात् । अत पौर्णमास्या पौर्णमास्यायजेतेति एतद्वाक्यद्वयाभावे प्रत्ये क्रमेव साङ्गानामाग्नेयार्दीना करणान्ति ।

यत्तु यार्तिके एकफलसम्बन्धानुरोधेऽक्रम्येव प्रयोगविधे कल्पनम्, सत्रचोत्पत्तिकालानुरोधात्त्रिषु पौर्णमासीषु प्रधानत्रयम्, लाघवादेकस्यामेव चा तत्, एवममावास्यायामपि, अतश्च मासत्रयकालीन पक्षद्वयमात्रकालीन एक एव षण्णा प्रयोग, तदन्न पातीनिचाह्वानि सर्वाण्यपि सकृदेव सवनीयपश्चङ्गानी [नामि] व क्वचित्क्वचित् कर्तव्यानीत्येतद्वाक्याभावेनुष्ठान मुक्तम्, तद्राजसूयचातुर्मास्यादिप्रति एकफलसाधनत्वेन एतत्प्रयोगत्वा पत्तैरौत्पत्तिककालभेदेऽपि च तत्तत्काले प्रधानमात्रकरणेन तावत्कालीन प्रयोगैक्योपपत्तौ अज्ञानामपि सकृ करणान्ते उपेक्षितम् । यथा च सवनीये नाह्वावृत्ति तथा अमिहोनाधिकरणे वक्ष्यते । अत उत्पत्ति वाक्येषु नेरपेक्ष्येण कालस्य श्रवणान् प्रत्येक्रमेव प्रयोगाणामेतद्वाक्याभावे कल्पनापत्तैरेतद्वाक्यद्वयसर्वत्रेच त्रयाणा मेरुप्रयोगसिद्धे तत्सिद्धिरेव वाक्यद्वयप्रयोजनमिति नानर्थक्यम् । तथाहि— पौर्णमासीशब्दवाच्याना ध्रयाणा प्रधानाना म्बरूपेण प्राप्तानामपि प्रयोगविषयत्वेनाप्राप्तत्वात् पौर्ण मासीकाले उपादेयत्वावगमात् पौर्णमासीकालविशिष्टप्रधानत्रयप्रयोगविधा नावगते प्रयोगस्य चैकादशाधिकरणन्यायेन नाह्वावृत्तप्रधानविषयत्वात्तद्ग साहित्यस्य प्रधानगतपरम्परसात्त्विक्य च विधेयविशेषणत्वेन विवक्षित त्वात् एकस्मिन् काले युगपत् नाह्वावृत्तप्रधानत्वेन प्रतीतिरिति । एवममा-

वाक्येनावाक्येपि द्रष्टव्यम् । एव च सत्यपि कालिकप्रयोगविधिभेदे देश-
 वाक्येन पण्णामेकप्रयोगस्य विधानादेकस्मिन्नेव देशे पण्णा साज्ञाना
 कर्तव्यतापि सिद्धा भवति । सर्व हि देशकालादयः प्रयोगविशेषणत्वे
 नैवान्वय भवमाना स्वसम्बन्धिनः प्रयोग विनिगमनाविरहात् कल्पयन्ति ।
 अतश्च तत्तद्वाक्ये कालादिविशिष्टप्रयोगविधिसिद्धिः । नच उत्पत्तिवाक्ये
 नैरप्येव कालध्रवणात् फलसम्बन्धोत्तरकाल प्रयोगविधिकल्पने प्रत्येक
 मेव प्रयोगविधिसम्पन्नानुवादेनात्र कालादिमात्रविधानोपपत्तेः प्रत्येक
 मेवानुष्ठानप्रसङ्गेन एतद्वाक्यसत्त्वेपि नेष्टमिदिरिति वाच्यम्, प्रत्येकप्रयोग
 विधिसम्पन्नात् पूर्वमेव एतद्वाक्यप्रवृत्त्यङ्गीकारेणैव प्रयोगविध्युपपत्तेः,
 अन्यथा साहसानुष्ठानस्यैतद्वाक्याभावेपि सिद्धावेतद्वाक्यानर्थक्यापत्तेः ।
 नचैव ' य इष्ट्या पशुना सोमेनवा यजेत, सोऽमाराम्याया पौर्णमास्यां वा
 यजेते ' इति वाक्येन सर्वासा विहृतीर्णानामपि पूर्वकालविशिष्टप्रयोग
 विधानादेः प्रयोगतापत्तिः, तत्र यत्तच्छब्दसमभिव्याहारात् तत्तद्विहृति
 प्रयोगानुवादेन कालमात्रविधानादगते तत्तद्विहृतिवाक्येष्वेव प्रत्येकप्रयोग
 विधिसम्पन्नाया अम्यनुष्ठानात् तत्तद्विलक्षणफलसाधनानां तामामेकप्रयोग
 विधिनिपयत्वानुपपत्तेश्च । अतश्च य इष्ट्येति वाक्येनावगतमपि तत्त
 द्विहृतिप्रयोगसाहित्यमनुवाचगतत्वादविवक्षितम्, प्रकृते तु कालविशिष्ट
 भवनानुष्ठानस्य प्रयोगस्यैव विधेयत्वानुसंगेऽप्येति सिद्धिरिति विपश्यम् । नचैव
 मुरतिवाक्ये कालध्रवणवैयर्थ्यापत्तिः तस्य फलसम्बन्धापादफल
 वाक्यगतविद्वद्वाक्यादिगतपौर्णमास्यमाराम्यादिपदप्रतिद्वयार्थनेतार्यवशान् ।
 अन एवोशाशुयानस्योत्पत्तिवाक्ये कालसम्बन्धाभावेपि ' तावश्नामर्षापो
 गवाचस्यैव नाशुपाशु पौर्णमास्यां यत ' इति वाक्येन कालसम्बन्धात्
 फलसम्पत्तिरिति सिद्धिः । अतश्च कस्यापि वाक्यस्य वैयर्थ्याभावात् समुदाय
 निश्चयः समुदाय्यनुवादके ष्व सिद्धास्ये इति सिद्धम् ।

इत्तु, पौर्णमाशुयानस्योत्पत्तिवाक्ये सिद्धास्यस्यो प्रकरणं प्रकृता-
 नुसंगं, रूपवचनान् फलान्तरविद्युपपत्तेः, इति वाक्येयम् ।

विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां सर्वेषु ह्यप्रवृत्तिः स्यात् ॥ २-२-४ ॥

यदिचैतौ कर्मान्तरविधी म्यताम् ततः सर्वेषां सम्प्राधान्यम् , ततो विकृतिषु प्रधानस्यानतिदेशात् प्रयाजादीनामप्राप्ते सौर्धे 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोती' त्यनेन प्रयाजानुवादेन कृष्णलरूपविशेषणविधिर्नोपपद्येत, यदितु विद्वद्वाक्यविहितकर्मणोरेवप्राधान्यम् , तत आग्नेयादीनामङ्गत्वेपि सार्यस्योपधद्रव्यकत्वेनाग्नेयविकृतित्वस्यैवावश्यकत्वात् तद्धर्माणामवघातादीनामतिदेशेपि प्रयाजादीनामनङ्गत्वेनाग्नेयादिसमत्वात् सार्यादिष्वप्राप्ते प्रयाजानुवादेन कृष्णलविधेरनुपपत्तिः तदवस्थेव । एवमाग्नेययोरेव प्राधान्यपक्षेपि द्रव्यसादृश्येन सान्नाय्यविकारन्वेव पशोः प्रयाजाङ्गत्वाभावात् तदनुवादेन एकादशत्वादिविध्यनुपपत्तिः, अतो नैतौ कर्मान्तरविधी । अत्र च सूत्रेऽन्वाचयवाचिचशब्दोपादानात् यागाष्टकप्राधान्यपक्षे नार्य दोष इति अव्यापकत्वादन्वाचयत्व सूचितम् ।

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ २-२-५ ॥ (पू-१)

नैतौ समुदायानुवादौ, विधायकत्वेनार्यवत्त्वसम्भवे उक्तप्रयोजनभ्यापि समुदायानुवादत्वस्यानुपपत्तेः, अतः कर्मविध्यपेक्षया प्रयोजनचत्तरत्वेनान्यपरत्वाभावादभ्यासादेव कर्मभेदसिद्धिः । एवञ्च पौर्णमासीमित्येकवचनकर्मकत्वेनोपपद्यते । अन्यथा स्वाश्रयघटकवृत्तित्वराम्बन्धेन समुदायिवहुत्वलक्षणा (समुदायलक्षणावा) स्यात् । अतोऽत्र तावत्कर्मविधिः । नच रूपाभावः, यदाग्नेयादिवाक्ये तद्विधानोपपत्तेः । तथाहि— तत्रत्यपौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां विद्वद्वाक्यविहितकर्मोद्देशकृत्वाऽऽग्नेयादिरूपविधानोपपत्तिः । एवञ्च एतेषु वाक्येष्वश्रुतयागकल्पनविशिष्टविधिगारवञ्च नैवाश्रितं भवति । नचैव वाक्यभेदः, अग्नीषोमीयसाल्नाय्यादिवाक्येषु तावदेककृत्येव उद्देशेन तत्रिमिचरुवाक्यभेदस्य तावदप्रसक्तेः । आग्नेयादिवाक्येषु पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां लक्षणया

‘ अर्धमन्त्रेयेदिमिनोती ’ ति वत् प्रकृतप्रधानयागस्यैवोद्देशात् नतन्निमित्तौ
 चास्यभेदः । यदि तु एतस्मिन्नपि पक्षे प्रयाजादिसाधारण्येन सर्वेषां प्राधान्य
 मुच्येत, ततो रूपसाक्षाद्भक्षप्रकृतयागवस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनोद्देश्यता
 चच्छेदकत्वोपपत्तेर्नवाक्यभेदः । नचैवमपि द्रव्यदेवतारूपविधेयानेकत्वं
 निमित्तो वाक्यभेदः तदवस्थ एवेति वाच्यम् ; तद्विद्वान्तपदेनैकैव
 देवताविशिष्टद्रव्यविशेषवाचिना विशिष्टस्यैकस्यैव प्राप्तभावनानुवादेन
 विधानोपपत्तेः । अत एव गुणाधिकरणवक्ष्यमाणन्यायेनाष्टाकपालपदस्य
 सात्पर्यप्राहकत्वात् तदशे तद्विन्नपदोपात्तताप्याशङ्कनीया । अतश्चैकपदो
 पादानाद्द्विशिष्टचबोधोपपत्तेः न वाक्यभेदः । यत्र तु ‘ पञ्चदशान्याज्यानी ’
 स्यादि भिन्नपदोपादानम्, तत्र भावनान्वयात्पूर्वं परस्परवैशिष्ट्याप्रतीति-
 प्राप्तभावनानुवादेनोभयविधौ युक्तो वाक्यभेदः, प्रकृतेत्वेकपदत्वेन भावना
 न्वयात् पूर्वमेव द्रव्यदेवतावैशिष्ट्यप्रतीति प्रत्युत तदनङ्गीकारे सास्य
 देवतेति द्रव्य (देवता) सम्बन्धाधिकारविहितदेवतातद्विद्वानुपपत्ते
 भावनान्वयात् पूर्वमेव परस्परवैशिष्ट्यस्यावश्यकत्वात् प्राप्तभावनानुवादे
 नापि विशिष्टविध्युपपत्तेः न वाक्यभेदः । अत एव न पक्षेकत्वाधिकरण
 पूर्वपक्षन्यायेन देवताया आविवक्षा, तद्वदिह प्राथमिकभावनान्वयस्य
 तद्विन्नभङ्गभयनाञ्ज्युत्पत्तत्वात् ।

यत्त्वं भवदेवेन पुरोडाशसाम्राज्यादे संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यैव
 प्राप्तत्वादाग्नेयादिवाक्ये देवतामात्रविधानात् न वाक्यभेद इति परिहृतम्,
 तत् पुरोडाशादे कथञ्चित् प्राप्तिसम्भवेपि अष्टत्वादिप्राप्तेरभावात् तद्विधाने
 वाक्यभेदापत्तेरैकैकस्मिन्नपि च द्रव्ये सर्वासा देवताना विकल्पेन प्राप्त्यापत्ते-
 उपेक्षितम् । तस्मादुक्तप्रकारेणैव वाक्यभेदपरिहाराद्रूपलाभोपपत्ते कर्मान्तर
 विधिरेवायम् । अस्मिंश्च पक्षे विद्वद्वाक्यविहितयोरेव कर्मणो प्राधा
 न्यात् प्रयाजादीना तदङ्गत्वात् सौर्यादीनाञ्चामेयवाक्यविहितयत्नाभावे
 विद्वद्वाक्य विहितकर्माणि कृतित्वाद्दतिदेशेन प्रयागप्राप्त्युपपत्ते युक्तस्तदनु

चादेन कृष्णलविधि । यदित्वस्मिन्नपि पक्षे पूर्वम्त् समप्राधान्याङ्गीकरणम्, तत कृष्णलविशिष्टप्रयाजान्तरस्यैव सौर्याङ्गतया विध्यङ्गीकारेण दार्शपैर्णमासिकप्रयाजानुवादेन कृष्णलविध्यङ्गीकारेण वा ' यत्र नित्यानिवचनानि स्यु ' रिति न्यायेन परिहर्तव्यम् । अत कथं समुदायानुवादकत्वमिति चेत्,—

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ २-२-६ ॥ (३-१)

नाग्नेयादिवाक्ये रूपविधि सम्भवति, प्राप्तकर्मानुवादेन द्रव्यदेवतारूपानेकार्थविधाने वाक्यभेदात् । यत्र हि अप्राप्ता भावना अनेककारकविशिष्टा विधीयते, तत्र श्रौतविधे विशिष्टभावनाविधान एव व्यापाराद्विशेषणानाञ्च विशिष्टविध्यन्यधानुपपत्तिकल्पितविशेषणविधिभिरेव विधानसिद्धे श्रौतम्य विधेस्तत्र व्यापाराभात् न विधेयानेकत्वनिमित्तो वाक्यभेद । नच तत्रापि विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानार्थीनत्वाद्द्विशेषणविध्युत्तरकालप्रवृत्तिकस्य विशिष्टविधेर्नविशेषणविधिकल्पकत्वसम्भव, विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानार्थीनत्वेपि विशिष्टकर्तव्यतारूपम्यतद्विधे विशेषणकर्तृयताज्ञानार्थीनज्ञानविषयत्वाभावाद्द्विशिष्टज्ञानापेक्षितविशेषणज्ञानस्यच विशिष्टविधिवेलाया सोमादिपदैरेव जननोपपत्ते । अतश्च श्रुतम्य विधेस्तत्तत्पदोपनीतिविशेषणयुक्तविशेष्यविधान एव व्यापारादार्थिकविशेषणविधिवाचरूपदकल्पनव्यापारकत्वेपि तद्विधानव्यापारकत्वाभावात्नानेकविधितात्पर्यकत्वकृतो वाक्यभेद । प्रवृत्ते तु विशेष्यभूताया भावनाया विद्वद्वाक्यादेव प्राप्तत्वाद्द्विधेस्ताद्विधितात्पर्यविषयत्वस्योपादानर्थक्यतदङ्गन्यायेन विशेषण ण्वायतारात् तत्र च विशेषणानेकत्वे तेषा परस्परविशेषणविशेष्यभावे नियामकभावेन प्रत्येकमेव विधितात्पर्यावगते सङ्घुत्तस्यचानेकत्र तात्पर्यकल्पने आवृत्तिमन्तरेण तदयोगादावृत्तिलक्षणो वाक्यभेद । यद्यपि विशिष्टविधिस्थले भावनाया अनेकान्वायित्वम्वाभा

व्यान् अनेकेषां विशेषणानामन्वयेऽपि नावृत्तिः, तथापि विधेः विशिष्टविधि-
 यत्रापि विशेष्यरूपैः विधायकतया कलमन्वयः नानेकविधिसंवाभाष्यम्, तस्मात्
 विहितेषु विधानेषु सामान्येण तु व्यतिरेकप्रसङ्गात्, आशुचित्प्रसङ्गात् । अतएव
 प्राप्तयामपि मुख्यविशेष्यभूताया भावनायाः यत्र विशेषणानामपि व्यु-
 त्पत्तिप्रसङ्गेन परम्परविशिष्टावगमः, तत्र मयत्वेवानेकविशेषणविशिष्टम्या-
 ध्येयस्य विशेष्यस्य प्राप्तनुवादेन विधिः यथा 'पशुना यजेत' 'धेनुर्द-
 क्षिणे' त्यादा जातिसंख्याविशिष्टस्य एवमप्यकारकस्य, यथाचैकत्रयवा-
 द्दिमते अत्रया व्रीणातीत्यादौ, तत्रहि तृतीयोपात्ते करणत्वे पार्थिवका-
 न्वयलभ्यद्रव्यपरिच्छेदद्वारा समानाभिधानश्रुत्या सख्यायाः पदश्रुत्याच-
 जातेरन्वयो व्युत्पत्तिसिद्धः । अतश्च तत्रोभयकारकविशिष्टद्रव्यगतैक-
 करणत्वाविधानात् वाक्यभेदः । यद्यपि जातिपक्ष्यादयवृत्तिकरणत्वद्वयस्यैव
 तृतीयोपादानमित्याश्रीयते, तथापि द्वयोः करणत्वयोः एकशब्दोपा-
 दानेन वाक्यभेदोवगन्तव्यः । एवमूलानुयायिमते षष्ठ्या अपि भाव-
 नान्वयनियमामावात् षष्ठ्यन्तस्य कारकविशेषणत्वोपपत्तेः प्राप्तभावनानु-
 वादेनापि विशिष्टविधिर्द्रष्टव्यः, यथा— 'तस्य द्वादशशत दक्षिणे' त्यत्र
 प्राप्तदक्षिणानुवादेनापि तच्छब्दोपात्तगोविशिष्टसख्याविधिः । चतुस्तन्तु-
 प्राप्तदक्षिणानुवादेन गोविशिष्टसख्याविधावपि समुच्चिताश्चादेरपि विधेय-
 त्वात् तत्रोभयविशिष्टदक्षिणाविधानमेव स्वीकर्तव्यम् । अत एव षष्ठी-
 स्थलेऽपि निमित्तवत्प्रथानभूतभावनान्वये सम्भवति सति व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना-
 पादकोऽन्वयो नार्हात्त्रियताण्यः । अतः तत्रापि प्राप्तकर्मानुवादेनाने-
 कविधानेऽन्वयेव वाक्यभेदः ।

यत्त्वत्र पार्थसारथिना 'अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालत्रिर्वपे-
 दि' त्यादौ प्राप्तद्रव्यानुवादेनाभिर्दाता च विधीयते, नच तत्र वाक्यभेदः,
 अभिर्दातृत्वयोः परम्परविशेषणविशेष्यभाष्यस्य मन्त्रार्थवादादौ प्रसिद्ध-
 त्वेन दातृत्वगुणविशिष्टस्याग्रे प्राप्तकर्मानुवादेऽपि द्रव्योद्देशेन विधातु-

शक्यत्वादित्युक्तम्; तदन्यपरमन्वार्थवादादिकृतप्रसिद्धयलम्बनेनापि वैशिष्ट्योपपत्तौ सुतरां द्रव्यगुणयोः वास्तविकलोकप्रसिद्धविशेषणविशेष्यभावेन वैशिष्ट्योपपत्तेः स्तोत्रानुवादेन संख्याविशिष्टाज्यविधाने वाक्यभेदानापत्तेः उपेक्षितम् ।

यदप्युक्तं तन्त्ररत्ने दात्रादिपदानां कृदन्तानां सन्निहितद्रव्यवाचकत्वात् दातृपदेनैव दातृत्वगुणविशिष्टाग्निविधानम्, अग्निपदंचामिक्षापदवत्तात्पर्यग्राहकम्, इति; तत् स्वयमेव शास्त्रदीपिकायामग्नेय्यधिकरणे-यौगिकानां पदानां सन्निहितमात्रवाचकत्वस्य निराकृतत्वादयुक्तमेव । नच आग्नेयीपदस्याकृदन्तस्य सन्निहितासन्निहितद्रव्यसाधारणद्रव्यमात्रवाचित्वेपि दातृशब्दस्य कृदन्तत्वात् सन्निहितमात्रवाचित्वोपपत्तिः; दातृपदस्य सन्निहितवाचित्वे सर्वनामार्थविहिततद्धितान्ताग्नेयीपदस्य सुतरां तदापत्तिः, अतः तत्रापि प्राप्तकर्मानुवादेभानेकविधानादस्त्येव वाक्यभेदः । अत एव तत्र द्रव्यदेवताविशिष्टभावनाविधिपक्षएवाश्रयिष्यते । यानिच तत्पक्षे दूषणानि तानि तत्रेवोपन्यस्य परिहरिष्यामः ।

तस्मात्सिद्धमव्युत्पन्नपरस्परविशेषणविशेष्यभावानां विशेषणानां प्राप्तभावनानुवादेन विधाने वाक्यभेद इति ।

यत्तु प्रकृतेपि आग्नेय इति तद्धितवृत्तिविधानात् द्रव्यदेवतयोः विशेषणविशेष्यभावोऽव्युत्पन्न एवेत्युक्तम्; तत्रेदमुतरं वाच्यम्, यत्र तद्धितवृत्तौ समासवृत्तौ वा कारकतातिरिक्तसम्बन्धेन वृत्तिस्तत्राकृत्वापि भावनासम्बन्धं प्रथमतोऽन्योन्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्य उच्यमानेपि नवाक्यभेदः । अत एव 'लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्ति हिरण्यमालिनः प्रचरन्ती' त्यादां प्राप्तप्रचारानुवादेन ऋत्विग्गतलौहित्यविशिष्टोष्णीपविधिः । एतदभिप्रायेणैवच चित्राधिकरणे 'यदि पञ्चदशाज्यानीति समासः स्यात् ततो न वाक्यभेदो भवे' इति पार्थसार-

धिनोक्तम् । यत्र तु कारकसम्बन्धेन वृत्ति, यथा आग्नेय इत्यादी देवतात्वेन, तदपि हि सम्प्रदानकारक कर्मकारक वेति अग्निमाधिरूपे वक्ष्यते, तत्र प्राथमिकक्रियासम्बन्धात् प्रागन्यसम्बन्धाभ्युपगमे कारकत्वव्याघाता पक्षे प्रथमतः क्रियासम्बन्ध एवाभ्युपगम्यते, पश्चात्तु द्रव्यसम्बन्ध, एतद्वायव्यसम्बन्धवत् । युक्तञ्चैतत् । यथैवास्त्वस्य सत्यप्येवहायवर्नासा मानाधिरूपे टानन्तत्वेच कारकश्रुत्या क्रियासम्बन्धमेव प्रथमतोभ्युप गम्य पाश्चात्यसम्बन्धेनैव सामानाधिकरण्यादि निर्वाहते, नतु द्रव्यसम्बन्धमेव प्रथमतोऽभ्युपगम्य परम्परासम्बन्धेन कारकत्वम्, तथा प्रकृतेः कारकत्वाविशेषात् प्रथमतः क्रियासम्बन्ध पश्चादेव द्रव्यसम्बन्ध, त दभिप्रायिनैवच वृत्ति । नच सम्बन्धज्ञान विना वृत्त्यनुपपत्ति अर णयेत्यादौ टावादानिव द्रव्यासम्बन्धित्वानिश्चयस्यैव तद्धीनत्वात् । अतश्च सम्बन्धानानवदसम्बन्धस्याप्यज्ञानात् वृत्त्युपपत्ते द्रव्यवत् देवतान्तरक म्यापि प्रथमतः क्रियासम्बन्धसिद्धि । अतश्च पञ्चदशान्याग्यानीति वदेवोभयो क्रियासम्बन्धाद्वैशिष्ट्यानुपपत्ते प्राप्तभावनानुवादेनानेकगुण विधाने वाग्यभेदो दुरुद्धरएव । यत्र आग्नेयादिवान्ये द्रव्यदेवता विशिष्टयागान्तरस्यैव विधानात् विद्वद्वाग्ये रूपाभाव तदवस्थ एव ।

नन्वेवमपि द्रव्यदेवताविशिष्टभावनामात्राधिरेवाग्येयादिवान्ये प्वन्तु, न तु स्वतंत्रयागकल्पनम्, गौरवात् अभ्युदितेष्टी भावनात्तर विनिवृत्तस्याश्वावच्छेदनीभूतयागोपेक्षाया तद्वदेवेन्द्रियरामहोमवच्च विद्व द्वावयवेहितौ यागौ यथायोग पौर्णमास्यमावाग्यापदोपनीतौ सम्बन्ध्येते, अत एव विद्वद्वाग्येऽपि प्राप्तभावनानुवादेन यागमात्रविधि, न तु याग विशिष्टभावनाविधि इति लापवम्, इतिचेत्,— तथा साति तावद्भूता मन्त्रीभोमावाग्यस्यैवेत्यादिवान्यस्य वैयर्थ्यापत्ते । इदं ह्युपाशुयान्त्या न्तगलविधिवशेन सम्भवत्प्रासिक्पौर्णमासीकालसम्बन्धविधानार्थं सत्तस्य पञ्चसम्बन्धार्थमित्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते । विद्वद्वाग्यपिहितमर्गद्वयाङ्गी

कारेच तस्यैव निर्जातनामकत्वेन फलसम्बन्धापत्ते उपाश्रुयाजे काल
विधिरनर्थक एवेति तस्य कर्मविधायकताया एवाप्रसिद्धे दुर्घटेवाग्नेयादि
वाक्यविहितभावनावच्छेदकतोक्ति । वस्तुतस्तु अमावास्यान्यावर्तन
फलकत्वेनापि तत्सार्थक्योपपत्ते पूर्वोक्तविधयान्यपरत्वाद्धिधिकल्पना
भावेनाभ्यासस्वरूपविघटनेनैवाय पूर्वपक्षो निराकृतव्य ।

एतेन सत्यप्याग्नेयादिवाग्नेयेषु यागान्तरविधाने विद्वद्वाक्यविहि
तरुर्मणोरप्येकप्रयोगविधिपरिग्रहेण सान्नाय्यवदाग्नेयादियागे सह तन्त्रे
णानुष्ठानोपपत्ते तदीयद्रव्यदेवतयो प्रसङ्गेनोपकारकत्वोपपत्तेरुपपन्न रूप
मिति विधित्वमित्यप्यपान्तम् , विद्वद्वाक्ये विधेरेवानिश्चयेन कर्मवि
ध्यनिश्चयात् , प्रत्युत यच्छब्दोपबन्धत्वेनानुवादत्वस्यैव निश्चयाच्च । अत
एव समुदायानुवादकत्वापेक्षया प्रयोजनवत्तरमपि विधित्वन्नैवाङ्गीकृतम् ।
किञ्चाम्बिन् पक्षे आग्नेयादिवाक्यस्थपौर्णमास्यमावास्याशब्दयो सप्तम्य-
न्तयो लाक्षणिकत्वमपि निष्प्रयोजनकमापद्येत । विद्वद्वाक्यमथपौर्णमासी
मित्याद्येकवचनञ्चोपक्रमस्थयच्छब्दानुरोधेन लक्षणया नीयमान न दुष्यति ।
तस्मात् समुदायानुवादौ ।

सूत्रतु— कर्मचोदनावास्यात् आग्नेयादिवाक्ये, तथा सति, गुणाना
युगपदेकेन शास्त्रेण विधानं शक्यं कर्तुम्, प्राप्ते तु कर्मणि गुणमात्रविषय
त्वात् विधे तस्यतन्म्योपदेशे वाक्यभेदापत्ति, इति व्यास्येयम् ।

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ २ - २ - ७ ॥ (उ २)

“ उग्राणि वा एतानि हवीप्यमावास्याया सम्भ्रियन्ते आग्नेयं प्रथमं
भेन्द्रे उत्तरे ” इत्यत्र त्रयाणामेव तावदग्रत्वापरपर्यायप्राथान्यत्र्यपदेशो
भवत्पक्षे न युज्यते । किञ्च द्वितीये पक्षे विद्वद्वाक्यविहिते कर्मणि
आग्नेयादिहविषा विकल्पापत्ते सम्भरणपदवाच्य साहित्यं प्रथमादि

पदवाच्यश्च ऋगो न युज्येत । एतदन्यधानुपपत्त्यैव समुच्चयविव्य
ङ्गीकारे त्वतिगौरवम् ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ॥ २ - २ - ८ ॥ (३ - ३)

“ चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्यन्ते त्रयोदशमावास्याया ”
मित्याहवनीयगतवपट्कारादिपरिगणन प्रथमभवत्पक्षे पौर्णमास्या पञ्च
दशत्वापत्तेरमावास्याया चतुर्दशत्वापत्ते द्वितीयपक्षे चोभयत्र द्वादशत्वा
पत्ते नोपपद्येत । अग्निन्मते तु पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागौ स्विष्ट
शृत् त्रयोनुयात्ता पौर्णमास्या प्रधानाहुतित्रयम्, अमावास्याया सा
न्नाय्यम्य सहानुष्ठानात् प्रधानाहुतिद्वयमिति चतुर्दशत्वत्रयोदशत्वानुवादो
नानुपपन्न । यद्यपि चासोमयाजिनो ऽग्नीषोमीयाभावादग्निन्मतेपि चतु
र्दशत्वसङ्ख्या अनुपपन्नैव, तथापि सोमयाजिन एव तावत्सम्भवतीति
न विरोध । त्रयोदशत्वसङ्ख्यात्वत्तत्रयतोऽप्यैन्द्रामिविधानादुपपन्नैव । तस्मा-
त्समुदायानुवादावैतौ, न कर्मान्तरविधी, इति सिद्धम् ।

इति दर्शपूर्णमासाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अथ उपाशुयानाधिकरणम् ।

पौर्णमासीव दुर्पाशुयाजस्स्यात् ॥ २ - २ - ९ ॥ (पू १)

दर्शपूर्णमासयो “ जामिवा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशा-
वुपाशुयाजमन्तरा यजति विष्णुरपाशु यष्टव्योऽनामित्वाय प्रजापति
रपाशु यष्टव्यो जामित्वाय अग्नीषोमाउपाशु यष्टव्यावजामित्वाये ”
ति श्रुतम् । तैत्तरीयशाखाया तु ‘ उपाशुयाजमन्तरायजत्यजामित्वाय ’
इत्यपि समाह्नातम् । तत्र सन्देह, किं विष्ण्वादिवाक्येषु तत्तद्देवता-

विशिष्टयागविधिरन्तरालवान्येच तेषा त्रयाणा समुदायार्थानुवाद , अथवा तत्रैवान्तरालमालोपाशुत्वविशिष्टयागविधिरितरे तस्यैवार्थवादा ? इति ।

अत्रच समुदायानुवादत्वम्यापवादादनन्तरसङ्गतिः तावत् स्पष्टा । पृथपक्षे गुणादभ्यासाद्वा कर्मभेद , सिद्धान्त नेत्यभिधानाच्च पादाध्याय सङ्गतिरपि द्रष्टव्या ।

तत्र तव्यप्रत्ययस्य 'स्वाध्यायोध्येतव्य इति वक्षिस्सब्देऽ विधित्वात् 'यजती'त्यस्य लद्लेट्साधारणत्वेन सन्दिग्धत्वाद्दुभयत्र तुल्यत्वेपि भूयस्त्वेनोभयत्र तुल्यश्रुती' त्यनेनन्यायेन यत्र यागपरिचायकदेवतादिमत्ता तत्रैवच याग विधिरिति निश्चयात् विष्ण्वादिवाक्येष्वेव कर्मविधानम् । नचैव विष्ण्वादिदेवतात्रयाविशिष्टैककर्मविधाने तव्यप्रत्ययान्तरपुन श्रुतिवैयर्थ्यापत्ते विनिगमनाविरहेण सर्वेषा त्रिधायकत्वावसायात् विहितत्रिधानायोगाच्च कर्मभेदे सति वेदानरवाक्यवदुपक्रमोपसहारैक्यप्रलग्न्येकवाक्यत्वस्य विधेयभेदेन भङ्गापत्तिरितिवाच्यम् , तत्र हि जातेष्ट्वैवोपक्रमात् तयैवच उपसहाराद्युक्तैकवाक्यता, प्रकृतेतु पुरोडाशनेरन्तर्यापादितालस्यापरपर्यायजामित्वेनोपक्रमादजामित्वेनच उपसहाराद्दुपक्रमोपसहारैक्याभावेनैकवाक्यत्वाप्रतीति । यद्यपि च दोषरूपस्य जामित्वस्य तदपनायककर्मस्तुल्यर्थत्वेनैव सङ्कीर्तितत्वात् जामित्वानामित्वयोरेकविषयत्वमुच्येत, तथाप्यजामित्वस्य प्रत्येकमुपसहारात् तदनुरोधेनोपक्रमन्यापि प्रत्येकमनुपज्ञावगते भिन्नवाक्यत्वोपपत्ति । नह्यन्यथा प्रत्येकमुपसहार कथमपि युज्येत , जातेष्टिवत् युगपदेवोपसह्रियेत । ततो भिन्नवाक्यत्वेपि न दोष । अतश्च विष्ण्वादिवाक्येष्वेव तत्तद्देवतोपाशुत्वविशिष्टयागत्रयविधानम् । यद्यपि तत्र कर्मापन्नतव्यप्रत्ययेन विष्ण्वादे प्राधान्य यागप्रत्यवगम्यते, तथापि सक्त्वादेरिव भूतमायुपयोगाभावाद्भिन्नियोगभङ्गेन विष्ण्वादे त्यज्यमानहविरुद्देशकर्मत्वमात्रविवक्षणेपि प्रधान्याशानिव

क्षया याग प्रति वैशिष्ट्योपपत्ति । अन्तरालवाक्यस्य यजिषदत्तु तेषामेव यागानामनुवादरुत् । उपाशुयाजपद तु तेषामेवायुत्यत्र सामानाधिकरण्यात्त्रेणैव नामधेयम्, ननु तत्प्रत्ययन्यायेन । उपाशुयाजपदे व्युत्पत्त्यङ्गीकारे 'च जो रुविण्यतो' गित्यनेन चकारान्तस्य जकारान्तस्य वा धातो षिति णिति च प्रत्यये परे कुत्वविधानादुपाशुयाग इति रूपापत्ते उपाशुयाजपदे उपाशुत्वरूपगुणविधित्वशङ्काया एवानुपपत्ते । अत सामानाधिकरण्यात् रूढमिदं नामधेयम् । अन्तरालकालमात्रत्विह यागप्रयानुवादेन विधीयते । तच्चान्तरालकालस्तुत्यर्थम् । समुदायवाक्येष्वन्वितस्य जामित्वोपक्रमस्याव्यवहितत्वात् विष्ण्वादिवाक्येष्वप्यनुपपत्तेष्वन्वयो नानुपपन्नः ।

वस्तुतस्तु तैत्तिरीयशाखायामन्तरालवाक्येषु जामित्वोपसंहारादुपक्रमोऽपि तन्मात्रविषय एव । विष्ण्वादिवाक्येषु त्वजामित्वायेत्येतावन्मात्रमेवाजामित्वसम्पादकान्तरालकालयोगबललभ्याजामित्वसम्पादकतानुवादोयागस्तुत्यथो न विरुध्यते । तेषुच विष्ण्वादिदेवत्वत्यागेषु शास्त्रभेदेन क्रमाज्ञातानि वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलानि लिङ्गादेवाङ्गभवन्तीति न तेषां सिद्धान्त इव मान्त्रवर्णिरुदेवताकल्पनत्वमित्यपि लोच्यम् । अतएव विष्ण्वादिवाक्येषु यागमात्रविधिः, देवता तु मान्त्रवर्णिकीत्यपास्तम्, मान्त्रवर्णिरुदेवताकल्पनापेक्षया तस्य प्रत्ययद्वितीयोपात्तदेवताया बलबद्धत्वात् । तव्यारदौ हि कर्मत्वशुभात्तमिति त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यकर्मत्वरूपदेवतात्व इष्टित्यवगम्यते, मन्त्रे तु तदपि कल्पनीयम्, इत्यस्यैव विप्रकर्षः । तस्मात् विष्ण्वादिवाक्यविहितानां यागानामन्तरालवाक्यमनुवादकमिति सिद्धम् ।

नच तदप्यन्तरालविशिष्टयागान्तरविधायकमेव किं न स्यादिति वाच्यम्, भेदरूपमाणाभावेन यागान्तरत्वानुपपत्तेः । विष्ण्वादिवाक्येषु

लिङ्गविनियुक्तानां मन्त्राणामस्मिन् क्रममात्रेण मान्त्रवर्णिऋदेवतारूपना
योगेनारूपत्वाच्च । अतस्तत्र विष्ण्वादिवाक्यविहितयागत्रयानुवादेनान्तराल
मात्रविधिः । नच पुरोडाशनेरन्तर्यापादितजामितादोषनिवर्तकतानुवाद
चलादेव तत्सिद्धिः, 'न गिरागिरेति ब्रूयादि' त्यनुवादबलादिवेरापदस्य तत्स्था
नतेति भवदेवोक्तं शङ्क्यम्, अजामित्वानुवादायथानुपपत्तिकल्पितविधि
बलेन सम्भवत्प्राप्तिकत्यापि प्रत्यक्षविधिना विधातुं शक्यत्वात् । अन्यथा
विधेयान्तराभावेनान्तरालवाक्ये असम्बद्धस्य जामित्वार्थवादस्य व्यवयेन
विष्ण्वादिवाक्येष्वप्यन्वयानुपपत्तेः । अस्तुवा विद्वद्वाक्यैऽर्थवादान्वयवदत्रापि
समुदायानुवादे तदन्वयः, तथापि समुदायानुवादप्रयोजनं त्रयाणामपि वि
ष्ण्वादियागानां फलसम्बन्धसिद्धिः । एतदभावे हि 'तावन्नतामग्नीषोमा
वाग्न्यस्येव नावुपाशु पौर्णमास्या यजन्ति' ति वाक्ये अग्नीषोमपदश्रवणा
त्तयोरुपलक्षणत्वेन विशेषणत्वेनैव वान्वयावगते अग्नीषोमदेवत्यस्यैव विजा
तीययागस्य पौर्णमासीकालोद्देशेनोपादानात् विद्वद्वाक्ये फलवाक्येच सङ्ग्रहेण
फलसम्बन्धम्योपपत्तेः इतरयोरङ्गत्वमापद्येत । सतित्वेतस्मिन् समुदायानु
वादे त्रयाणामप्युपाशुयाजसज्रकत्वप्रतीते 'उपाशु पौर्णमास्या' मिति
नामैकदेशेन कालसम्बन्धोपपत्तेः त्रयाणामपि 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन
यजेते' तिवत् फलसम्बन्धसिद्धिः । न हि तदाग्नीषोमीयपदमुपलक्षणं विशे
षणा सम्भवति, समुदायानुवादवेयर्थापत्त्या वैश्वदेवपदवदेव तस्य विष्ण्वा
दिदेवताद्वयोपलक्षणत्वात् । अतस्त्रयाणां फलसम्बन्धसिद्धिरेव समुदायानुवा
दप्रयोजनम् । सूत्रं निगदव्याख्यातम् ।

चोदना वा प्रकृतत्वात् ॥ ३-२-१० ॥ (सि १)

अन्तरालवाक्य एव कर्मचोदना, विष्ण्वादिवाक्ये कर्मविध्यसम्भवेना
नुवादासम्भवात् । तथाहि- वैश्वानरवान्यन्याथेनोपक्रमोपसर्हारक्यादेक
वाक्यत्वावगमेन नात्र यागत्रयविधानमुपपत्तिमत्, नच प्रत्येकमजामित्वार्थ

चादाद्विन्नवाभ्यत्यागनि, तस्य विष्ण्वादिदेवतासु प्रत्येकमज्ञामिताकरण
शक्तिप्रदर्शनमुपेन तज्जन्ययागस्तुतिपरतया एकवाक्यत्वेप्युपपत्ते । अतो
ऽतरालान्यत्वाप्राप्तिरलेन लेट्त्वनिश्चय कृत्वा यागविधि युक्त, नतु प्रैपार्य
केन तत्रयमत्ययेन, वास्यभेदाह्लक्षणपत्तेश्च । तस्मिंश्च यागे ध्रोवद्रव्यम्ब
शास्त्राभेदेनोपाशुयानत्रमाग्नातवैष्णवप्राणापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्ययुगलै
मान्त्रवर्णिन्या देवतायाश्च प्राप्तत्वेन नारूपत्वम् ।

नन्वेवमपि मान्त्रवर्णिनदेवतारूपनावेक्षया तत्र्यप्रत्ययोपात्तदेवतात्व
स्यैव विष्ण्वादेवधान युक्तम्, नच वाक्यभेद, देवतात्रयविशिष्टेक्याग
विधानेनाववाक्यभेदात्, इति चेत् ? अत्र केचिदाहु मन्त्ररूपितदेवता
पेक्षया तत्र्यद्वितीयोपात्तदेवतात्वस्य दार्ढ्यम् । अत एव वातिके तद्विद
चतुर्थ्यपेक्षयैव मन्त्रवर्णस्य दार्ढ्यमुक्तम् । अतश्च नोत्पत्तिवाक्ये विशिष्ट
विध्यापादरुविष्ण्वादिविविक्त इति मन्त्रवर्णादेव तत्प्राप्तिरिति ।

वस्तुतस्तु तत्र्यद्वितीयाम्यले विष्ण्वर्दिना तद्रतकर्मत्वम्यच
कृत्स्नत्वान् फेवलमुद्देशनिरूपितत्वमात्र न व्युत्पत्तिसिद्धमिति कल्पनी
यम्, यदाहि यत्निस्त्याननिशिष्टमुद्देशमेव विशेष्यतया वदेत्ततोऽपि विशेषे
प्यानवयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादुद्देशनिरूपितत्वमपि न कल्प्येत । सतु
वृद्धव्यवहारादुद्देशविशिष्टत्वागवाची, अतश्च कर्मत्वान्वयाय त्यागविशि
ष्टोद्देशे यजिपदस्य लक्षणात्मात्रमङ्गीकृत्य देवतात्वसिद्धि । अथवा यजिपद
यथाश्रुतमेवाङ्गीकृत्य त्यज्यमाहविरुद्देश्यत्वसमनियतो देवतात्वरूपारण्यो
पाधिरेव सम्प्रदानत्वंकदेशभूतो लक्ष्यते तव्यद्वितीयाभ्याम् । ततश्च तस्य
त्याग प्रत्येकान्वय इति लाघवम् । मन्त्रेषु स्वतन्त्रस्य वाक्यान्तरम्यैव कल्प
नात् गौरवमिति स ततो दुर्बल एव ।

अत एव देवताप्रमाणेष्वेवविधौ दार्ढ्यक्रमोऽनुसन्धेय — सर्वा
पेक्षया तावत्प्रबलो हवि पदममभित्याहतस्तद्विद, तस्य स्मृतिवृद्ध

व्यवहाराभ्यां त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपे देवतात्व एव शक्तत्वात् ।
यस्तु देवताशब्द इन्द्रो देवता इत्यादाविव क्वचिन् देवताविधायक
श्रूयेत, सोऽपि तद्विधापेक्षया दुर्बल एव, देवताशब्दस्य स्तुतिभा-
क्तत्वहविर्भाक्त्वरूपद्विविधदेवतात्ववाचित्येन साधारणत्वात्, देवतापदे
देवतात्वम्याधिष्ठानोपसर्जनतयाभिधानेन तद्विधिविशेष्यतया अप्रतीतस्य
शक्तिरिति क्रियान्वयाप्रतीतिश्च । चतुर्थीतु सम्प्रदानत्ववाचिनी तस्य त्यज्यमान
द्रव्योद्देश्यत्वविशिष्टप्रतिगृहीतृत्वरूपस्य ब्राह्मणादानि देवताया प्रतिगृहीतृत्वा
सम्भवेनासम्भवादेकदेशलक्षणया देवतात्वापरपर्यायत्वं त्यज्यमानद्रव्योद्देश्य
त्वरूपभाक्तसम्प्रदानत्वपरा सती ततोऽपि दुर्बलैव । द्वितीयातु पूर्वोक्त
विधया देवतात्व लक्ष्यन्त्यपि शक्यतावच्छेदकप्रविष्टत्वापि लक्ष्यता
वच्छेदकत्वात् न चतुर्थीतुल्येति ततो दुर्बला । तत्रान्यतु कृदन्तन्वान
कर्मत्वोपसर्जनद्रव्यविशेष्यकरोधजनकत्वव्युत्पत्ते- न केन्द्रल पृवाक्तविधया
देवतात्वस्यैव लक्षणा, अपि तु तद्विशेष्यताया अपि क्रियान्वयार्थं ल
क्षणोति ततोपि दार्ढ्यम् । मन्त्रस्तु वाक्यान्तरकल्पकत्वात्ततोपि दुर्बल
इत्युक्तमेवेति ॥ अन्यथापि समधीयते- विष्ण्वर्तना हि तत्रप्रत्ययेन
देवतात्वे लक्षिते समानाभिधानश्रुत्या तेनैव विधानोपपत्ते पञ्च
मलकारविधेयभावनाया वैशिष्ट्याभावात् वाक्यभेदापत्ति । नच अत
एव तस्येन देवतात्वमात्र लक्षयित्वा प्रवर्तनाग्रे अनुपपन्नमङ्गीकृत्य
तस्य विधेयभावनोवैशिष्ट्योपपत्तिरिति वाच्यम्, विष्ण्वर्तनाना
मजामित्योपपादकतया अर्थवादत्वेनोपपत्तौ अन्यतन्मन्त्रवृत्ताभवि णादि
देवताविशिष्टयागविध्यङ्गोकारायोगान् । अत एव नामधेयत्वेनाप्युपपन्नस्य
अभिहोत्रतामिदादिषदस्य मन्त्रवर्णेनापि सम्भवताभागागमिदादिप्रिधाय
कत्वं नाङ्गीकृतम्; विशिष्टविधिगौरवापत्ते । अत उन्वत्तिनाम्प्ये याग
मात्रविधि । नचैवं अर्थवादोन्नतदेवताविधिद्वयनयापि तत्रामि
सम्भवे मान्त्रवर्णिकतत्त्वेन प्रमाणाभावात्, 'सूक्तभाजो हरिर्भाजश्च देव
ता' इति स्मृत्या मन्त्रे तस्यन्यस्तुतिभाक्त्वरूपदेवतात्वात्तन्नाशनां हरिर्भा-

वत्वरूपस्य तस्य सुस्वरूपात् । अत एव मान्तवर्णिकदेवतारूप-
नापेक्षयापि आर्षवादिफदेवतारूपेण गुर्विति ततोपि दुर्बलम् । अत
श्चोत्पत्तिवाक्ये देवताविव्यभाषेपि अन्तरालोपाशुत्वविशिष्ट एव यागो
विधीयते । नचान्तरालरालोऽपि पुरोडाशनैरन्तर्यापादितजामितादोषा
पनयरूपफलबलादेव लभ्य इति तद्विध्यानर्थक्यम् , उपाशुयाजस्य
वक्ष्यमाणरीत्या फलवत्त्वस्य क्लृप्तत्वेन दोषापनयनस्यार्थवादमात्रत्वात् ।
अथाप्यर्थवादस्यैवान्तरालरालविध्युन्नायकता भवेत्, तथाप्युत्पत्तिवाक्ये ऽन्त-
रालपदवैयर्थ्यापत्ते कल्पनिधिप्रवृत्ते पूर्वमेवानेनाभ्युदयशिरस्कत्वार्थमन्त-
रालरालो विधीयते, उपाशुत्वमपिचोपाशुयाजपदेनैव विधीयते । यद्यपि
चास्य व्युत्पन्नत्वे कुत्वप्राप्तिरावश्यकी, तथापि 'द्रष्टानुविधिश्छन्दसी'
त्यनुसाराच्छन्दसिकुत्वाभासमात्र वैकल्पिकम् । न त्वेतावता सर्वमेवेद-
मव्युत्पन्न नामधेयम्, प्रतीयमानावयवार्थत्यागेनातिरिक्तशक्तिकल्पने प्र-
माणाभावात् । अवयवार्थाङ्गीकारे चोपाशुत्वस्याप्राप्तत्वात् गुणविधिरेवाय-
मिति न सिद्धिदनुपपन्नम् । सूत्र निगदव्याख्यातम् ।

गुणोपबन्धात् ॥ २ २ ११ ॥ (सि-२)

पुरोडाशनैरन्तर्यापादिताया जामिताया अन्तरालसम्बन्धिना विधेयेन
निवृत्तिप्रतीतेर्यत्रान्तरालरूपगुणोपबन्धस्तत्र श्रुतिरिति कर्मचोदिनाप्रतीतेरन्त-
रालवान्य एव कर्मविधानम् ।

प्रायोवचनाच्च ॥ २-२-१२ ॥ (सि-३.)

' शिरोवा एतच्चजस्य यदाग्नेयो हृदयमुपाशुयाज पादावग्नीषोमीयौ'
इत्यर्षवादे प्रधानभूताग्नेयादिसाहचर्याद्योपाशुयाजत्वावच्छेदेन प्राधान्य-
प्रतीति भवन्मतेचाग्नीषोमदेवत्यस्यैव तस्य तदापत्ते सामान्यधर्मेण साह-
चर्यवादानुपपत्ति । तथाहि- ' तावभूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपाशुपौर्ण-
मास्या यज ' नित्यन्तरालविधिसन्निधौ श्रुतमपि वचन तदीयगुणविधिव्यव-

धानान्न तावत् तदर्थवाद इत्यसन्दिग्धम् । अतश्च विध्यन्तरैकवाक्यत्वा
भावात् पुराकल्पोच्चीतेनापि विधिनात्र न यागविधानम् , अन्तरालवाक्ये
श्रुतेन विधिना तद्विधानसम्भवे कल्पविधिना तद्विधानस्या न्याय्यत्वात् ।
नाप्युपाशुत्वस्य, उत्पत्तिवाक्येनैव प्राप्तिसम्भवे तद्विधाने निष्प्रयोजनत्वात् ।
अत एव नाज्यामीपोमयो , तयोरपि ' सर्वम्भेवा षतद्यजाये ' त्यनेन मन्त्र
वर्णेनच प्राप्तत्वात् । यज्ञायेति चतुर्थ्या तद्विधिसम्भवे षष्ठ्या तदङ्गीकार
स्यान्याय्यत्वाच्च । नावित्यस्य षष्ठीचतुर्थीसाधारणस्य देवताविधौ सन्दिग्ध
त्वाच्च । अत परिशेषात् पौर्णमासीकालविधिरेवायम् । यद्यपि चासाव
न्तरालकालविध्यन्यथानुपपत्त्यैव प्राप्यते, तथापि तत् पूर्वमेव विधीयते ।
तत्प्रयोजनच विद्वद्वाक्येधिकारवाक्येच पौर्णमान्यादिनामस्त्वेन फलसम्बन्ध
लाभ । अन्यथा श्रुतपौर्णमासीकालसम्बन्धानामेवाम्नेमार्दाना तन्नामस्त्व
लाभेन फलसम्बन्धापत्ते उपाशुयाजम्याङ्गत्वापत्ति । अत फलसम्बन्ध
सिद्ध्यर्थं पौर्णमासीविधिरर्थवान् । तत्रच यागत्रयपक्षेर्मीपोमपदश्रवणात्तद्वैव
त्यस्यैव यागविशेषम्याय कालविधिस्म्यादिति तर्भ्यैव फलसम्बन्धान् इत
रयोर्वेष्णवप्राजापत्ययोरङ्गत्वमेव म्यादित्युपाशुयानत्वावच्छेदेन प्रधानप्राय
पाठो न घटते । नच समुदायानुवादवैयर्थ्यापत्यैव प्राचीनप्रवणादि
विधिवत् कालविधेस्तर्वाविषयत्वम् , तस्य यागत्रयार्थवादत्वेनाप्युपपत्ते ।
यागैकत्वपक्षे तु श्रूयमाणम्याप्यमीपोमपदम्यानुवाद्यगतत्वेनाभिचक्षितत्वात्
त्रितयदेवत्यस्यापि फलसम्बन्धोपपत्ते सामान्यावच्छेदेन प्रधानप्राय-
पाठो युज्यते । नच तवापि काले कर्मण उपादेयस्य स्वरूपेण प्राप्तस्यापि
प्रयोगविधिविषयत्वेन विधेयत्वात् तद्विशेषणम्यामीपोमदेनत्यत्वस्य समु
दायवाक्ये प्रधानत्रयसाहित्यस्यैव विधेयविशेषणत्वेन विवक्षोपपत्ते कथ
देवतात्रययुक्तस्य प्राधान्यामिति वाच्यम् , प्रयोगस्यापि समुदायवाक्या
देव प्राप्तत्वेनेह ' यहृष्ये ' त्यादिवान्यवन् फलसम्बन्धमात्ररूपात् ।
अतश्च तद्वदेवानुवाद्यविशेषणत्वात् तद्विशेषणविवक्षा । अनुवाद्यपिचाम्भिन्
वाक्ये यागोपत्तिरेव, नतु प्राप्तत्वेपि यागप्रयोग, तस्य फलसम्बन्ध

प्रयोजनकृत्वाभारेण फलसम्बन्धाकरणात् । अतश्च वैकल्पिकदेवताय
 युक्तस्याप्युपाशुयाजस्य फलसम्बन्धात् सामान्यतः प्रधानप्रायपाठो युक्त
 एव । नचैव तर्हि नमाप्यग्नीषोमदेवताकृत्वम्याविवक्षितत्वात् सर्वप्राधान्योप-
 पत्तिः, अग्नीषोमीयदेवताकृत्वम्य विशेषणत्वेनाविवक्षायामपि उपलक्षणत्वे-
 नान्वयस्य ग्रहकृत्वददावश्यकत्वात्, तवचोपलक्ष्यतावच्छेदकस्य विजा-
 तीययागत्वस्य लाभात्तदवच्छिन्नस्यैव फलसम्बन्धेन फलसम्बन्धापत्ते
 न्तर्वप्राधान्यानुपपत्तेः । ग्रहकृत्वस्थलेतु ग्रहत्वातिरिक्तम्योपलक्ष्यतावच्छे-
 दकस्य लाभात् तत्रैव सर्वग्रहसाधारणत्वात् सर्वग्रहसम्मार्गसिद्धिः ।
 अतएवामन्मते सत्यप्यग्नीषोमपदस्य उपलक्षकत्वे उपाशुत्वाद्युपलक्षका
 न्तरमहिम्ना उपाशुयाजत्वस्यैव उपलक्ष्यतावच्छेदकस्य लाभात् तदनु
 यादेनैव फलविधिप्रतीतिः देवतायुक्तस्यैव फलसम्बन्धोपपत्तिः । अत एवो
 पाशुत्वादीनामविवक्षितत्वाद्यजिना प्रयाजादीनामनुवादान् फलसम्बन्धापत्ति
 रित्यपालम्, तेपामविवक्षितत्वेप्युपलक्षकत्वेन व्यावर्तकत्वात् । अतो युक्तो
 मन्मते सामान्यगुणेन प्रधानप्रायपाठः ।

नन्येतरत्वमेतस्य वचनस्य फलसम्बन्धफलकत्वे म्यात्, नत्वे-
 तत्सम्भरति, विनापि श्रौतकालविधिमन्तरालविधित एव पौर्णमासी-
 फलसम्बन्धस्य प्राप्तत्वेन फलसम्बन्धोपपत्तेः; नच तस्य विलम्बित
 प्रतीतिरत्वेन शीघ्रप्रतीतकालसम्बन्धानामामेयादीनां फलसम्बन्धापत्तेरर्थ-
 यद्वचनमिति वाच्यम्, तर्हि एतद्वचनप्रतीतकालसम्बन्धसत्त्वेपि शीघ्र-
 प्रतीतिकोशविनायश्रुतकालसम्बन्धानामेवामेयादीनां फलसम्बन्धापत्ते
 उपाशुयाजस्य तद्वलाभतादवम्यात्; अथ तु एतद्वचनवैयर्थ्यभयेनैव
 विलम्बितप्रतीतिक्रमपि फल निमित्तीकृत्य पौर्णमास्यादिनामकत्वाङ्गीकारा
 दुपाशुयागस्य फलसम्बन्धाङ्गीकारः, ततोऽन्तरालस्य पौर्णमास्यमिवा
 भावाभ्यायामपि गत्वात् तत्रोपाशुयाजनिवृत्तिफलरतयेतद्वचनसार्थक्यो
 पपत्तेः कश्चात्तदिति ; असागम्यायामपि कदाचिदस्त्वेवादेवेन्द्रात्मरूप

पुरोडाशद्वयम्, तत्रैयत्वं तु पौर्णमास्यामपि नास्त्येव, असोमयात्तिनोऽग्नीषोमीयाभावात्, अत एव फलसम्बन्धफलत्वमयं वचनमयं इति चेत्— 'शिरो वा एतद्यजस्य यदाग्नेय' इत्याद्यर्थवादात् 'त्रयोदशामावास्याया' मित्यादिलिङ्गोपबृंहितात् 'यदन्यञ्चौ पुरोडाशा वित्यर्थवादान्तर्गतपुरोडाशपदन्याग्नेयार्त्तापोमीयमात्रपुरोडाशपरत्वे तात्पर्यावगमेनामावास्यायामुपाशुयाजाप्राप्ते तद्व्यावृत्तिफलफोर्णमासीविधिवेयर्थादेतस्य फलसम्बन्धमात्रफलरुत्वोपपत्तेः । अत एव भवदेवोक्तम्—एतद्विध्यभावेन्नरालवाक्याद्यत्र पुरोडाशद्वयान्तराल तत्रैवोपाशुयाजो नत्वेकपुरोडाशायामिति प्राप्नुयात्, एतद्विधिसत्त्वे तु विधिवेयर्थाभयेन पौर्णमासीकालस्यान्तरालकालनैरेष्यप्रतीतिरेकपुरोडाशायामप्युपाशुयाजस्य पौर्णमासीसत्त्वेन प्राप्स्युपपत्तेः तद्वलेनैव चान्तरालपदस्याग्नेयोत्तरत्वमात्रलक्षणावगतेरेकपुरोडाशायामुपाशुयाजोऽनुष्ठेय इति प्रयोजनमपि एतद्विध्यभावेऽप्यन्तरालवाक्ये पुरोडाशद्वयस्य क्लृप्तप्रयोजनत्वेनोपाशुयाजानङ्गत्वात् कालोपलक्षणत्वमात्रप्रतीतेः कालस्य च शखवेलायामागन्तव्यमित्यादौ लोके श्रुतोपलक्षणाभावेऽप्युपलक्षकान्तरोपलक्षितस्यागमनादिक्रियान्वदशनेन सुतरा प्रकृते आद्यपुरोडाशोपलक्षणेनैवान्यपुरोडाशरूपोपलक्षणाभावेऽपि कालोपलक्षणसिद्धे तत्रोपाशुयाजानुष्ठानस्य दशमे वक्ष्यमाणत्वादुपेक्षितम् । तस्मादनन्यप्रयोजनरुत्वाद्युक्तं फलसम्बन्धप्रयोजनकत्वमेवैतस्य वचनमयम् ।

यस्तुतस्तु 'शिरो वा एतद्यजस्ये' स्यादिपौर्णमासीसम्बन्धपुरोडाशतात्पर्यग्राहकवदेतरेयिशाखाया वैष्णवयाज्यानुवाक्यायुगलस्याग्नेयसान्नाय्यान्तरालसमाम्नेनेनामावास्यायामप्युपाशुयाजतात्पर्यग्राहकस्य सत्त्वात् तन्निवृत्तिफलरुत्वोपपत्तेः नोक्तरीत्या फलसम्बन्धप्रयोजनकत्वोपपत्तेः । अत एव तावन्तामित्यस्यान्तरमेव 'उपाशुयाजमन्तरायजती' त्यस्य कस्याश्चित्कारायामाम्नेनादिति वार्तिकदर्शनादेव परिहर्तव्यम् । नैव 'तावन्ता' मित्यस्य स्वतन्त्रविशुन्नायकता, गौरवाद्वाग्यभेदापत्तेर्ध, अपि तु 'उपा

शुयानमतरायजती' त्यनेनेह्वान्यतैव, अतश्चानेन पार्णमासीकालोपाशुत्वा
 न्तरालकालविशिष्टमुपाशुयानारज्य कर्म विधीयते, नत्वेतावताग्नीषोमदेवताज्य
 च विधेयम् प्रमाणान्तरेण सम्भवत्प्रामिदम्य पुनर्विधे निष्प्रयोजनत्वात्,
 विशिष्टविधां गारवाच्च । अत एवाम्भिन्मते उपाशुत्वमप्युपाशुयजति
 त्यनेन विधेयभावनापिशेषणत्वेन समर्प्यते, नतूपाशुयानपदेन,
 तत्त्वयुत्पन्नम्, तत्राप्यन्यायेन वा नामधेयमित्यवगन्तव्यम् । अन्या
 नि तु देवतादिपदानि अनुवादकानि सन्ति स्तावक्तानीति न दोषः ।
 एवञ्चाग्नीषोमीयपुरोडाशवदेव पार्णमासीकालम्य उत्पत्तिशिष्टत्वात् फल
 सम्बन्धोपपत्ति, अमावाम्यायाचाकरणोपपत्तिरिति सिद्धम् । बहुचब्राह्मणे
 ऽमात्राम्यायामप्युपाशुयानविधानाद्वा तत्रापि तत्करणम् । दाशमिकाधिकर
 णतु कृत्वाचिन्तया, त्रयोदशामावास्यायामिति लिङ्ग त्ववगुत्यानुवादः ।
 एतद्ब्रह्मदेवामावाम्याया विकल्प इति गुरवः ॥

प्रयोजन पूर्वपक्षे यागत्रयानुष्ठानम्, सिद्धान्ते एकस्यैव देवता
 विकल्पेनेति स्पष्टम् ।

इति उपाशुयानाधिकरणम् ॥३॥

अथाचारान्निहोत्राधिकरणम् ।

आचाराग्निहोत्रमरूपत्वात् ॥ २-२-१३ ॥ (पृ १)

दर्शपूर्णमासयो 'राधारमाधारयती' ति प्रकृत्यश्रुत ' ऊर्ध्वमाधारयति
 सन्ततमाधारयती ' स्यादि । तथा 'अग्निहोत्र जुहोती' ति प्रकृत्य 'दग्ना
 जुहोती' त्यादि । तत्र किमूर्ध्वादिवाक्यै दध्यादिवाक्यैश्च विहिताना
 कर्मणा सयुक्तवाक्ये समुदायानुवादके' उत तयोरेव विहितयो कर्म
 पोरित्तराणि गुणविधय, इति सन्देहः । पूर्वाधिकरणे तव्यस्य श्रुत्या
 विधायकत्वाभावात् वाक्यभेदापत्तेश्च युक्तमर्थवादत्तम्, इदं तु त्वयापि

दध्यादिवाक्यानां विधित्वाङ्गीकारान् शुद्धगुणाविधेश्च वक्ष्यन्नाणरीत्या
असम्भवेन विशिष्टकर्मविषयवश्यम्भावाद्युक्तः समुदायानुवाद इति
पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः, पूर्वपक्षे गुणादभ्यासाद्वा कर्मभेदः सिद्धान्ते
नेति पादाध्यायसङ्गतिरपि ।

तत्र विधेः प्रवर्तनारूपत्वात्तन्म्याश्च धात्वर्थविशेषावच्छिन्नप्रवृत्तिरूप
भावनात्यतिरिक्तविषयत्वासम्भवेन शुद्धगुणविधानानुपपत्ते दध्यादिवाक्येपि
धात्वर्थावच्छिन्ना भावनैव विधेया, नच विहितस्य विधानं सम्भवति, इति
भेदासिद्धिः ; नच विहितस्यापि फलकालादिसम्बन्ध इव दध्यादिसम्बन्धेनापि
पुनर्विधानोपपत्तिः, स्वत उत्पन्नस्यापि फलसम्बन्धे विनियोगाधिकारयो-
कालसम्बन्धे प्रयोगस्य संस्कार्यसम्बन्धे विनियोगमात्रस्य विधेयत्वेन विध्युप-
पत्तिवद्दध्यादिसम्बन्धे उत्पत्तेरेवावश्यकत्वात्तन्म्याश्च प्राप्तत्वेन विधाना
योगान् भेदोपपत्तेः । अतश्च दध्यादिवाक्येषु देवताविधिवाक्ययोः
मन्त्रवाक्ययोश्च होमा एव गुणादभ्यासाद्वा भिन्ना विधीयन्ते, तेषां च सिद्ध्यर्थं
मनुवादोऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेन क्रियते, नतु कर्मान्तरमभ्यासाद्विधीयते,
रूपाभावात् ; समुदायसिद्ध्यर्थकत्वेनानन्यपरत्वाभावाच्च । नच समुदाय
सिद्धिवैयर्थ्यम्, अग्निहोत्रं जुहोतीत्येतदभावे फलवाक्ये निमित्तवाक्येचामि
होत्रनाभावाच्छिन्नेन जुहोतिना प्रसिद्धामिदेवतारूपं च होमस्य फलादि
सम्बन्धः म्यात्, नतु सूर्यदध्यादिहोमानाम्, एतत्सत्त्वेतु सर्वेषामेव
' वैश्वदेवेन यजेतेति ' वदनुवादादग्निहोत्रनामकत्वोपपत्तेः फलादिसम्बन्धो-
पपत्तिः इति सार्थक्योपपत्तेः । नचैवं दध्यादिहोमे स्ववाक्यत एव
अन्यादिदेवत्वहोमेषु चाक्षेपेण यत्किञ्चिद्द्रव्योपपत्तावपि दध्यादिहोमेषु
स्ववाक्ये देवताभावाद्वाक्यान्तरेण देवतामात्रविधेश्च तवानिष्टत्वादाक्षेपेण
देवताया अप्राप्तेनारूपत्वापत्तिरितिवाच्यम् ; एकफलमाधनानामेषां एक
प्रयोगविधिपरिग्रहेण साक्षात्प्रवृत्तं सद्दनुष्ठानोपपत्तेः, होमान्तरेष्वप्य
पेक्षितत्वाद्द्रव्यदेवतार्थिनां प्रसङ्गेनोपकारकत्वोपपत्तेः । एवमापारस्थले

ऊर्ध्वत्वादिगुणानां धात्वर्थनिश्चितभावनाविधिमन्तरेण विधानायोगात्तयो
रपि त्रिभिर्प्रतीते निहितत्रिधानायोगेन भेदसिद्धिः । तेषाञ्च ऊर्ध्वत्वा
दिगुणेन्द्रदेवतादि विशिष्टाधाराणामवातरप्रकरणात्पञ्चमस्यत्राधारमाधारवर्ती
त्वय समुदायानुवादः, ननु ध्रौवाधारम्यापि, तस्यापिसम्मार्गविधिना
व्यवहितत्वान् । तत्रप्रयोजनघेन्द्राधारेण सहप्रयोगविषयवगतयोगपद्यारोह्या
तद्वायेन्द्रदेवतान्त्वसिद्धिद्वारा यागर्थयोगपद्यसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनम् ।

केचित्तु 'तस्याधारमाधाय त्वनेन प्रयागर्थे चतुर्गृहीते सन्वाये सवपा
विनियुज्यमानानामाधारकर्मणामेकत्वसिद्धिः समुदायानुवादप्रयोजनमित्याहुः,
तत्त्वयमेवाधारकर्मणोऽर्थकर्मत्वस्य तत्प्रत्ययाधिकरणे साधितत्वान् सस्वार
कर्मत्वाद्गोत्ररेपि वा रात्रसूत्रान्यायेन समुदायानुवाद विनापि तन्त्राभि
धानादवगतसमुदायाभिप्रायेणैकत्वोपपत्तेरुपेक्षितम् ।

यत्तत्र मूले आधाराग्निहोत्रवाक्ययोः समुदायानुवादकत्वे साधना
न्तरमुक्तम् उत्पत्तिवाक्ये रूपज्ञानाभावाद्द्विधानायोग्यत्वमिति, तस्याय
मभिप्राय रूपवचनानस्य योग्यताज्ञानविधया विधेयतान्ज्ञान प्रति
कारणत्वमाग्नेयादिवाक्येचान्वयव्यतिरेकान्मा क्लृप्तम्, नीरूपस्य विधाना
योग्यत्वात्, अत आधाराग्निहोत्रवाक्ययोरूपाश्रवणान्न तत्र कर्मणो
विधानम्, तदभावे च तदनुवादेनापि गुणविधानायोगात्त वाक्यान्तरे
णापि रूपवचान्ज्ञानमिति, तन्न दध्यादिवाक्ये कर्मविधित्वेपि च देव
ताभावेन स्वभावे रूपज्ञानाभावस्य तदवस्थत्वादयोग्यतानिश्चयाभाव
मात्रेण च योग्यताज्ञानाभावेपि श्रुतशब्दाच्छाब्दबोधस्यानुभाविक्त्वानुरूप
वचान्ज्ञानस्य करणत्वानुपपत्तेः, तदभावेपि अरूपवचानिश्चयाभासमात्रेण
विधेयत्वोपपत्तेः, पश्चाच्च रूपज्ञाने सत्यनुष्ठानोपपत्ते रूपवचान्ज्ञानस्यैव
कारणत्वकल्पनेपि वा उत्पत्तिवाक्येषुपिष्टसामान्यवदनिर्धारितविशेषरूपसा
मान्यज्ञानमात्रेण विधेयत्वोपपत्ते उपेक्षितम् । यदि तु कथञ्चित् एत
दुपन्यसनीयमित्याग्रहः, तदा दध्यादिवाक्येष्वपि 'यदमयेचे' ति वाक्य

स्थचतुर्ध्वन्तपदानुपङ्गेण स्ववाक्ये रूपलामोपपत्ते तदलाभचोद्य परिहर्तव्यम् । तत्सिद्धमाधारामिहोत्रवाक्ये समुदायानुवादक इति । सूत्रनिगदव्याख्यातम् ।

संज्ञोपवन्धात् ॥ २-२-१४ ॥ (पू-२)

एव चाग्निहोत्रमाधारमिति द्वितीयान्तसंज्ञोपवन्धोऽपि दध्यादिवाक्यविहितानां कर्मणामर्थाक्षिप्तसाध्यत्वेनानुवादादुपपन्नो भवति । इतरथा स्वतन्त्रस्य विधेयत्वस्य करणत्वात्तृतीयार्थलक्षणा स्यात् ।

अप्रकृतत्वाच्च ॥ २-२-१५ ॥ (पू-३)

न चैवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र ग्रन्थान्तरेण रूपालाभेऽपि स्ववाक्ये एव तत्प्रख्यन्यायाभावेन अग्निहोत्रशब्दस्य गुणविधित्वापत्त्या रूपलामोपपत्ते दध्यादिवाक्यवद्विनिर्गमनाविरहेण कर्मविध्यवसायात् कथं समुदायानुवादत्वमिति चेन्न, तत्प्रख्याधिकरणोक्तमार्गेण चतुर्थी समासस्य व्याकरणे लक्षणाननुगततया प्ररूपेणाकृतत्वात् देवतारूपगुणविधित्वाशङ्कानुपपत्ते । अत एव 'मासमग्निहोत्रं जुहोती' त्यत्र अग्निहोत्रपदस्य गुणविधित्वं अनयैव युक्त्या निरानर्तय्यम्, न तु तत्प्रख्यन्यायेन । तत्प्रख्याधिकरणे तदुक्तिस्तु अभ्युपेत्यवादेनैवेति द्रष्टव्यम् । अतश्च रूपवत्त्वात्समुदायानुवादावेतौ ।

चोदनावा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्तत्सन्निधेरुपायेन पुनःश्रुतिः ॥ २-२-१६ ॥ (सि-१)

अन्यानां शिस्तविधिशाक्तिकत्वादाधारामिहोत्रवाक्ययोः कर्मचोदनैव मत्सेतव्या । एव चानुष्ठापकस्य विधेः स्वशब्दार्थभूतधात्वर्थावच्छिन्नभावनाविषयत्वात् प्रथमविधिप्रकाराङ्गीकरणात्प्रापवम् । अतश्चानन्यपरपुनश्चवणादपि कर्मविधित्वनिश्चयः । न च समुदायानुवादप्रयोजनस्यै

नान्यपरता, दध्यादिवाक्येषु पञ्चमविधिप्रकारापेक्षया लापवेन तृतीय-
 विधिप्रकाराङ्गीकरणस्यैव न्याय्यत्वावगनेन कर्मविध्यनुपगते समुदायानु-
 वादायोगात् । नच प्रवर्तनारूपस्य विधेर्धान्वर्थविशेषावच्छिन्नभावना
 रूपप्रवृत्तिविषयता विना सिद्धरूपगुणविषयत्वानुपपत्ते न तृतीयप्रकारोप-
 पत्तिरिति वाच्यम्, सिद्धरूपस्य साक्षाद्विधिविषयत्वायोगेपि विधिविषयी
 भूतभावनावच्छेदकत्वेन परम्परया विधिविषयत्वोपपत्ते । यद्यपि विधि
 गुणयो नानेन सरसंगेणान्वयो व्युत्पन्न, तथापि गुणो भावनाया कार-
 कतादिसम्बन्धेन प्ररारीभवति, विधिश्च गुणविशिष्टा ता विदधत्
 फलतो गुणविषय सम्पद्यते । नच प्राप्तत्वात् भावनाया पुनर्विधाने
 भेदापत्ति, एकवार कर्तव्यत्वेन बुद्ध्या अपि गुणविशिष्टाया पुन-
 कर्तव्यत्वबोधोपपत्ते, तस्यच विशेष्याशे अज्ञातज्ञापनरूपविधिफला
 भावेपि विशेष्याशे तत्फललाभेन सार्थक्योपपत्ति । विशेष्याशे त्वसाव-
 नुवाद एव । अत एव सर्वत्र प्रातीतिके विशिष्टभावनाविधाने
 सत्यपि फलविषयभेदादेव षड्विधिप्रकारा उद्भिदाधिकरणेऽस्माभिरुपपा-
 दिता । दार्ढ्यश्चोत्तरोत्तर तेषामुक्तम् । वार्त्तिककारेण च प्रातीतिक
 भावनाविधिनैरपेक्ष्येणाष्टौ श्रुतिप्रकारा परोक्ता दूषिता । विस्तरभिया
 त इह न प्रपञ्च्यन्ते । अतोऽपि विशेष्याशस्य प्राप्तत्वेपि गुणविशि-
 ष्टत्वेन रूपेण पुनर्विधानात् फलतश्च गुणविधित्वोपपत्ते तृतीयप्रका-
 रोपपत्ति । तत्रापिच गुणकराणिकाया भावनाया धात्वर्थस्य कर्मत्वे
 नैवान्वयो न तु करणत्वेन, मत्वर्थलक्षणापत्ते । उपपादित चैतदुद्भि-
 दाधिकरणे । नचव प्राप्ताया अपि भावनाया गुणविधानार्थं पुनर्विध्य-
 म्युपगमे विद्वद्वाक्यविहितभावनाया अप्याग्नेयोऽष्टाऋपाल इत्यत्र द्रव्य
 देवताविशिष्टत्वेन रूपेण पुनर्विधानोपपत्ते वाक्यभेदानापत्ति, विधि-
 विषयभावनायामनेकगुणवैशिष्ट्योपपत्तावपि विधिफलस्यैकविषयत्वस्वा-
 भाव्येनानेकरिषयत्वे आवृत्यवश्यम्भावान् । अत एव यत्रापूर्वभा

चनाविधिः तत्र विधिफलस्यैकविशेष्य एव एकस्मिन् सत्त्वादार्थिकेन च विध्यन्तरेण विशेषणानां विधानात्प्रवृत्तिरिति स्पष्टं पौर्णमास्यधिकरणे । प्रकृतत्वे तु विधिफलस्यैकदध्यादिविषयत्वेन वाक्यभेदाभावाद्युक्तः तृतीय विधिप्रकार इति प्रकृतकर्माभावान्नाधाराभिहोत्रवाक्ययोः समुदायानुवादकत्वम् । नच दध्यादिवाक्ये वाक्यभेदाभावेन कर्मविधायित्वाभावेऽपि यदभ्येचेति वाक्याभ्यां प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्ते कर्मविध्यवगमात् , विशेषतश्चोत्पत्तिवाक्यविशिष्टदेवतासमुच्चयानुरोधेनाभ्येयवदेकैकस्मिन्वाक्ये कर्मद्वयविध्यवगतेश्चतुर्णां कर्मणामभिहोत्रं जुहोतीत्ययं समुदायानुवादो भविष्यतीति वाच्यम् ; तत्प्रख्याधिकरणमार्गेण तत्रापि प्रजापतिमात्रविधानेन सायम्प्रातःकालीनदेवतासमुच्चयविशिष्टप्रजापतिमात्रविधानेन वा ऽग्निमूर्त्यादीनां मन्त्रवर्णेभ्यः प्राप्तिमभ्युपगम्य तृतीयविधिप्रकारोपपत्तेः । तस्मादभिहोत्रं जुहोतीत्ययमेव कर्मविधिः । नचैवमनेकेषां गुणानामेकार्थत्वाद्विकल्पापत्तिः , 'साय जुहोति' 'प्रातर्जुहोती' ति वाक्याभ्यां तावत्कालविधानेऽपि 'सर्वे सायच प्रातर्जुहोती' त्यनेनच तत्समुच्चयविधानादुत्पत्तिविशिष्टसमुच्चयानुरोधेन साङ्गस्यावृत्तिरित्यवगतेः । नच पौर्णमास्यमावास्याकालीनयोः दर्शपूर्णमाससंज्ञयोः कर्मणोर्भेदेन मन्त्राद्भावव्युपपत्तावपि अभिहोत्रसंज्ञस्य कर्मणः सायम्प्रातःकालयोर्भेदेनानुष्ठायमानस्यापि स्वरूपेणैकत्वात् सृष्टृत्तरेवाङ्गैरुपकारसिद्धे प्रचारविप्रकर्षेऽपि सवर्नीये सकृदङ्गानुष्ठानवदिहापि तदुपपत्तेः कथं साङ्गस्याप्यावृत्तिरिति वाच्यम् , उत्पत्तिवाक्ये उत्पन्नम्यापि कर्मणः सायम्प्रातःकालवास्याम्यां प्रयोगद्वयविधानात् तस्यच साङ्गप्रधानविषयत्वात् पौर्णमास्यमावास्यायोरिदं साङ्गस्याप्यावृत्तिसिद्धेः । सवर्नीये तूत्पत्तिवाक्ये एवाग्निमहप्रहणोत्तरकालश्रवणात् प्रयोगविधिप्रतीतेः " वषया प्रातम्वने चरन्ती " त्यादौच सवर्नीयप्रयोगावयवभूतानामेव वषाप्रचारादीनां कालविधानात्तन्मात्रोपयोग्यज्ञाविशिष्टानां प्रयोगविधानेऽपि सवर्नीयप्रयोगविधि-

परिगृहीताना तदीयपरमापूर्वोपयोगिप्रयाजादीनामुत्पत्त्यपूर्वोपयोगिना च साधारणवपाप्रचारादिवाक्यपरिगृहीतत्वेन नावृत्तिरिति वैषम्यम् । ननु-
आश्विनग्रह गृहीत्वैत्यस्य ऋमविधित्वात् कालविधित्वाभावे न सर्वनीय
प्रयोगविषयत्वम्, ऋमस्य पाठादेव प्राप्स्युपपत्ते तस्य कालविधित्वावसायत् ।
आश्विनग्रह गृहीत्वा त्रिवृत्ता यूप परिवीयेत्यनयोन्त्वान्तयोर्भयोरपि क्रिया
न्वयव्युत्पत्ते । परिवीयेत्यनेन परिव्याणान्तरविधायकेन व्यवहितस्य त्वान्तस्य
ऋमविधायकत्वानुपपत्तेश्च । विशिष्य चेदमेकादशे निरूपयिष्यते, तस्मा
द्युक्त कालानुरोधेन साङ्गस्याभ्यास ।

एवमेतेऋमिन्नपि काले दक्षाहुतिपक्षे ' द्वे आहवनीये जुहोति,
चतस्रो गार्हपत्ये चतस्रोऽन्वाहार्यपचने दश सम्पद्यन्ते दशाक्षरा विराट्
य एव विद्वान् विराट्सम्यन्नमग्निहोत्र जुहोती ' त्यग्निहोत्रवाक्यो
त्पन्नस्य होमस्य विराट्सम्पन्तिवाक्येनाप्राप्तिबलभ्यविशिशक्तिनेन दश
धावृत्तिं विधीयते । तत्र ' द्वे आहवनीये ' इति वाक्येनाभ्यासद्वय
स्याप्याहवनीयाधिकरणकत्वे विहिते अवशिष्टाभ्यासेषु तत्तद्वाक्याभ्या
गार्हपत्यान्वाहार्यपचनरूपाधिकरणमात्रविधानात् ' सम स्यादश्रुतत्वा '
दिति न्यायेन चैकैकस्मिन् गार्हपत्यान्वाहार्यपचनरूपेऽधिकरणे अभ्यास
चतुष्टयप्राप्ते दशधा अभ्याससिद्धिः । न च यदाहवनाये जुहो ' त्तीति
अनारभ्याधीतेनैवाभ्यासाद्वये आहवनीयप्राप्तेरभ्यासान्तरेषु चाधिकरणाविधि
बलादेव तद्बोधोपपत्ते ' द्वे आहवनीये ' इत्यस्य वैच्यर्थ्यापत्तिरिति
वाच्यम्, एतद्विध्यभावे विराट्सम्यत्तिवाक्यविहितेपि दशधा अभ्यासे
गार्हपत्यादिवाक्ययो होमानुवाक्येनाधिकरणमात्रविधाने ' सम स्या ' दिति
न्यायेनैकैऋमिन् पञ्चहोमाभ्यासापत्ते चतुःपदानुवादायोगान् चतुस्सद्द्रया
विशिष्टहोमोद्देशेनाधिकरणमात्रविधी च वाक्यभेदापत्ते चतुस्सद्द्रव्यो
द्देशेनैव तद्विधी चाधिकरणचतुष्टयापत्ते चतुस्सद्द्रव्याविशिष्टतावत्कर्मा
न्तरविध्यवश्यम्भावादधानामेतेषामग्निहोत्रवाक्यविहितस्य च देवताभेदेन

द्विरावृत्तस्यैव कर्मणोविराट्सम्पत्तिवाक्ये लिङ्गसमवायादेवानुवादापत्ते ।
नचेष्टापत्तिः । विराट्सम्पत्तिवाक्ये अग्निहोत्रपदस्य गौणत्वेऽङ्गीकृतेपि
फलादिवाक्ये तदङ्गीकारे प्रमाणाभावेनाग्निहोत्रवाक्यरिहितस्यैव फलादि
सम्बन्धापत्त्या आपराधिकहोमानामङ्गत्वापत्ते । अत उक्तविधया तेषा
मपि फलादिसम्बन्धासिद्धयर्थं द्वे आहवनीये इत्यस्य सार्थक्योपपत्तिः ।

ननु त्वदुक्तरीत्याश्रयणेपि 'द्वे आहवनीये' इत्यत्र द्वित्वविशिष्ट
होमोद्देशेनाहवनीयविधौ वाक्यभेदापत्ते न तावत् सामान्यविधित पूर्व
मेव एतद्विधिप्रवृत्त्यङ्गीकरणं युक्तम्, न च त्रैदोप्यमङ्गीकृत्यापि
लक्षणया अभ्यासद्वयभिन्नेष्वभ्यासेषु आहवनीयनिवृत्तिर्विधीयत इति
युक्तम्, तथा सति तेष्वाहवनीयप्राप्ते वैधत्वेन 'न ता पशो करोतो'
तिवद्विकल्पापत्ते, अत कथं त्वदुक्तस्यापि सिद्धिरिति चेत् 'न-
अभ्यासद्वयभिन्नाभ्यासेषु आहवनीयभिन्नमधिकरणं कुर्यादित्येव पर्युदा
साङ्गीकरणेन विकल्पानापत्ते । नचैव लक्षणापत्तिः, वचनव्यक्त्य
न्तराभावेनागत्याङ्गीकारात् । नह्याहवनीयमुद्दिश्य द्विरभ्यासविनियोग
विधिः सम्भवति, आहवनीयाङ्गत्वापत्ते । नाप्याहवनीये निमित्ते
तद्विधिः, तस्य नियतत्वेन निमित्तत्वानुपपत्ते । यदि तु 'गार्हपत्ये
जुहोत्यन्वाहार्यपचने जुहोती' ति वाक्यान्तराभ्या तस्य पाक्षिकतया
निमित्तत्वमुच्यते, तत प्राप्तराणिकत्वेन ताभ्या तस्य बाधादेव निमित्त-
त्वानुपपत्तिः । अतो युक्तो लक्षणया पर्युदासः । यद्यपिच न पर्युदास
मात्रं तत्फलम्, तस्याधिकरणान्तराविधिवलादेव सिद्धे, तथापि आप-
राधिकहोमाना फलादिसम्बन्धासिद्धि उक्तविधया फलं भवतीति न
कश्चित् विरोधः ।

यत्त्वत्र कश्चित् न्यायमुपाहृतुक्तपक्षान्तरावलम्बनेनोक्तप्रकारे अम्ब
रसर्वाचमुक्त्वा सुधोक्तं पक्षान्तरमुपाद्य विधिरसायनदूषणाय प्रवृत्तम्,

तथाहि — न तावद्दे आहवनीये इति परिसङ्ख्याफलकोऽपूर्वविधि सम्भवति, सामान्यविधेरपि प्रत्यक्षत्वात् तत पूर्वमेतद्विधिप्रवृत्त्यनुपपत्ते, द्विरभ्यासोद्देशेनाहवनीयविधौ सामान्यरिधिनोपसहारापत्तेश्च, नापि प्राप्त परिसङ्ख्या, त्रैदोप्यापत्ते, अतश्च त्रिष्वपि वाक्येषु सङ्ख्यैव विधीयते, सा च यद्यपि न होमानुवादेन विधातु शक्या, तथात्वे अधि करणाना सर्वावृत्तिसाह्यर्यापत्ते, सङ्ख्यानान्नु समुच्चयेन सङ्ख्यान्तरोपजननपत्तेश्च, विकल्पे चतुस्सङ्ख्याधायिवाक्यद्वयवैध्यध्यापत्तेश्च, तथापि 'गार्हपत्ये जुहोत्यन्वाहार्यपचने जुहोती' ति वचनान्तरप्राप्त तत्तदधिकरणताकोद्देशेन विधीयते, तासा च विकल्पे प्राप्ते 'ता चतुर्भिरादत्त' इतिवत् विराट्सम्पत्तिवाक्येन समुच्चयो विधीयत इति, तत्रैद वक्तव्यम् यस्तावदस्वरस स पर्युदासाङ्गीकरणादेव निरन्त, यद्यपि च पश्चान्तरमुक्तम्, तदपि गार्हपत्यान्वाहार्यपचनवाक्याभ्या मनारभ्याधीताहवनीयवाक्यबोधिताहवनीयाधिकरणकताया अप्राप्ते तदुद्देशेन द्वित्वविधानानुपत्ते आहवनीयाधिकरणकत्वस्यापि च प्रतिप्रसव विधौ कर्मान्तरत्वापत्ते तस्यचामिहोत्रपदवाच्यत्वाभावेन फलसम्बन्धाना पत्ते परिहर्तव्यम् । किञ्च द्विरावृत्त्यादीना केन समुच्चयसिद्धिः ? विराट्वाक्येनेति चेत् 'तत्र समुच्चयवाचकपदाभावेन तद्विध्यनुपपत्ते, 'ता चतुर्भि' रित्यत्र तु न समुच्चयस्यैव विधि, अपि तु समुच्चयफलका चतुस्सङ्ख्यैव विधीयत इत्युक्तम्, प्रकृते तु दशत्वसङ्ख्याविध्यङ्गीकारे ततएव द्विरावृत्त्यादे प्राप्तत्वात् न विधिसम्भव । न च समुच्चय विध्यमावेपि त्रयाणाममीनामदृष्टार्थत्वेन समुच्चयात् तत्कालीनाना तन्निमित्तकानामभ्यासानामपि समुच्चयापत्ति, प्रक्षेपस्य प्रक्षेप्यद्रव्याधार विनापि पूर्वाधारवियोगमात्रेणोपपत्ते आहवनीयसयोगस्यादृष्टार्थत्वेपि सप्तमीश्रुत्या आधारताजननरूपदृष्टद्वारैव अदृष्टार्थत्वावसायात् दृष्टावा-

न्तरकार्यार्थत्वेन विकल्पोपत्ते । अतएव पदादिनाहवनीयादेर्नाधोऽपि सङ्गच्छते । नचैव अग्नीना दृष्टार्थत्वे प्रतिनिध्यापत्ति , प्रतिनिधाव दृष्टरूपामिसादृश्यसत्त्वे प्रमाणाभावेन तदनापत्ते । अतएव वाचित्को ब्राह्मणपाण्यादिरभावे विधिरेव । अत प्रकारान्तरेणापि न समुच्चय सिद्धिं । तस्मादुक्तप्रकार एव श्रेयान् ।

नचैव ' गार्हपत्ये जुहोत्यन्वाहार्यपचने जुहोती ' ति वचनान्तरे णैव ' समस्या ' दिति न्यायसहकृतेनाभ्यासचतुष्टये तत्तदधिकरणप्राप्ते ' चतस्रो गार्हपत्या ' इति वचनद्वयवैयर्थ्यमिति वाच्यम् , ' चतस्रो गार्ह पत्या ' इत्यादेरुपसहारार्थत्वेन वचनचतुष्टयसार्थक्योपपत्ते । अथवा— अस्तु ' द्वे आहवनीये ' इत्यस्य शाब्दपर्युदासरूपपरिसङ्ख्याविधेरिद वाक्यद्वय शेषो विधेयस्तुत्यर्थ , सर्वथा ' द्वे आहवनीये ' इत्यस्या परामिक्कहोमाना फलादिसम्बन्धविध्यर्थत्वमिति सिद्धम् । तस्मादेकैक- स्मिन्नपि काले दशधान्दासात् तद्देशकालमन्त्रादीनां सर्वेषामेव समा- वेशोपपत्ते न विकल्प । एवच ' द्वे आहवनीये द्वे गार्हपत्ये द्वे अन्वा हार्यपचने जुहोति पट् सम्पद्यन्त ' इति शास्त्रान्तरवचनात् षष्ठाहुति पक्षे ' सप्त च शतानि विंशतिश्च सवत्सरे सायमाहुतय सप्त च एकशतानि विंशतिश्च सवत्सरे प्रातराहुतय ' इति लिङ्गानुमित विधिवलेन वा द्वाहाहुतिपक्षे तावद्देवतानन्नादीनां न विकल्प । नचैव वाचनिकाभ्यासविधिवशादेव प्रजापतेरग्न्यादिसमुच्चयासिद्धौ पुन ' यदग्नयेचे ' त्यत्र तद्विधानानुपपत्ति , लिङ्गानुमितविधिना इतराहु तीनां पाक्षिकत्वप्रमापणेपि अग्न्या शाग्याया याहुतिसमुच्चयस्य ' यद ग्नयेचे ' ति वाक्यार्थानत्वात् । दध्याधिद्रव्याणाञ्चैकस्मिन् कर्मणि विक ल्पोऽगत्या इष्ट एव । तस्मान्नापारामिहोत्रवाक्य समुदायानुवाद इति सिद्धम् ।

प्रयोजनम्— अग्निहोत्रवाक्ये पूर्वपक्षे दद्यादिदग्द्रव्याणि सात्रायवत्
सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेन सहोपादाय सृष्ट्याग, सिद्धान्ते तु विरुल्लेनेति
न्यायसुधोक्तमेव द्रष्टव्यम् ।

यत्त्वत्र केचित् पूर्वपक्षे दद्यादिहोमेषु देवताप्राप्तिमुपपादयितु
मशक्यनुवन्त तत्रत्यजुहोते प्रक्षेपमात्रलक्षकत्वेन पूर्वपक्षमुपपाद्य, न्याय
सुधाकृत बहुभाषित्वेन दूषयन्ति, तत् प्रसङ्गादनुपद्गतो वा देवता
प्राप्ते पूर्वपक्षे उपपादितत्वात् जुहोते प्रक्षेपमात्रलक्षणाया प्रमाणा
भावेनोपेक्षणीयम् । यदि तु दद्यादिवाक्ये गुणमात्रनिधित्वाङ्गी-
कारेपि 'यदग्नयेचे' ति वाक्यद्वये निहितकर्मणामेव समुदायानुवादो
ऽग्निहोत्रवाक्यमिति पूर्वपक्षीक्रियेत, तदान्यदपि प्रयोजनम्— मासाग्निहोत्रे
सायम्प्रात कर्मणा मध्ये एकस्य सौथे द्वयो आग्नेययोर्मध्ये एकस्यैव
कस्यचिद्विकल्पेन धर्मातिदेशात् मासाग्निहोत्र सायम्प्रातर्वा विकल्पेन
मासपर्यन्त कार्यम् । नचात्यन्तसयोगवाचिद्वितीयान्तमासपदोपदिष्टसा-
तत्यानुरोधेनातिदेशिककालबाधात् सर्वदैव कर्तव्यत्वापत्ति, आहारविहा
राधावश्यमकार्यानुरोधेन सातत्यबाधावश्यम्भावे जातेष्टिन्यायेनातिदेशिक
कालानुरोधेनापि तत्सम्पादनस्य सङ्कोपे वक्ष्यमाणत्वात् । नचैवमपि
'उपसद्भिश्चरित्वे' ति क्त्वाप्रत्ययेनोपसदनन्तरकर्तव्यतारूपत्रमविधाना
दातिदेशिककालबाधावश्यम्भाव, नच उपसद्दिनोत्तरदिनेष्वनाधेपिवा तद्दि
नेषु तद्बाध आवश्यक एवेति वाच्यम्, व्यवहिताव्यवहितसाधारण्येन
पूर्वकालतामात्रवाचिक्त्वाप्रत्ययस्यासति प्रमाणान्तरे अव्यवहितत्वरूपत्वेपि
सायम्प्रात कालप्रापयचोदकसत्त्वे पूर्वकालतामात्रपरत्वाङ्गीकारात् । अतो
युक्त मासाग्निहोत्रे सायम्प्रातर्वा विकल्पेनानुष्ठान पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु
समुच्चयेनेति । आधारवाक्ये पूर्वपक्षे ऊर्ध्वत्वादीना मध्ये यस्यैव
दैवादन्तरायस्तद्युक्तस्यैव कर्मण आवृत्ति, सिद्धान्ते तु गुणलोपनिमित्त
प्रायश्चित्तमात्रम्, नतु प्रधानावृत्तिरिति द्रष्टव्यम् । नच पूर्वपक्षेपि क्षर-

णरूपपदार्थस्य निष्पन्नत्वाद्गुणलोपेनावृत्तिरिति वाच्यम् , क्षरणमात्रनिष्पत्तायपि ऊर्ध्वत्वैकाभिव्यङ्ग्यजात्यवच्छिन्नम्यानिष्पत्ते । सूत्र निगदव्याख्यातम् ।

इति आधाराग्निहोत्राधिकरणम् ॥५॥

अथ पशुसोमाधिकरणम् ।

द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयो प्रकरणे क्षनर्थको द्रव्यसंयोग , नहि तस्य गुणार्थेन ॥ २-२-१७ ॥ (पू-१)

“ योदीक्षितो यदग्नीषोमीय पशुमालभते ” इति प्रकृत्य, “ हृदयस्याग्नेवद्यति, अथ जिह्वाया अथ वक्षस ” इत्यादि श्रुतम् , तथा “ सोमेन यजेते ” ति प्रकृत्य, एन्द्रवायव गृह्णाति मेत्रावरुण गृह्णाति आश्विन गृह्णातीति । तत्र सन्देह , किमवदानवाक्येषु विहितानां ग्रहणवाक्येषु विहितानां च कर्मणा यथायथ पशुवाक्ये सोमवाक्ये च समुदायसिद्ध्यर्थमनुवाद , उत तयोरेव तत्तद्गुणविशिष्टयागविधि , इतरेषु तु तदीयद्रव्योद्देशेनावदानग्रहणादिरूपसंस्कारविधिरिति । पादाध्यायसङ्गती पूर्ववत् । अनन्तरा तु दध्यादिवाक्यैरग्निहोत्रवाक्यविहित कर्मानुवादेन गुणमात्रस्य विधातुं शक्यत्वात् प्रकृतकर्माभावेनाग्निहोत्रवाक्ये समुदायानुवादत्व नाङ्गीकृतम् , प्रकृते तु पशुसोमवाक्यविहितयागीयद्रव्योद्देशेन हृदयादिविषयकावदानादिरूपसंस्कारविध्ययोगादवश्यमवदानादिवाक्येषु कर्मविध्यवगते प्रकृतकर्माभावेन समुदायानुवादत्वोपपत्ति - इति पूर्वपक्षोत्थानान् प्रत्युदाहरणत्वा ।

तत्र पशुवाक्ये तावद्यद्यपि आग्नेयादिवाक्यवदेव द्रव्यदेवताविशिष्टयागविधिर्नानुपपत्त तथापि नत्र यागविधातुपत्तिशिष्टस्य पशोरवदानेन

नाशापत्ते श्रुतयागसाधनताविधाताज्ञावेदानवाक्ये तद्वाक्यविहितयागीय
द्रव्यसम्कारविधिरुपपद्यते, नचोत्पत्तिशिष्टम्यापि पुरोडाशम्य मध्यपूर्वार्धा
वदानरूपसम्भारवत् तद्रुपपत्ति, मध्यपूर्वार्धावदानेपि पुरोडाशत्वनाते
प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनानपायात् मध्यपूर्वार्धादेरपादानमालतया श्रवणेना
वदान प्रति प्रकरणात् “द्विर्हविषोवद्यती” ति कर्मणिपष्ठीश्रवणाच्च पुरोडा
शम्य सस्कार्यत्वोपपत्तावपि ‘हृदयस्याग्रे ऽवद्यती’ त्याद्रो ‘ तानि द्विर
वद्यती ” त्यादौ च कर्मत्वेन निर्दिष्टाना हृदयादीनामेवावदानसस्कार्यत्व
श्रवणेनावदानम्योत्पत्तिवाक्यशिष्टपशुसम्कारकत्वायोगाच्च, नच हृदयादि
पदैर्लक्षणया पशोरेव सम्कार्यत्वावगति, तथाङ्गीकोरेपि वाक्यान्तरवैय
र्थ्यापत्ते, नचाम्नु हृदयादीनुद्दिश्यैवावदानसंकाराविधि, तेषा भूतभा
व्युपयोगाभावेन सस्कारानर्हत्वात् नच सम्कारविधिपलादेव तत्कल्पनम्,
सक्तुष्वपि तदापत्ते, उत्पात्तिशिष्टपशुसाधनताविरोधेन तत्साध्ये यागे
हृदयादीनामुपयोगाभावाच्च, अत एव नानुनिष्पन्नम्यापि लोहितनिरसना
दिवदिय प्रतिपत्ति, पशोरेव साधनत्वेन हृदयादीनामनुनिष्पन्नत्वाभा
वात्, किंच हृदयादीनामुपयोगकल्पने तेष्वतिदेशेनैवावदानप्राप्तिसम्भ
वात् तद्विधानानर्हक्यम्, तस्मादेव वाच्यम् हृदयाद्युद्देशेनैवावदाना
ख्यसस्कारविधि, पूतीकोद्देशेनैवाभिषवविधि, तत्र च यद्यपि पूर्ताकेषु
सोमाभिषवम्यैव प्रत्यभिज्ञायमानम्य पूतीकसम्बन्धित्वेन विधानात्
तस्य च यागीयद्रव्यसम्कारकत्वदर्शनात् पूतीकाना यागीयत्वानुमानवत्
साम्नाय्यावदानस्यैव यागीयद्रव्यसंभारकत्वेन क्लृप्तस्यापि अप्रत्यभिज्ञा
यमानत्वेन हृदयाद्युद्देशेन विधानायोगात् न तेषा यागीयत्वानुमान सुक
रम्, तथापि प्रररणातरन्यायेन स्वतन्त्रमेवावदान हृदयाद्युद्देशेनात्र
विधीयते, नचातिदेशेन तस्य प्रत्याभिज्ञानम्, तस्य यागविध्यधीनत्वेन

त्तदानीमसत्त्वात् ; अतः स्वतन्त्रम्यैवावदानस्य प्राणिप्रभवद्रव्यकावदानस्त्वसामान्यात् साक्षाद्यावदानप्रकृतिकत्वावगतेरातिदेशेन यागीयद्रव्यवृत्तित्वस्यापि प्राप्तेः प्रत्यवदानमवदेयद्रव्याणां यागसाधनता कल्प्यमाना प्रत्यवदान यागभेदमाक्षिपति; अतश्च पृतीकवदेव विवक्षितगत्या हृदयादिद्रव्यरूपागविधिसिद्धयर्थमेवावदानविधिः, नतु प्राकृतकार्यादानप्राप्त्यर्थः, तस्य यागविभ्युत्तरकालमतिदेशेनापि प्राप्तिः सम्भवति, ततश्च सर्वान्यागानालभतिना लक्षणयानूद्यामीषोमौ देवता विधीयते, नचैव पशुप्रकृतित्वस्यापि विधाने वाक्यभेदो देवतातद्धितस्य पशुपदसामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्चेति वाच्यम्, “ छागस्य हविष ” इति मन्त्रवर्णात् हृदयादीनां छागप्रकृतिकत्वप्राप्तौ पशुपदेन लक्षणयानूद्यादीनामेवानुदात्तात् ; एवञ्च पशुवाक्ये विशिष्टविध्यनङ्गीकरणाह्लाघवमपि, वस्तुतस्तु यागीयद्रव्यवृत्तित्वस्य प्रकृतौ साक्षाद्यावदानाङ्गत्वाभावेन इहानतिदेशादुक्तरीत्या यागानुमानासम्भवेऽपि हृदयादिवाक्य एव सक्तुन्यायेन त्रिनियोगभङ्गप्रकल्प्य हृदयादिविशिष्टावदानविधाने कृते आलभतिना लक्षणयानूद्य पूर्ववद्देवताविधौ कृते देवतात्वनिर्वाहार्थमाधारयतिवदुत्पत्तिवाक्यस्थोऽवद्यतिर्यागपरोऽन्यर्थायते, तत्र त्वय विशेषो यदाधारयतावजहत्स्वार्थलक्षणया यागोपस्थितिः - अवद्यतोऽनु निर्वपतिवत् जहत्स्वार्थलक्षणोति, नत्वेतावता यागविधाने कश्चिद्विशेषः, अथवा हृदयादिवाक्येष्वपि हृदयाद्युद्देशेनावदानान्येव विधीयन्ते, तेषाम्योपयोगापेक्षायां पशुवाक्ये पशुपदेन लक्षणयानूद्य देवता विधीयते, आलभतिश्चास्मिन् पक्षे अवदानाक्षिप्तस्पर्शानुवादमात्रम्, हृदयादिसम्बन्धश्च देवतायां यागविनाऽनुपपन्न इति यावद्भृश्यादि तावद्यागा कल्प्यन्ते; नच प्राजापत्याधिकरणपूर्वपक्षन्यायादेरुपदोपादानानां सहितानां हृदयादीनां एव देवतासम्बन्धापरत्वे कथमनेन यागरूपनमिति वाच्यम्, तद्गदिह साहित्यस्यानु-

वाद्यगतत्वेन विवक्षासम्भवात्, अतः सिद्धं पशुवाक्यस्थालभाति पशुपदं च समुदायानुवाद इति । एव च “हृदयम्याग्नेवद्यती” त्यादिक्रमदर्शनं “एकादशचैव पशो रवदानानी” त्यादिममुच्चयदर्शनं चोपपन्नं भवति, अन्यथा एकस्मिन्त्यागे हृदयार्दाना विरुल्पापत्ते क्रमसमुच्चयदर्शनं नोपपद्येत । तथा “सोमेन यजेते” त्यात्रापि न सोमविशिष्टयागविधिः, तथात्वे उत्पत्तिशिष्टस्य सोमाख्यस्य लताद्रव्यम्याभिपवादिसम्कारं विनाशप्रसङ्गेन तद्वाक्येपि सक्तुन्यायेन विनियोगभङ्गापत्तेः, एव “ऐन्द्रवायव गृह्णाती” त्यादावपि तद्विहितस्य प्रकृतधारासमर्थद्रवद्रव्यवाचित्वेन लतादेशेन ग्रहणारूपसम्भारविध्ययोगाद्रव्यस्य च भूतभाव्युपयोगाभावेन विनियोगभङ्गापत्तिः । एतेन सोमवाक्ये सोमविशिष्टयागविधिरेव, अभिषवादिवाक्यानि त्वर्थकर्माणि, ग्रहणवाक्येषु गृह्णातिना यागलक्षणया नूद्य देवतामात्रविधिरित्यपाम्तम्, तद्विहितस्य द्रव्यवाचित्वेन सोमपरत्वात् सम्भवात्, “दशैतानध्वर्यु प्रातस्सवने ग्रहान् गृह्णाति, आश्विनो दशमो गृह्यते, त तृतीय जुहोती” इति क्रमसमुच्चयदर्शनस्य देवतानामेकस्मिन्त्यागे विरुल्पप्रसङ्गेनास्मिन्नपि पश्वेनुपपत्तेश्च, किञ्च भवन्मते “ऐन्द्रवायव गृह्णाती” त्यादौ किं विधीयते ? न तावत् ग्रहणम्, तत्कार्यप्राप्तत्वात्, न हि पूतभृदावपनीयद्रोणरुद्धेषु विद्यमानं सोमरसो ग्रहचमससाधनकेन होमेनागृहीत्वा सम्कर्तुं शक्यते, अतो न तावत् ग्रहणम्, तस्य च गृह्यमाणसम्कारार्थत्वमर्थसिद्धत्वादेव न विधेयम्, नापि तदनुवादेन देवता ऐन्द्रवाय्वादि, तस्य देवतात्वेन ग्रहणे अन्वयस्य बाधितत्वात्, देवतात्वं हि यागक्रियानिरूपितमेव, न तु क्रियान्तरनिरूपितम्, न च ग्रहणे देवतात्वेनान्वयानुपपत्तावपि सम्बन्धसामान्ये ऐन्द्रवायवादिताद्विहितमङ्गीकृत्य तरकारीनादृष्टाद्योच्चारणविषयत्वमन्वयेन ऐन्द्रवायवादेर्ग्रहणे अन्वयोपपत्तिरिति वाच्यम्, एव

मपि मरुत्वतीयादौ “ ध्यायापृथिवी शुनासीरमरुत्वदमीपोमवास्तोष्पतिग्रह
मेधाञ्चे ” ति सूत्रेण देवताधिकारपतितेन देवतात्प्रमात्राभिधानावगते,
‘मरुत्वतीय गृह्णाती’ त्यादौ देवतात्वसम्बन्धेन ग्रहणे अन्वयस्या
शक्यत्वात् ; नच देवताया यागातिरेकेण निर्वापक्रियायामन्वयवत्
ग्रहणेऽप्यन्वयोस्तिरिति धाच्यम् , देवतात्वस्य त्यागैकनिश्चितत्वेन निर्वा
पेपि जुष्टपदोपात्तयागद्वारैवान्वयस्य नवमे वक्ष्यमाणत्वात् , प्रकृते तु
यागस्य स्वराक्येनुपादानात् तद्द्वारा ग्रहणेऽन्वय इति वैषम्यम् । अत
एव देवताविशिष्टग्रहणविधिरिति सिद्धान्त्यभिमत पक्षोऽपि निरस्त ।
किञ्च सोमयाक्ये ग्रहणवाक्ये च विशिष्टविध्यङ्गीकारापेक्षया वरमेकत्रैव
ग्रहणवाक्ये विशिष्टविध्यङ्गीकरणम् , अतश्च द्रव्यदेवताविशिष्टा यागा
एव गृह्णातिलक्षिता गुणात् भिन्ना विधीयन्ते, तद्विधितोक्तद्रव्यविशेष
तात्पर्यग्राहकश्च ‘अण्व्या धारया गृह्णाति’ इत्यादिवान्योऽङ्गीतो द्रवद्रव्या
धिकार , अत्र ह्यर्थप्राप्तग्रहणानुवादेन धागमात्रविधानेपि धाराया द्रव-
द्रव्यैकविषयत्वात्तदधिकारसिद्धि , धारागच्छम्य च ससम्बन्धिकत्वात्
गृह्णातेश्च सकर्मकत्वात् प्रतिसम्बन्ध्यपेक्षाया प्रकृत पात्रनादिसंस्कृत
पूतभृदातपर्नीयपात्रम्य सोमरस एव तत्त्वेन सम्बध्यते ; नच संस्कार
विध्यन्यथानुपपत्त्या विनियोगरूपनायोगात् पावनादिविधीनामर्थकर्मत्व
शक्यम् , ‘अध्वर्यु वृषीत’ इतिरित् स्मृत्तारविध्यन्यथानुपपत्त्यापि तत्क
ल्पने बाधनाभावात् ; अत एवोत्पत्तिशिष्टसोमाद्यवरोधात् सकृत्तु न तत्क
ल्पनमित्युक्त सम्मार्गाधिकरणे, अत सोमप्रकृतिसम्बन्ध्यापि प्रमाणान्तरेण
सिद्धे सोमवाक्ये ऐन्द्रवायवादियाग एव यजिनानूद्यन्ते, न तु सोम
विशिष्टकर्मन्तरविधानम् , रूपात्नाभात् ; तत्तद्याज्यापुरोरुचोश्च लिङ्ग
प्रकरणक्रमैरैन्द्रवायवादियागेष्वेव निवेशोपपत्तौ प्रकरणमात्रेणाश्रुतवैक-
ल्यिकदेवतारूपनानुपपत्तेश्च ; अनौ ऽनुवाद एवायम् । सोमपद च
ताम्यन्यायात्तेषा नामभेदम् । सत्यपि च ज्योतिष्टोमनामक्ये न्याया

विशेषादस्यापि नामत्व नानुपपन्नम् । नचानुवादे प्रयोजनाभावे, नाम स्वसिद्धेरेव प्रयोजनत्वात् । प्रयोजनान्तरमपि अमृतशस्त्राणा सोमया गाना फलादिमन्वन्धमिद्धि; अन्यथा हि ज्योतिष्टोमपदेन त्रिवृदादीनि ज्योतींषि स्तोमा एषामिति व्युत्पत्त्या समुत्तशस्त्राणामेवोपादानान् फलादि सम्बन्धापत्ति, नान्येषाम्, अस्मिन् समुदायानुवादे तु सति नामधेयानु रोधेन सोमद्रव्यकयागमात्नानुवादान् तद्वैयर्थ्यपरिहारार्थं ज्योतिष्टोमपदे- नापि गौण्या वृत्त्या सर्वेषामेव फलसम्बन्धोपपत्ति । नचैव तर्हि सिद्धान्ते सोमसम्बन्धरहितसोमयागाभ्यासाना फलसम्बन्धानापत्ति, सोम युक्तयागाभ्यासानामेव फलसम्बन्धे तद्वाक्यस्थयजेरभ्यासलक्षणाप्रसङ्गेन सोमयागत्वावच्छिन्नस्यैव फलसम्बन्धात्, ज्योतिष्टोमपद तु सोमयाग मात्रस्य स्वसम्बन्धाभ्याससमुदायाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन त्रिवृदादिस्तोमसम्ब- न्धसत्त्वात् नानुपपन्नम्, तस्मिद्ध सनामधेयम्यापि समुदायानुवादस्य स प्रयोजनत्वम् । अथवा सोमवाक्ये यजिना द्रवद्रव्यकयागाननूद्य सोम स्तदीयद्रव्यप्रवृत्तित्वेन विधीयते, साक्षाद्विधिसत्त्वे सम्कारविध्यन्यथानुप- पत्त्या सत्कल्पनम्यान्याय्यत्वात्, सत्यपि प्रमाणान्तरेण सम्भवत्प्राप्तिरित्ये- व्रीक्षादिवद्भ्युदयशिरस्त्वकल्पनयापि सोमपदेनैव तद्विधानम्याप्युपगन्तु- न्याय्यत्वाच्च । यस्त्वत्त प्रदेयत्वेनैव लताविधिरिति पक्षो मूलोपन्यस्त, सचोत्पत्तिशिष्टद्रवद्रव्यावरोधादतिशयार्थं इत्युपेक्षित । एव चालापि यागाना महष्टार्थत्वेन समुच्चयान् मिन्नदेवताक्राना च क्रमापेक्षणात् “आश्विनो दशमो गृह्यते त तृतीय जुहोति दशतानध्वर्युं प्रातस्सवने ग्रहान् गृह्णतीति” त्यादिक्रमसमुच्चयदर्शनमुपपन्न भवति । ननु यागक्रमसमु- च्चयोगपक्षावपि भवन्मते गृह्णातिना यागानामेव लक्षणया विधानात् ग्रहणविध्यप्रतीते ग्रहणक्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति चेत् ‘गृ- ह्णातिना ग्रहणविशिष्टयागलक्षणाङ्गीकारात् अदोष इति केचित्, तन्न लक्ष्यतावच्छेदके गौरवापत्ते । अत एव परेहर्तयम् — दशमुष्टिपरिमित

सोमरस ऋचाभिपवपावनपूतभृदादिपात्राधारत्वादिसंस्कारसंस्कृतः तत्तद्यागाङ्गत्वेन विनियुज्यते, तस्य च “अल्प जुहोती” इति वाक्येन चतुरस्रतो देशेन होमविधिवद्रूपमुद्दिश्य होमास्त्यसंस्कारविधानाद्धोमानुभादेन च ‘ग्रहैर्जुहोति चमसैर्जुहोती’ इत्यादिवाक्यजुह्वादिवत् ग्रहचमसादिरूपपात्रविधानात् पूतभृदादिपात्रस्थस्य च ग्रहणमन्तरेण ग्रहादिपात्रकरणकहोमसंस्कार्यत्वानुपपत्तेः यावत्प्रागग्रहणभेदोपपत्तिः । नच सर्वयागाङ्गभूतस्य दशमुष्टिपरिमितस्य सोमस्य साधारणत्वात् सकृदेव होमोपपत्तेः न ग्रहणभेदापत्तिः, पूर्वपक्षे दशमुष्टिपरिमितस्यापि सोमरसस्य तत्तद्यागाङ्गत्वाद्यगते प्रतिप्रधानपुरोडाशादिवदेव द्रवद्रव्यभेदात् होमभेदोपपत्तेः । अतो ग्रहणानामपि भेदात् तदशेषि क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिः । तव तु यागस्यैकरात् गुणभूतग्रहणानुरोधेनागृह्यनुपपत्तेः अनेकेषामपि च ग्रहणानां दृष्टिविधया यागीयद्रव्यसंस्कारार्थत्वेनैकार्थ्यात् घन्धनार्थत्वादि रत्नपालाशत्वादिवद्विकल्पापत्तेः उभयोरपि क्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिः । नच ग्रहणानां दृष्टार्थत्वेपि तदङ्गभूतदेवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वादुभयोरपि समुच्चयोपपत्तिः, अङ्गीभूतानां ग्रहणानां विकल्पे प्रमिते विजातीयग्रहणप्रयोगे विजातीयदेवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वे तस्यैवादृष्टार्थस्याप्यनुष्ठानोपपत्तेः । तस्मात् समुदायानुवादौ ।

सूत्रं तु “हृदयादिवाक्यं ग्रहणातिवाक्यं च कर्मचोदना प्रत्येतव्या, अन्यत्रासम्भवानिवेदास्य हृदयरसादिद्रव्यस्य संयोगात् ; तथाहि — पशुसोमवाक्ययोरुत्पत्तिचोदनात्वे सति प्रकरणसापेक्षायद्यतिगृहणातिवाक्येषु, द्रव्यसंयोगो- हृदयरसादिद्रव्यसंस्कारो विधीयमानो न यागाद्रत्वं प्रतिपद्यते, उत्पत्तिशिष्टपशुसोमावरोधेन हृदयरसादीनां साधनत्वानुपपत्तेः, नहि तस्योत्पत्तिशिष्टस्य द्रव्यस्यावदानग्रहणादि संस्कारकसम्भवति, नाशकत्वादि” इति व्याख्येयम् ।

भाष्यकारेण तु हृदसूत्रसिद्धान्तपरत्वेनैव व्याख्यातम् । पशुसोमरूपापूर्वद्रव्यसयोगात् पशुसोमवाभ्ययोरेव कर्मचोदना, यत द्रव्यसयोगः पशुशब्दसोमशब्दश्च प्रकृते हृदयादावनर्थक, लक्षणाप्रसङ्गात्, न हि हृदयादिवाक्यविहितयाग एव प्रदेयप्रकृतित्वेन पशुसोमविधिसम्भवति, पशुवाक्ये प्राप्तकर्मानुज्ञादेन देवताविधिप्रदेयप्रकृतिविधिश्चेति वाक्यभेदात्, सोमेतुत्तरसूत्रे वक्ष्यत इति ।

अचोदकाश्च संस्कारा ॥२—२—१८॥ (मि १.)

च शब्दस्त्वर्थस्सन् पूर्वपक्षनिराकरणार्थः । बुद्धिस्थयुक्तिसमुच्चयार्थो वा । तथाहि— पशौ तावत् पशुपदे हृदयादिलक्षणैव दोषः, न हि हृदयादिरूपे भासे पशुशब्दप्रयोगो ऽस्ति, पशुत्वाभिव्यक्तिर्वा, न च तर्हि पशुपदे हृदयादिप्रकृतिद्रव्यविधायकमस्तु, तथात्वे देवताया अपि विधानेन वाक्यभेदापत्तेः, अतोऽवश्यं पशुवाक्ये तावद्द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितो यागस्तद्विशिष्टो विधेयः । किंचावघातिवाक्येषु योगोपस्थापको न तावच्चजतिशब्दः, नापि देवताश्रयणम्, अवदानमात्रस्य तु वत्सालम्भवन्न यागानुमापकत्वम् । नच हृदयाद्यवदानस्य साक्षाद्यावदानप्रकृतिकत्वादतिदेशेन यागीयद्रव्यवृत्तित्वलभात् पूतिकवत् यागसाधनत्वानुमानोपपत्तिः, यागीयद्रव्यवृत्तित्वस्य प्रकृतावसङ्गतत्वेन इहाप्राप्तेः । तद्वि तत्संस्कारस्य फलम् । नच तस्यातिदेशोक्तिः । न चोत्तरकालिकदेवतासम्बन्धप्रलादेयावघाते यागपरत्वावधारणं शक्यम्, पशुपदे हृदयादिलक्षणाया एवमप्यनिवारणात् । हृदयाद्युद्देशेनावदानमात्रविधिसम्भवे हृदयादिविशिष्टयागविधेरवघातौ यागलक्षणायाश्चानेनादृष्टानुबन्धिन्याः अयोगाच्च । भवन्मते अनेकेषामपि यागानां सम्प्रतिपन्नदेवतात्वेन सह प्रदानापत्तेः ‘हृदयस्याग्नेवघाती’ त्यत्र यागक्रमंशेष्यस्याप्यवश्यं विधेयत्वान् गौरवापत्तेश्च । मम स्ववदानमात्रस्य विधेयत्वान् तस्य पाठादेव क्रमसिद्धेः न विधानम् ।

योपि च पशुवाक्य एव यावद्दृढयादिद्रव्य यागानुमानपक्ष उक्त ,
सोऽपि पशुपदे लक्षणापत्तेरेनेकादृष्टानुबन्धनेकयागकल्पनस्य च सत्याङ्ग
ज्ञानन्याय्यत्वादुपेक्षित । तस्मात् पशुवाक्यमेव यागविधायकम् , हृद
यादिवाक्यानि तु सस्कारमात्रविधायकानीत्येव युक्तम् । नचोत्पत्तिशिष्ट
पशुसाधनताया विशसनावदानादिसम्कारविधिविराध शङ्क्य , पशुमिति
द्वितीयया लक्षितकरणत्वस्य हृद्यादिपरम्परयाप्युपपत्ते । दृष्ट हि पर-
म्परासम्बन्धेपि करणत्व गोमयेन पचति व्रीहिगिर्यजेतेत्यादौ । अत एव
तादृशस्थले न लक्षणापि, साक्षात्परम्परासाधारण्येन करणत्वस्यैव तृतीयार्थ
र्थत्वात् । अस्ति तु परम्पराग्राहकप्रमाणे साक्षादेव तदित्याश्रीयते ।
अस्ति तु प्रकृते विशसनादिसम्कारविधानमेव परम्पराग्राहक प्रमाणम् ।
अतश्च पशो परम्परया यागसाधनत्वमिव देवतासम्बन्धित्वमपि नैवा
नुपपन्नम् । अतश्च पशुसंस्कारविशसनविधिरूपतात्पर्यग्राहकसहकृतपशु
शब्देनैवार्थाद्दृढयादीना साधनत्वावगते तदुद्देशेनावदानाख्यसंस्कारविधि
रप्युपपन्न एव । अतएव ब्रह्मशुद्देशेनात्रघातविशिष्टपुरोडाशरूपतात्पर्यग्राहक
सहकृतेन व्रीहिपदेनैवार्थात्तण्डुलार्दानामपि साधनत्वावगते तदुद्देशेन
पेषणादिविधिरप्युपपन्न एव । नचैव पशववयवानामपि प्रदेयत्वरूपयाग
साधनत्वलक्षणहविष्त्वावगते तत्संस्कारार्थस्य मध्यपूर्वार्धापादानकम्याव
दानस्यातिदेशेनैव प्राप्ते तद्विधिवैयर्थ्यम् , अतिदेशप्राप्तस्याप्यवदानस्य
हृद्यादिसंस्कारार्थत्वेन पुनर्विध्युपपत्ते । तत्प्रयाजन च तेषां प्रत्येक
हविष्त्वत्तिद्धि । एतद्विध्यभावे हि पशोर्विशसनविधानादवयवद्वारा साधन
त्वावगतावयवव्यवधाना न प्रत्येक साधनत्वव्यवधानम् , अन्वयविशेषे ज्योत्स
ज्य सर्वावयवनिष्ठत्वेन तत्साधनत्वान्यथानुपपत्त्यावयवानामपि समुदिता
नामेव साधनत्वावगते , अत समुदितम्यैवावयवजातस्य हविष्त्वावगमात्
समुदितसंस्कारार्थत्वेन सहदेव मध्यपूर्वार्धापादानकमवदान प्राप्नुयन्त ,

एतद्विधिसत्त्वे तु प्रकृतावदानस्य हविस्सम्कारार्थत्वेन बलसत्स्यैवाति
 देशसन्निधापितम्य प्रत्येक हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन विधानात् पूर्ती
 फाना यागसाधनत्वमिव हृदयादीनामपि प्रत्येक हविष्टवावगमात् प्रत्येक
 मध्यपूर्वाधावदानमिद्धि । ततश्च हृदयाद्येकादशावदानद्रव्यमात्रवृत्तिहवि
 ष्ट्वतात्पर्यम्राहकसहकृत पशुशब्दोपि तन्मात्रप्रकृतितयैव पशु विधत्त इति
 तदितरेषामवयवानामवदानपरिसख्याफालिका यागसाधनत्वरूपहविष्ट्वपरि
 सरूपापि ' हृदयम्याग्नेऽवद्यती ' त्यादिवाक्यजातम्य फलमिति सिध्यति ।
 अतएव यद्यप्येतद्विध्यभात्रे अवयविसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या अवयवाना
 मपि प्रत्येकमेव साधनत्वमवगम्येत, ततश्च प्रत्येकमेवानदान प्राप्नुयात् ,
 तथापि तदितरावयवगतहविष्ट्वपरिसख्या एतद्वाक्यजातफलमित्यनु
 पपन्नमेव ।

यत्त्वत्र न्यायमुधाया ' एकादश वै पशोरवदानानि तानि द्विद्धि
 रवद्यती ' त्यस्यावयवान्तरपरिसख्याफलकत्वमित्युक्तम्, तन् पञ्चावदान
 सम्पादकृद्विरवदानत्रित्वबाधेन तद्विधिविधायकम्य तानित्यम्य विशेष
 समर्पकत्वेन ' एकादश वै ' इत्यस्य तदेकवाक्यत्वोपपत्तौ परिसख्याफलकत्वा
 द्वीकारेण भिन्नवाक्यत्वे प्रमाणाभावात्, तम्यैव परिसख्याफलकत्वाद्द्वी
 कारे च ' हृदयम्याग्नेऽवद्यती ' त्यादे वैयर्थ्यापत्तेरुपोक्षितम् । नचैव
 ' एकादशवा ' इत्येतदपेक्षितद्रव्यविशेषसमर्पकत्वेनैव ' हृदयम्याग्नेऽवद्यती'
 त्यादिवाक्यजातस्योपपत्तौ अवयवान्तरपरिसख्याफलकत्वे प्रमाणाभाव,
 तथा सति हृदयादिश्रवणमात्रेण विशेषसमर्पणसिद्धौ अवद्यतिश्रवणस्य
 वैयर्थ्यापत्ते । तस्मात् प्राकृतावदानम्यैव हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन विहि
 तस्येतरावयवपरिसख्याफलकत्वमेव युक्तमित्युत्पश्याम । एव च ' यद्यपि
 चतुरवती यजमान पञ्चावद्यैव वपा कायं त्यनेन प्राकृतावदानानुवादेन पञ्च
 स्वविधानादुद्देश्यम्य चावदानस्य वपया विशेषणमम्भवात् हृदयाद्य

दानेपि पञ्चत्वसिद्धिरजामदमद्यानामव्याहृतैव । पञ्चत्वप्रकार पर वपाया उपन्तरणाभिधारणद्वय हिरण्यशकलद्वय वपेत्येव वाचनिक । अत एव प्राकृतस्य पञ्चत्वप्रकारस्य बाध । तत्र न प्रकृणलभ्यावदानानुवादेन पञ्चत्वप्रकारविशेषस्य वपोद्देशेनैव विधानात् वपाग्रहणाविवक्षाया कारणभावेन तस्य प्रकारस्यान्येष्वप्राप्ते बाधकाभावेन प्राकृतप्रकारप्राप्तौ जाताया हविरवदानत्रित्वे प्राप्ते 'तानि द्विद्वि' रित्यनेन प्रकृणलभ्यावदानमनूयैव हृदयाद्युद्देशेन द्वित्वविधानात् पञ्चत्वसम्पत्तिरभिधारणवृद्ध्या सम्पादनीया । वस्तुतस्तु पञ्चावत्तवाक्येऽवदानानुवादेन पञ्चत्वविधाने एकप्रसरता भङ्गापघेरेवदानान्तरमेव प्राकृणावदानकार्यापन्न विधीयते, तस्यैव च वपोद्देशेनैव विधानादङ्गेष्वप्राप्तावपि 'हृदयस्याग्रेऽवद्यती' त्यादिवाक्यै हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन विधिः, न प्राकृतस्य, तस्य हृदयादिवाक्याभावे पञ्चावत्तवाक्यविहितावदानान्तरेण बाधितस्यातिदेशेनाप्राप्ते, न चोत्पत्तिशिष्टसंस्कार्यावरोधात् संस्कार्यान्तरसम्बन्धादुपपत्ते कर्मान्तरत्वापत्तिः, पञ्चावत्तवाक्ये उत्पन्नवपोद्देशेन विनियुक्तस्य चावदानस्य हृदयाद्युद्देशेन विनियोगमात्रप्रकरणात् विनियोगविधिभेदेऽप्युत्पत्तिभेदाभावेन तन्निबन्धनकर्मान्तरत्वाप्रसक्ते । अत एव स्ववाक्योपात्तफलावरुद्धस्याप्युद्दिदादेर्विदिपावाक्येन ज्ञानाद्युद्देशेन विधिरभ्युपगम्यत एव । अतश्च वपायामिव हृदयादिष्वप्यवदानपृष्ठभावेन पञ्चत्वप्राप्ते पूर्ववदेवोभयत्रापि तत्सम्पादनप्रकारो द्रष्टव्यः ।

पार्थसारथेस्तु पञ्चावत्तवाक्ये अवदानान्तरस्वीकारेपि वपाग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वं च दतोऽभिप्रायः न विद्मः । याच तेन "तानि द्विद्वि" रित्यस्य वैयर्थ्यापत्ते वपादिपद हृदयादीनामुपलक्षणमित्युपपत्तिरुक्ता, सा जामदग्ननिमित्तकपञ्चावत्तसम्पादकहविसित्वबाधेनापि द्वित्वविध्युपपत्तरूपे क्षणीयेत्यस्मादुक्तप्रकार एव श्रेयान् । विस्तरेण चेत्तद्दशमे वक्ष्यामः । तस्मादवदानविधिव्यर्थ्याभावात् पशुवाक्य एव यागविधिरिति सिद्धम् ।

हृदयादीनां चावयवसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या समुचितानामेव साधनत्वा
वगतेः क्रमसमुच्चयदर्शनस्यापि नानुपपत्तिः ।

प्रयोजनम् — पूर्वपक्षे सवर्नीयादे हृदयादियागानां मध्येऽन्यतमस्य
विध्यन्तान्नैकादशावदानगणश्रुतिः, सिद्धान्ते तु सेति द्रष्टव्यम् ।

सोमेपि च ऐन्द्रायवादिवाक्येषु देवताविशिष्टश्रुतग्रहणविधिसम्भ
वे गाश्रुतयागकल्पनमुपपत्तिमत् । यद्यपि तावद्देवतात्व यागक्रियानिरूपित
मेव, तथापि तद्धितोपात्तस्य इन्द्रवायुनिष्ठदेवतात्वस्य ग्रहणकालीनोच्चारण
कर्माभूतवृत्तित्वसम्बन्धेन ग्रहणेपि वैशिष्ट्यं न विरुध्यते, अतश्चोक्तसम्भ
न्धेन देवतात्वविशिष्टे ग्रहणे गृह्यमाणसंस्कारार्थं विहिते देवतात्वस्य त्यागीक
घटितत्वाद्यागापेक्षया प्रकृतमोमवाक्योपात्तयागसम्बन्धोपपत्तिः । यथैव हि
'दध्नेन्द्रियकामस्ये' त्यादी तृतायोपात्तकरणत्वविशिष्टं दाधि दाधिविशिष्टं
वा करणत्व करणतामंगरेण इन्द्रियोद्देशेन विधीयत इति पक्षयो तृती
योपात्तकरणत्वस्य निरूपकरूपाश्रयापेक्षया प्रकृतहोमान्वयः, तथात्रापीति
द्रष्टव्यम् ।

यत्त्र किञ्चिन् ग्रहणान्वयार्थमैन्द्रायवादिवाक्येष्वपि यजिक-
ल्पनाङ्गीकारेपि न तत्र यागविधिः, अपि तु सोमयाम्य एव, ग्रहणवाक्ये
तु कल्पितयजिपदमनुवादमात्रमित्युक्तम् ; तद्यजिकल्पनं विनाप्युक्तप्रकारेण
ग्रहणान्वयोपपत्तौ तत्कल्पने प्रमाणाभावान् तदन्वयस्य दुरपपादत्वा
द्योपेक्षणीयम् ।

यद्यपि च भवदेशेन ग्रहणस्य यागावयवत्वान् देवतायाः तदन्व-
योपपत्तेः अवयवान्तरारक्षार्थं च प्रकृतयागसम्बन्धोपपत्तेः न किञ्चिन्
बाधकमित्युक्तम् ; तदप्यगृहीतम्यापि यागोपपत्तेरार्थिक एवोक्तत्वात्
ग्रहणस्य यागावयवकल्पनानुपपत्तेः, कल्पनेपि वा ग्रहणरूपावयवा
न्वयस्य पुनरपि दुरपपादत्वोच्चापेक्षितम् ।

तस्मादुक्तप्रकारेणैव देवताविशिष्टग्रहणाविधि । अत एव देवताया वाक्येन ग्रहणाद्देवतावसायादुभयाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणेन याग प्रति दधि वदेव जनकत्वमात्रागमेप्यङ्गत्वान्नगमात् यागस्याव्यक्तत्वसिद्धि । न च ग्रहणे देवतात्वान्वयोपपत्तापि तत्सम्कार्यम्य तद्धितोपात्तस्य द्रव्यस्य सन्निधानात् द्रवरूपत्वानसायात्तस्य च सोमवाक्यविहिते यागे उत्पात्ति शिष्टसोमावरोधेनापि विनियोगायोगात् सस्कार्यत्वानुपपत्ति , उत्पात्तिवाक्ये सोमस्य साक्षात्परम्परासाधारण्येन करणत्वमाने ऽवगते सोमसस्कारकामि पत्रविधिरूपतात्पर्यग्राहकत्वेन परम्परया क्लृप्त्वाङ्गीकारात् हृदयादिव द्द्रवम्याश्वर्थात् साधनत्वावगते तदुद्देशेन ग्रहणाख्यसस्कारविध्युपपत्ते । अतएव पशुवत् सोमस्यापि रसप्रकृतित्वेन विधिरिष्ट ।

ननु न सोमवाक्ये सोमविवे विशिष्टविधिगौरवापादके युक्त ; स हि न तावत् प्रदेयत्वेनेष्ट , सम्कारविधिवैयर्थ्यापत्ते , नापि प्रकृतित्वेन , तस्य सम्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यापि प्राप्तिरिति , तथाहि — ग्रहणवाक्ये तात्तद्धितोपात्तस्य द्रव्यस्य ग्रहणसम्कृतस्य विनियोगापेक्षाया देवता सम्बन्धान्यथानुपपत्त्यवगततत्तथागाभ्यासेषु प्रयोगत्वेन विनियोगकल्पन नानुपपन्नम् , सर्वनामार्थकस्य च तद्धितस्य द्रव्यविशेषतात्पर्यग्राहकापे क्षाया सन्निधानाद्वारागोक्त्यप्रमितद्रवद्रव्यविशेषसिद्धि , तत्र हि तत्तद्वाक्य प्राप्तग्रहणविशेषानुवादेन धारामात्रस्य विधानम् , न त्वणुत्वस्यापि, वाक्य भेदापत्ते , अल्पपरिमाणेषु पात्रेषु स्थूलपात्रग्रहणे कृते पात्रात् बहि रपि पातापत्तेरणुत्वस्य प्राप्तत्वाच्च , धारायाश्च प्रतिसम्बन्ध्यपेक्षत्वात् गृहणात्तेश्च कर्माकाङ्क्षत्वादुत्तरार्धादिनत् स्वतन्त्रजलादिप्रतिसम्बन्ध्यपेक्ष कन्वानुपपत्ते प्रकृत ' सोम पावयती ' त्यादिवाक्यप्रतीतसोमप्रकृतिकद्रव द्रव्यविषयत्वम् , पावनवाक्ये हि सोमशब्दो न लतापर , तस्या पावन सस्कार्यत्वानुपपत्ते , अपि तु लक्षणया तद्रमपर , अतश्च सोमप्रकृतित्व

स्यापि तत्संस्कारबलाद्देवावगतिसिद्धे न सोमवाक्ये तद्विधानाङ्गीकरण
युक्तम्, अत एव क्रयाभिषवादिवाक्यस्थो ऽपि सोमशब्द तत्तयागा
भ्यासापूर्वसाधनरसप्रकृतिभूतसोगपर एव, नच संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या
विनियोगरूपने सक्तुष्वपि तदापत्ते सोमत्प्रसया विनियोगाभावे क्रया
दिवाक्यानामर्थसंनिविधायित्वमेव स्यादिति वाच्यम्, 'अध्वर्युं वृषीते'
'स्वाध्वार्योभ्येतव्य' इत्यादौ संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यापि विनि
योगस्य सहस्रश स्वीकृतत्वात्, सक्तुषु तुत्पात्ताशेष्टद्रव्यविरोधात्
तत्कल्पनमित्युक्तमेव, नचैवमपि प्रत्यक्षविधिसत्त्वे संस्कारविध्यन्यथा
नुपपत्त्या तत्कल्पनानुपपात्ते, यथा कथंचिदपि सम्भवत्प्राप्तिकत्वे प्रत्यक्षम्यापि
विधेरनङ्गीकारात्, अत एव मान्त्राणिरसोमपि प्राप्तिनाङ्गीकृत्य सामिदा
दीना नामधेयत्वमिष्टम्, नचैव संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या व्रीह्याणामपि
प्राप्तिसम्भवान् तद्विधयनापत्ति तद्वाक्ये विधेयान्तराभावेन अगत्या
भ्युदयशिरस्त्वसिच्यर्थं तद्विध्यङ्गीकारात्, प्रत्यक्षविध्यनुरोधेन संस्कार
वाक्यस्थत्रीहिपदस्य यवलक्षणकत्वापत्ते तेषामप्राप्तत्वाच्च, सत्यामपि
संस्कारविध्यन्यथानुपपत्तौ प्रकृतितासम्बन्धेन पुरोडाशाङ्गतया व्रीहिप्राप्तौ
यागाङ्गत्वेन तद्विध्युपपत्तेश्च, तत्प्रयोजनं च पुरोडाशाङ्गत्वे तदङ्ग
भूतानेकपरिमाणशेषकार्यादिनोपप्रसङ्गेनैतन्नीहिमात्रवाधस्य युक्तत्वात् अल्प
सत्त्वे न तदुपादानम्, अपितु नीधारोपादानमेव, यागाङ्गत्वे त्वङ्गगुणविरो-
धन्यायेन पुरोडाशाङ्गभूतानामनेकेषामपि शेषकार्यादीना लोपस्य युक्तत्वा
दध्यव्रीहिसत्त्वे यागाङ्गभूतत्रीक्षुपादानमेवेति पद्योक्तम्, नचेद्वत् सोम
विधे प्रयोजनमस्ति, अतोऽनुवाद तत्प्रबन्धन्यायेन वा नामधेय सोम
पदम्, इति चेत्, इहापि तत्तदभ्यासासाधनीभूतरसाङ्गत्वेन प्राप्तिसम्भवेपि
यागाङ्गत्वस्याप्राप्तत्वेन विधिसम्भवात् । तत्प्रयोजनं च - तत्तद्रसाङ्गत्वे
प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायेन तत्तदभ्यासापूर्वसाधनीभूतरसप्रकृतित्वेन विहितस्य
दक्षगुणपरिमितस्य सोमस्य चतुर्मुष्टिपरिमितश्रीहिभेदवत् भेदं प्राप्नु

यात्, नच क्रयस्य स्वतन्त्रकालाम्नानात्तदाप्तस्य सोमस्य पशुक्रयार्थं दीक्षावच्छिन्नयवस्येव सर्वाभ्यासार्थं तन्त्रत्वापत्तिः, क्रयप्राप्तस्य दशमुष्टिपरिमितस्य सोमस्याभिपुतस्य पूतस्याधवनीयादिन्धस्य 'आधवनीयात् गृह्णाती' त्यपादानत्वेन श्रवणादेकाभ्यासापूर्वसाधनीभूतरसव्यक्त्यपादनस्याधवनीयस्थस्य यपयोद्रव्यकमथ्यादिवदभ्यासान्तरापूर्वसाधनीभूतरसव्यक्त्यन्तरत्वानुपपत्तेरनेकरसव्यक्तिभेदेन तदपादानभुनाधवनीयस्थसोमरसभेदावगमान् तद्भेदेन च प्रकृतिभूतसोमभेदोपपत्तेः । यागाङ्गत्वे तु यागत्वपर्याप्तत्रधिकरणताकोद्देशेनैव सोमविधानात्तादृशस्यैव च दशमुष्टिपरिमाणक्रयादिसंस्कारविधानान् सत्यपि तत्तदभ्यासापूर्वसाधनीभूतरसव्यक्तिभेदे तत्प्रकृतिभूतस्य सोमस्य तन्त्रत्वसिद्धिः । अत एव 'आधवनीयात् गृह्णाती' त्यपादानत्वश्रुतिरप्यवयवावयविसाधारण्येनोपपादनीया । अतस्तन्त्रतया प्रदेशप्रकृतिभूतस्य सोमस्याप्राप्तत्वाद्द्विगुणपत्तिः । प्रयोजनान्तरं च सोमवत् समनूनामपि विकल्पेन विनियोगकल्पनप्रसक्तौ तद्व्यावृत्तिः । नच त्रिशिष्टविधिगौरवभिया भेदविकल्पचाङ्गीकृत्यापि नामधेयत्वशङ्कम्, ज्योतिष्टोमनामावरुद्धस्य कर्मणो नामधेयान्तरवैयर्थ्यापत्तेः प्रयोजनलिप्सया सृष्टीरुपदधातीत्यत्रेव गौरवस्याप्यङ्गीकारात् । अतोयुक्तसोमवाक्ये सोमस्य विधेयत्वेपि यागस्यापि श्रुतस्य विधेयत्वाङ्गीकारात्तस्यैव च सर्वदेवतामन्त्रन्धोपपादकत्वोपपत्तेः न ग्रहणवाक्येतिरिक्तयागान्तरकल्पना युक्तेति ।

नन्वेव "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभेत" आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् 'सौर्यं चरुमि' त्यादापि वाजपेयवाक्यवैश्वदेववाक्यविहितयागस्यैवोपपादकस्य सत्यात् प्राजापत्यादिवाक्येषु देवतानिशिष्टालम्भनिर्वापमात्रविधानोपपत्तेः न यागान्तरकल्पनापत्तिरिति चेत् 'न, वाजपेये तावदेवं सति धनीयमा द्रव्यसादृश्येन पशुविभ्यन्तापत्तेः ब्रह्मसामादिरूपमोमधर्मप्राप्त्यभावात् 'तान् त्रसमाभ्यालभन' इति कालविभ्यनुपपत्तेः । वैश्वदेवेति

द्रव्यसादृश्येनैष्टिकविध्यन्तप्राप्तौ निर्वापस्यापि प्रगतिसम्भवात् तदनुवादे
 नात्र देवताविधिर्वाच्य, तत्र निर्वापमागेदेशे अग्न्यादिदेवतानामनियताष्टा
 कपालादिद्रव्यसम्बन्धे निर्वापसम्बन्धापत्ते, 'आग्नेयमष्टाकपालमि' ति सामा
 नाधिकरण्यावगतपरम्परानियमानुपपत्ते. । अष्टाकपालप्रतिशष्टनिर्वापदेशेतु
 चावयभेदः । निर्वापाख्यकर्मान्तरविधिस्तु भेदकप्रमाणाभावादेवासिद्धः ।
 चक्षत्र प्रकरणान्तरमस्ति, अतिदेशेनोपस्थितत्वात् । अतिदेशाव्यूते नि-
 र्वापे सर्वासान्देवानामुत्पन्नशिष्टत्वाच्च न गुणेऽपि विधि । अतः तत्र कल्पि
 तयागविधिरेवागत्या समाश्रित । प्रकृतं तु वक्ष्यमाणरीत्या ग्रहणानामेव
 विधेयत्वादविधेयत्वेपि वा तदुद्देशेन देवतानामेव विधेयत्वोपपत्ते. न
 यागकल्पने प्रमाणमस्तीति वैषम्यम् ।

सूत्रं तु ग्रहणावदानवास्यानि न यागस्य, चोदकानि- कल्पकानि,
 संस्कारविधेयत्वेनाप्युपपत्तेरिति व्याख्येयम् ॥

तद्देदान् कर्मणोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि स्यात् द्रव्य
 गुणीभावात् ॥ २ - २ - १९ ॥ (सि २.)

नन्वेवं सोमवाक्यविहितस्य यागस्यैकत्वान् क्रमसमुच्चगदर्शनोप
 पत्तिः कथम् ? तथाहि - यागैकत्वे तावत् प्रदेयभूत तद्द्रव्यमप्ये
 कमेव, अतश्च सर्वोऽपि सोमरस सरूदेव पुरोडाशवत् त्यक्तव्य, '
 अल्पं जुहोती' ति वचनाच्च तदेकदेश सरूदेव व्यवदानवद्भोतव्य,
 एकदेशान्तरस्य तु भक्षणादिप्रतिपत्तिरिति प्राप्नोति, भन्तु वा ' ऐन्द्रवा
 यवमि' त्यादौ यथाकथञ्चित् प्रदेयद्रव्यभेदप्रतीति, तथापि तेषामेक
 स्मिन् यागे विकल्प एव प्राप्नोति, गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याप्यत्वात् ;
 तद्वाक्यप्रमितनिरपेक्षसंस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या निरपेक्ष्येणैव साधनत्वप्रती
 तेश्च, उत्पात्तिवाक्यादिप्रमितसम्स्तसोमसाधनता तु प्रदेयद्रव्यापादानतया

पुपपत्तेति न विरोध , एव सत्यपि यदि ग्रहणाना केनचित्प्रमाणेन
समुच्चयोऽवधार्येत तदा गृहीतस्य पुनर्ग्रहणासम्भवादविनियुक्तसस्कारा
योगेन च भवेत् ब्राह्मद्रव्यभेदेन यागावृत्ति , नतु तदस्ति, द्रव्याणा
विकल्पे तत्सस्काराणा ग्रहणानामदृष्टार्थानामपि विकल्पस्यैवापत्ते , अस्तु
तस्तु आहवनीयादिश्वस्य सोमरसस्य ग्रहादिपात्रकरणकहोमसस्कार्यता
सम्पत्त्यर्थत्वात् ग्रहणस्य नैवादृष्टार्थत्वम् , अत एवार्थप्राप्तत्वाच्चैन्द्रवाय
यादिवाक्येष्वपि तस्य विधेयता, अत एव न तद्भेदोऽपि , सत्यपि
द्रव्याणा समुच्चये ग्रहणावृत्त्यैव सर्वेषा सस्कार्यत्वोपपत्ते तद्भेदे प्रमा
णाभावात् , देवतानामुत्पन्नशिष्टतया भेदकत्वायोगाच्च , ऐन्द्रवायवादि
वाक्यैरपि च ग्रहणविध्यङ्गीकारेण तत्रोत्पन्नस्यैव स्ववाक्योपात्तसस्कार्य
सम्बन्धेन विनियुक्तम्यापि वाक्यान्तरे सस्कार्यान्तरसम्बन्धेन विनियोग
मात्रकरणादुत्पत्तिभेदाभावेनोद्दिष्टागस्यैव विविदिपावाक्ये ज्ञानार्थत्ववत्
भेदानुपपत्ते , नचैवगेकस्यैव ग्रहणम्यानेकसस्कार्यसम्बन्धोपपत्तावपि उत्पत्ति
शिष्टैकदेवताविरोधे देवतान्तरनिवेशानुपपत्ते गुणाद्भेदापत्तिरितिवाच्यम्,ग्रहणे
देवतासयोगानामदृष्टार्थत्वेनैककार्यत्वे प्रमाणाभावेन गुणन्यायाविषयत्वात् ,
आमिक्षायागस्य हि वाजिनकार्ये आमिक्षयैव जनिते तद्विषये निराका-
क्षस्य वाजिनाग्राहकत्वाद्युक्ता वाजिनस्य भेदकता, ग्रहणे तु मित्रावरुण
देवताकार्यस्यैन्द्रवायुदेवतामा अजननात्त्रैराकाक्षयानुपपत्ते न गुणन्यायविष-
यत्वमिति विशेष , अस्तु चा ग्रहणाना भेद , तथापि ब्राह्मद्रव्याणा
विकल्पेन यागसाधनत्वात् ग्रहणानामपि विकल्पापत्ते तदङ्गभूतदेवता
नामपि चादृष्टार्थानामपि कार्यविकल्पचलेन व्यवस्थोपपत्ते समुच्चये
प्रमाणाभावेन नादृष्टार्थदेवतासमुच्चयानुरोधेन ग्रहणसमुच्चयो यागा
वृत्तिर्वा युक्ता समाश्रयितुम् , अस्तुतस्तु ग्रहणे देवतोद्देशानामपि
नादृष्टविषयाऽङ्गता, निर्वाप इव वक्ष्यमाणदेवताम्बरणार्थत्वेनाभ्यासान्तर
साधनीभूतद्रव्यव्यावृत्तिफलकैतदभ्यासाधनीभूतद्रव्योपलक्षणार्थत्वेन वा

दृष्टद्वारेण ग्रहणेऽपि देवतोद्देशोपपत्तेः, न च तत्राऽऽमेयादिवाक्ये
यागाङ्गत्वेन प्रमिताया देवताया युक्तो निर्वापे दृष्टविधया सम्बन्धः,
प्रकृते तु ग्रहणसम्बन्धोत्तरकलभावित्वात्प्रागसम्बन्धस्य कथं ग्रहणसम्बन्ध
बलाया दृष्टार्थत्वरूपनेति वाच्यम्,— उत्पत्तिवाक्ये दृष्टसामान्यस्य भाव्य
त्वावगमवत्, ग्रहणवाक्ये दृष्टादृष्टसाधारण्येन भाव्यत्वावगमे जाते
यागसम्बन्धोत्तरकाले दृष्टार्थत्वनिर्णयोपपत्तेः, अतश्च निर्वापवत् ग्रह
णेऽपि देवतासयोगो दृष्टार्थ एव, तत्र त्वय विशेष — यद्देवताया
याग एवाङ्गत्वं न तु निर्वापे, उपकारकतामात्रेणैव तत्सम्बन्धोपपत्तेः,
प्रकृते तु विपरीतमिति, न त्वेतावता अदृष्टार्थत्वापत्तिः, वस्तुतस्तु
तत्तद्देवत्यायाज्यापुरोरुगादिमन्त्राज्ञानाच्चागोपि मान्त्रवर्णिकदेवताकल्पनस्य प्रथ
मत एव प्रतीतेः ग्रहणसयोगोऽपि देवतानामुपकारकत्वेनैव, अत एव
यागस्य देवताङ्गकत्वादन्यक्तत्वमपि दुर्बलम्, अतो ग्रहणवाक्ये देवता
विशिष्टग्रहणविधिरप्युपकारकतासम्बन्धेन प्रत्येत्य, वस्तुतस्तु ग्रहण
वाक्ये ग्रहणस्य स्वरूपेण प्राक्ससकारार्थत्वेन चार्थादेव प्रासत्वात्,
तस्मिन्च देवताना “उपयाम गृहीतोर्षीन्द्रवायुभ्या त्वा जुष्ट गृह्णामी”
त्यादिमन्त्रलिङ्गादेव निर्वाप इव प्राप्तिस्त्वभावात्, विधेयाभावेन तव
मते तद्वाक्यवैयर्थ्यमपि, अतो द्रव्याणां तत्सञ्चारग्रहणानां नदङ्गदेवता
सयोगानां च विकल्पापत्तेः क्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिरिति चेत् ।

अत्र केचित् पार्थसारथिमतानुयायिनो लिङ्गदर्शनोपपत्तिमात्रमेव
माहुः — “ग्रहे जुहोती” त्रुपादेयगतपात्रसाहित्यस्य विधिशिक्तत्वात्
तदनुरोधेन दृष्टार्थानामपि ग्रहणानां समुच्चयावगते यथागृहीतानां
भेद च होमात् तदभ्यासप्रतीतेः क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिरिति । तत्र,
ग्रहणाच्चमसानां च निरपेक्षसाधनत्वश्रवणेन समुच्चयाप्रतीतेः, तद्वत्ति
ग्रहणानां तत्प्राप्त्यहोनाभ्यामाणां च समुच्चयस्यैवमपि दुरुपपादत्वात् ;

एकस्यैव ऋतुपात्रादेरनेकदेवत्यग्रहणसाधनत्वश्रवणेन तादृशग्रहणाना विकल्पस्यैवमपि अनिवार्यत्वाच्च । अत एव परिहर्तव्यम्— अन्यत सम्भवत्प्राप्तिरित्ये सत्यप्येन्द्रवायवादिवाक्येषु देवताविशिष्टग्रहणविधिरेव विधे पूर्व प्रवृत्त्यङ्गीकारेणाश्रीयते , तथाहि— ऐन्द्रवायवमित्यत्र तद्वितार्थद्रव्यभेदस्तावत् प्रकृत्यर्थदेवताभेदाच्छब्दान्तरन्यायेन गुणन्यायेन वा सुप्रसिद्ध एव, अतश्च तत्तद्वाक्ये तत्तद्द्रव्योद्देशेन तत्तद्देवताविशिष्टतत्तद्ग्रहणविधि । तत्प्रयोजन च देवताशे तावत्प्रत्ययार्थभेदसिद्धिं ग्रहणाङ्गत्वसिद्धिद्वारा यागस्याव्यक्तत्वसिद्धिश्च । एतद्विध्यमावे हि याज्यापुरोरुगादिमन्त्राङ्गानामागाङ्गभूतानामेव देवतानामिर्वाप इव ग्रहणे तन्मन्त्रवर्णात् उपकारकतामात्रं स्यात् , सत्तित्वस्मिन्प्रत्यक्षविधौ ग्रहणाङ्गत्वप्रतीते यागे उपकारकतामात्रावस्थायात् याज्यादिमन्त्राणामपि तदकल्पकतया यागस्याव्यक्तत्वसिद्धि । तत्प्रयोजनमपि चोद्दिदादीना तद्विद्वृत्तित्वसिद्धि । ग्रहणाशे तु द्रव्यसंस्कारतया अर्थत प्राप्त्यापि स्वतन्त्रादृष्टार्थत्वसिद्धि । एतद्वाक्ये हि ग्रहणपुनर्विधिप्रयोजनाकाशं सन् प्रयोजनान्तरासम्भवात् ग्रहणस्य प्रयाजादिवत् आरादुपकारकता प्रकरणात् कल्पयति । अत एव सत्यपि वाक्यस्ये द्रव्यसंस्कारार्थत्वे ग्रहणाना प्रकरणग्राह्यत्वमाकरेभिहितम् । अत एव विधिपुनर्ध्रुतिवशाद्वाक्यस्यैव द्रव्यसंस्कारार्थत्वस्य आनुपाङ्गिकता प्राकराणि कस्यापि चादृष्टार्थत्वस्य प्रयोजकताङ्गीक्रियते । अन्यथा अदृष्टार्थत्वमात्रस्य प्रवृत्तिविशेषकरत्वेन विधिवैयर्थ्यतादवस्थ्यात् । अतश्च प्रयोजकीमूलादृष्टानुरोधेन ग्रहणाना तत्तद्देवताना प्रयानानूयाजवत् समुच्चयावगतेस्तदनुरोधेन च ग्राह्यद्रव्याणामपि समुच्चयप्रतीते विभिन्नदेवताकद्रव्यभेदरूपेण यागावृत्तिसिद्धि । यद्यपि प्रयोजनान्तरमपि किञ्चित्प्रदर्शने स्मृत्याप्येत, तस्यपि प्रमत्तमुच्चयदर्शनरूपतात्पर्यमाहृदयलादुद्देश्येनोक्तस्यपि अवश्यं वाच्यं नञ्चिद्विरोध ।

नन्विद प्रयोजन ग्रहणविधिसत्त्वे खल्वानश्मकम्, तत्रैव तु प्रमाणा
भाव , ऐन्द्रवायवादिवाक्येऽर्थप्राप्तग्रहणानुवादेनाभ्यक्तत्वफलदेवतामात्र
विध्युपपत्तिरिति चेत् ' उपाशु गृह्यात्यन्तर्याम गृह्णाती ' त्यादौ सज्ञा
युक्तवाक्ये तात्रदिधेमान्तराभावेन ग्रहणस्यैव विधेयत्वादुक्तप्रयोजनोपपत्ते
ऐन्द्रवायवादिवाक्येपि प्राप्तग्रहणानुवादेन देवताविधि तत्तत्सकार्यसम्बन्ध
श्चेति वाक्यभेदापत्ते ग्रहणविध्यावश्यकत्वात् । ग्रहणमात्रानुवादेन देवता
विधाने वेदियर्हिन्त्यायेन प्राकरणिकवत्किञ्चिद्द्रव्यग्रहणेपि तदापत्तेश्च ।

यत्त्वस्मिन् पक्षे ऐन्द्रवायवपदे एकप्रसरताभङ्गापत्ते ग्रहणानुवादेन
देवताविधिरेवेति कैश्चिदुक्तम् , तदेतादृशस्थले उद्देश्यद्रव्यस्य विधेयदेवता
निरूपकत्वाभावेन एकप्रसरताभङ्गस्यादोषत्वात् , ' सृष्टीरुपदधाती त्यादौ
च मन्त्रविशिष्टोपधानस्य इष्टकासत्कारार्थत्वेन विधे स्वयमेव स्वीकृतत्वा
दुपेक्षितम् ।

नचैव तर्हि विशिष्टविधिगौरवापत्ते ग्रहणगात्रमेव विधीयताम् ,
ऐन्द्रवायवादिपद-तु ग्रहणमन्त्रवर्णप्राप्तानुवाद एवास्त्विति वाच्यम् ऐन्द्र
वायवादिपदवैयर्थ्यभयेन विशिष्टविधेरप्यङ्गीकारात् । तत्प्रयोजनत्वव्यक्त
तासिद्धिरित्युक्तमेव । अत एव सज्ञायुक्तग्रहणेऽपि देवताङ्गत्वबोधकोविधि
रन्वेष्टव्य । अत एव गुणादेव ग्रहणभेद , प्राप्तग्रहणानुवादेन देवतासंका
र्योग्यसम्बन्धकरणे वाक्यभेदापत्ते , तदापादकस्य गुणस्य भेदकत्वादुत्पत्ति
शिष्टदेवतावरोधनिमित्तकस्यापि गुणस्य सत्त्वाच्च । देवताना दृष्टविधयैव
ग्रहणाङ्गत्वाङ्गीकाराच्च एकैव देवतया ग्रहणनैराकाश्यमपि शक्यम् । वस्तु
तस्तु गुणन्याये नैव नैराकाश्यप्रवेश , अपितु गुणस्य निविशमानत्वमात्रम्,
अस्ति चात्र देवताना भद्रदृष्टविधया ग्रहणाङ्गताङ्गीकारेपि तत् । तथाहि—
एकस्मिन् ग्रहणे अनेकासा देवतानामदृष्टार्थानां न तावत् विकरूपो युक्त ,
प्रयाजादिवदेकार्थत्वे प्रमाणाभावान् , समुच्चयस्तु एकस्मिन् ग्रहणे किं स

र्हेषा देवताप्रातिपदिकानामन्ते चतुर्थी समुच्चारणीयित्येव विध , किंवा प्रत्येकं
 चतुर्थ्यन्तपदान्युच्चार्यान्ते ग्रहणमित्येवविध ' नाद्य , प्रत्येक तद्वितश्रवणा
 नुपपत्ते । अन्त्येपि किं सकृदागकरणं ग्रहणवत् , उत यागावृत्ति ' नाद्यः,
 मित्रावरुणादीनामुपपादकीभूतयागसम्बन्धाभावेन देवतात्वानुपपत्ते ; नान्त्यः,
 प्रकृत्यर्थदेवताभेदेन प्रत्ययार्थभूतद्रव्यभेदावगमादनेकेषा द्रव्याणा सकृदनु-
 ष्ठीयमाणग्रहणसंस्कार्यत्वायोगात् । न चैवमप्यावृत्त्यापि सर्वसंस्कारोपपत्ते न
 ग्रहणभेदावश्यम्भावः, सख्यावत् गुणस्यापि स्वसम्बन्धिभेदकरवसम्भवे त
 त्सम्बन्ध्यभ्यासभेदापादकत्वायोगात् , अन्यथा वाजिनस्यापि तदापत्ते , अतो
 निविशमानेनापि गुणेन ग्रहणभेदावगमाद्युक्तस्तेषामुक्तविधया समुच्चय ।
 न चास्तु ग्रहणानां समुच्चयस्तावत्, ग्रहणसंस्कृतद्रव्यैस्तु युगपदेव यागसिद्धे
 न तदावृत्तौ प्रमाणमस्तीति वाच्यम्, समुच्चितानेकदेवताकत्वात्सकृदनुष्ठानानुप
 पत्ते । नहि सर्वाउद्दिश्य सकृत्याग सम्भवति, देवतोद्देशसमानकालीनत्यागस्यैव
 यागपदार्थतया वृद्धव्यवहारसिद्धत्वेन सर्वेषा देवतोद्देशाना त्यागसमा
 नकालीनत्वानुपपत्ते । अत एव यत्र मन्त्रवर्णेनानेकानि देवतात्वाधि
 ष्ठानान्युच्यन्ते, तत्र देवतात्वस्य लाघवादेकस्यैव कल्पनेनाधिष्ठानोद्देश
 समानकालीनत्वासम्भवेपि देवतात्वोद्देशसमकालता नानुपपत्ता । अत एव
 तादृशस्थले क्वचित् केषाञ्चित् प्रत्येकचतुर्थ्यन्तपदोच्चारण निर्मूलमेव !
 अत एव मूक्तवाकादौ तत्पर्यागे अन्यादीनां प्रत्येक देवतात्वेपि उप
 युक्तदेवतापदवृत्तिदेवतात्वस्य एकस्यैव मन्त्रादियागे कल्पनात् त्याग
 समकालता उपपत्ता । यत्र तु " अग्नये कृत्तिकाभ्य पुरोडाश " मित्यादौ
 द्वयोरप्यधिष्ठानदेवतात्वयोर्भेदः, तनैकवाक्योपादानावगतसाहित्यबलात्
 समकालतायोधेपि न क्षतिः । प्रकृते तु प्रयोगविषयवगतसाहित्यस्यो
 पपत्तौ नैकत्वेन दुर्बलत्वात् समकालत्वबाधकतेति वैयर्थ्यम् । प्रकृते च
 याग्याजुरारुचोर्भेदान् सुतरा सकृदनुष्ठानानुपपत्तिः, पृथग्गृहीतानां द्रव्याणा
 विना क्वचन नैकानाम्भवात् । अत एव यनैकमित्येव पात्रे वाग्ये

इन्द्रवायुभ्या च ग्रहण तत्र वचनान्मेलनेपि न दोष । मेलनासम्भवैवैव
 चाग्निप्लुति ' आग्नेयाग्रहा भवन्ती' ति वचनादग्निमात्रदेवत्वप्रकृतसर्वग्रहण
 वति सम्प्रतिपन्नदेवताकृत्वेष्यावृत्तिसिद्धि । नस्माद्यागावृत्तेरपि न्यायसिद्ध
 त्वाद्युक्त क्रमसमुच्चयदर्शनम् । अथवास्तु तद्विधायकम् , तेनैव चाग्निप्लुत्या
 वृत्तिसिद्धिरिति ध्येयम् । प्रयोजन पूर्वपक्षे उत्पत्तौ यागार्थतया देवत श्रव
 णान नोद्भेदादौ तद्विध्यन्त , अपितूपाशुयाजीय , सिद्धान्तेत्वव्यक्तत्वात् सौ
 मिकविध्यन्त सर्वाभ्यासविध्यन्तसमुच्चयाच्च यथाप्रकृत्यनुष्ठानमिति द्रष्ट
 व्यम् ।

सूत्र तु " तद्भेदात् "—देवताद्देशभेदान् , ' कर्मण " ग्रहणस्य,
 "अभ्यास ' भेद इति यावत् , नन्वर्धप्राप्ते ग्रहणे सर्वेषा देवतासयोगाना
 विधानोपपत्ते कथं तत्र मात्रेण भेदसिद्धिरित आह, ' द्रव्यपृथक्त्वात् "
 प्रकृत्यथद्वयताभेदादेव सम्कार्यद्रव्यपृथक्त्वावगमात् , अतश्च प्राप्तग्रहणानु
 बादेनोभयविधाने वाक्यभेदापत्ते युक्तो ग्रहणभेद इत्याशय , नचैवमपि
 तेषा दृष्टार्थतया कथं समुच्चय ' विभिन्नलेनादृष्टार्थताया अप्यङ्गीकारात् ,
 अन्यथा विधिनातम् , " अर्थक " मेव स्यात् , अतो दृष्टार्थत्वात् समु
 च्चय रसादिरादिद्रव्याणां तु बन्धक्रिया प्रति गुणभूतत्वाद्विकल्प इति भेद
 इति ग्रहणसमुच्चयदर्शनोपपत्तौ व्याख्येयम् । होमक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तौ
 तु, " तद्भेदात् " समुच्चितदेवतोद्देशभेदात् , " कर्मण " यागस्य, "अ
 भ्यास " आवृत्ति , सम्कार्यद्रव्यस्य पृथक् ग्रहणाद्वचन बिना मेलनानुप
 पत्ते , अन्यथा पृथक् ग्रहणमन्वर्थक स्यात् , नचैव यागभेदापत्ति , देवता
 रूपस्य द्रव्यस्य ग्रहण प्रत्येक गुणत्वेन स्ववाक्ये यागाकल्पकत्वात् , अतो
 यागावृत्तिमात्रबोधनाद्युक्ता होमेषु क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिरिति व्याख्येयम् ।

इति पशुसोमाधिकरणम् ॥६॥

अथ संख्याधिकरणम् ॥

पृथक्त्वनिवेशात् संख्यया कर्मभेदस्स्यात् ॥२-२-२०॥

“ तिस्र आहुतीर्जुहोति ” “ द्वादश द्वादशानि जुहोति ” “ आज्य

भागौ जुहोति ” “ पार्वणौ यजती ” त्यादौ किं यावत्सम्बन्धेन धात्वर्थभेदो

भावनाभेदश्च, किंवा एक एव धात्वर्थो भावना चेति विचार्यते । अत्र पादा

भ्याससङ्गतिस्स्पष्टा । अभ्यासापवादत्वेन च पूर्वाधिकरणोत्थानात् तत्समा

स्य बुद्धिस्थेऽभ्यासेऽसकृच्छ्रवणात् युक्ता भेदकता प्रकृततु सकृच्छ्रवणात्

तस्य न भेदकत्वोपपत्तिरिति पूर्वपक्षोत्थानादभ्यासाधिकरणेनापि प्रत्युदा

हरणरूपा ।

तत्र न तावत् संख्याया साक्षादेव भावनाभेदबोधकत्वम् ,

सत्यपि प्रथमतः संख्याया अपि विशेष्यभूताया भावनायामन्वये धात्वर्थ

वाच्याहुतिपदसामानाधिकरण्यदर्शनात् स्वाश्रयकरणकत्वसम्बन्धेन तदाश्रय

णात्, संख्यायाश्चैकत्वातिरिक्तायाम्स्वसगानाधिकरणस्वाश्रयप्रतियोगिकभेद

व्याप्तत्वरूपपृथक्त्वनिवेशित्वस्वाभाव्यात् , सत्यपि स्वाधारवृत्तिभेदबोधकत्वे

तदनाधारभावनाभेदबोधकत्वानुपपत्तेः नापि धात्वर्थभेदबोधनद्वारा, संख्या

या पदान्तरोपात्तत्वेन समानपदप्रमितैकत्वसंख्यावरुद्धे धात्वर्थे साक्षात्सम्ब

न्धेन वृत्तित्वानुपपत्तेः , यद्यपि ‘ जुहोती ’ त्याख्यातोपात्तैकत्व कर्तृगामि

त्वान्न धात्वर्थवृत्तित्वेन प्रमितम् , तथापि अनवच्छिन्नस्य धात्वर्थस्य भाव

नान्वयित्वानुपपत्तेः अवच्छेदकीभूतसंख्यापेक्षया प्रथमातिक्रमे कारणाभावा

देकत्वस्यैव धात्वर्थवृत्तित्वप्रमा नानुपपन्ना , अतश्च यथैव “ एकादशप्रया

जायजती ” त्यादौ धात्वर्थसम्बन्धित्वेन श्रुतापि एकादशत्वसंख्या पञ्चत्वा

वरुद्धे धात्वर्थे साक्षाद्वृत्तितया निवेशमलममानः धात्वर्थप्रयोगवृत्तित्वेनाऽ

धीयत इति सत्यपि प्रयोगरूपाभ्यासभेदे सोमयागवदेव न कर्मभेदकता,

तथात्रापि न धात्वर्थभेदकतेति द्रष्टव्यम् , अत एवानन्तरसगतिरपि , न

चैकत्वसंख्याया अनुमितत्वेन न सामानाधिकरण्यप्रमितश्रुतसंख्यावृत्ति

धात्वर्थनिष्ठत्वबाधकतेति वाच्यम् , एकत्वस्यानुमितत्वेऽपि प्रथमानुमितत्वेन प्राबल्यात् , अन्यथा प्रयाजगतस्य पञ्चत्वस्य प्रत्येकैकत्वस्य च प्रकृता वार्धिकत्वेन प्राबल्यानुपपत्तेः , अत एव “तिस्र आहुती” रिति सामानाधिकरण्यमपि प्रयोगद्वारकमेव व्याख्येयम् , अस्तु वा धात्वर्थमात्रवृत्तिताङ्गीकारेण तद्भेदकता, तथापि भावनाभेदे प्रमाणाभाव , न तावत्सख्या, तस्यास्तद्भेदकत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् , नापि सख्याया धात्वर्थभेदस्तद्भेदे च शब्दान्तरन्यायेन भावनाभेद इति वाच्यम् , प्रकृतिभेदे हि तदर्थानुबद्धाया भावनाया प्रकृत्यन्तरार्थस्य निवेशासम्भवाद्युक्तो भावनाभेद , प्रकृते त्वनेकेषामपि धात्वर्थानामेकेन धातुनोपादानात् सर्वेषामेकस्यामेव भावनाया समूहालम्बनवन्निवेशोपपत्तेः न शब्दान्तरन्यायविषयत्वम्, किञ्च भावनानेकत्वे विधेयानेकमुख्यविशेष्यकत्वाच्च वाक्यभेदोऽपि, अत ‘समिधो यजती’ तिबत् सत्यपि सख्याश्रवणेन भेद ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते— ‘तिस्र आहुती’ रिति सामानाधिकरण्याद्धात्वर्थवृत्तित्वप्रतीते तद्भेदकत्वमेव सख्याया । नच प्रयाजैकादशत्वन्यायविषयत्वम् , एकादशत्वमिहितं पूर्वं प्रकृतौ प्रयाजानां प्रत्येकैकत्वेन वा प्रचयाशिष्टपञ्चत्वेन वा निर्जातसख्यत्वात् , प्रकृते तु यावन्न्यायेन धात्वर्थे सख्यानुमातुमारभ्यते तावत् प्रत्यक्षश्रुतया सख्याया निराकाक्षिकृते नानुमानप्रसरः सगस्ति । किञ्च कारणाभाव एव खल्वेकत्वकल्पको न्याय्यः । नचात्र सोऽस्ति, त्रित्वश्रवणस्यैव कारणस्य सत्त्वात् , अतश्च प्रत्यक्षश्रुतसख्यासत्त्वे धात्वर्थेन स्वपरिच्छेदार्थमेकत्वसख्यानुमानाद्युक्तं तथा धात्वर्थभेदः । नचैव यत्राप्युत्पत्तिवाक्ये सख्या न श्रुता वाक्यान्तरे च तस्या श्रवणं तत्रापि श्रुतसख्यासत्त्वे तदाक्षेपानवतारान् संख्यया कर्मभेदापत्तिः , सादृशस्थले श्रुतसख्याबोधकवाक्यस्य प्रकृते पूर्वमेव तदुपजीव्येनोत्पत्तिवाक्येनैकरम्यैवानुमानात् । तथाहि— सर्वत्र पदश्रवणं

रूपेण प्रथमतः पदार्थोऽस्ति, पश्चात् सर्वेषां प्रत्यासत्तिक्रमेण भावना-
 न्वय, विशिष्टप्रतीत्युत्तरकाल च तस्या विध्यन्वय, तदुत्तर चापरिच्छि-
 ज्ञाना क्रियान्वयायोगात् परिच्छेदकीभूतसख्यानुमानमात वस्तुस्थिति । त-
 दत्रोत्पत्तिवाक्य एव सख्याश्रवण तत्रानुमानप्रवृत्ते पूर्वमेव सख्याया भाव-
 ना-वयात् तन्निर्वाहार्थं तस्या धात्वर्थसम्बन्धावश्यम्भावात्तयैव निराकाक्षत्वे-
 पपत्ते पश्चात् न सख्या तरानुमानप्रसक्ति । यत्रोत्पत्तिवाक्ये सा न श्रुता,
 उ पन्नवाक्यस्य च तदनुवादेन सख्याविधायकत्वात् तदुपजीविप्रवृत्तत्वेन तदु-
 त्तरप्रवृत्तिरुत्वम्, तत्रोत्पत्तिवाक्येन स्ववान्यायावधारणवेलाया परिच्छेदकी-
 भूतसख्यानुमाने तावन्न निश्चित् बाधकमस्ति । न चानुमितस्याप्युत्तरकाल-
 श्रुतेन बाध, दुर्बलम्यापि पूर्वप्रवृत्तस्य तदुपजीविप्रवृत्तगोत्तरण बाधयोगात् ।
 अ यथा प्रथमप्रतीत्यपि दुर्बलम्य आगतकरणत्वम्यौत्तरकालिकेन श्रुतेन
 सोमकरणत्वेन बाधापत्ते । नच उत्पत्तिशिष्टम्यानथम्यम् अस्यासद्वारक-
 तयाप्युपपत्ते । प्रकृतेत्वश्रुतसख्यानुमानात् पूर्वमेव श्रनाया सख्याया-
 भावनान्वयद्वारा विध्यन्वयप्रतीतरोत्तरकालिकत्वाभादानुमानप्रतिबन्धाद्युक्ता-
 भेदकतेति वैषम्यम् । अत एव यत्र सख्याया उत्पत्तिवाक्यगताया अपि
 सम्भवप्राप्तिकाया विशिष्टविधिगौरवापत्ते न भावनान्वयद्वारा विध्यन्वय-
 तत्र तस्यानुमानप्रतिबन्धकत्वाभावात् धात्वर्थभेदकता । यथा— 'समिधो
 यन्त्री त्यत्र समिध इति बहुवचन "समिधो अग्न भाज्यस्य व्यत्वि'
 ति मन्ववर्णे समिद्देवतागतत्वेन बहुत्वस्य प्राप्तत्वात् बहुत्वसख्यावि-
 शिष्टयागविधौ च गौरवापत्ते स्वाश्रयदेवत्ययागवृत्तित्वसम्बन्धेनैषत्व-
 रुक्षणार्थं सत् समिदप्रातिपदिकलक्ष्यतत्तद्देवत्ययाग एवा-वेतीति शक्यार्थस्य
 बहुत्वस्य विध्यन्वयमावान् धात्वर्थभेदकता । अतश्चोत्पद्यमान-
 फर्मसमानाधिकरणा विधेया सख्या फर्मभेदिकेति सिद्धम् ।
 फर्मसमानाधिकरण्यभावादेव च "त्रिरेदि प्रोक्षती" त्याज्ञौ न फर्मभेद,

त्रिरित्यस्य क्रियाभ्यासवृत्तिगणनार्थकगुच्छप्रत्ययान्तत्वेनाभ्यासवृत्तिसरया
 यतिपादस्य कर्मसागानाभिवरण्यभावात् । अत सिद्ध सत्यथा
 धा वर्धभेद । नचैवमपि भावनाभेदकाभाव, शब्दान्तरस्यैव सत्त्वात् ।
 यद्यपि च सगानपदोपात्तधा वर्थात्प्रेषे पदान्तरगोपात्तधात्वर्थस्यावच्छेदक
 त्नाणोम इत्येकविधो गुण यायसङ्घीणो मूर्त्तेरुशब्दान्तरन्यायो ना
 भावनाभेदकत्वेन सम्भवी, तथापि स्मार्थतावच्छेदकतत्त्व्यागत्वादिभेदात्
 कारणतावच्छेदकत्वत्वेति वेजात्यमित्येषविधो ऽम्मुदुक्तदशब्दान्तरन्यायस्तु
 ष्कृतेति सम्गत्यवेति न कश्चिद्विरोध । सत्यपि च विधेयभावना
 क्त्वे णरूपदोषादानाद्युपपत्तते न वाच्यभेद । अत एवास्माभि मिन
 प्रतीतिविषयाने ऋमुष्यविशेष्यराहित्यमर्थैकत्वलक्षणमुक्तमर्थकत्वाधिकरणे ।
 नस्माद्युक्त सत्यया दयभेद । नच सत्त्वा न स्वतन्त्रगानम्,
 ष्कृस्मिन् कर्मण्यनिशगान वसाम्येन गुण एवा तर्भावादिति वाच्यम्,
 अनिनिशमान्तरगाम्येपि उत्पत्तिगतात् सत्याया गणा तरसिद्धो
 त्पत्तिकर्म्यैव कर्मणो ऽनेस्त्वगानबोधत्वात् । 'निसभाहुती' रित्यप
 हि शब्दा तेषैवोत्पत्तिपरत्ताधारणम्, न तु सत्याया तत्र व्यापार,
 अपित्वनेकत्वमात्रबोध, गुणस्य तु गत्यप्याग्रेयादौ उत्पत्तिवाच्यगतस्य
 भेदने उत्पत्तवाच्यगतस्याप्यानिनिशगानत्वेन स्वपेक्षितकर्मोत्पत्तिबोधन
 द्वारा भेदबोधकत्वमिति वैयर्थ्यम् । एव सत्तातेऽपि सत्याया वैश्लेष्य
 दृष्टव्यम् । नस्मात् सत्यापि स्वतन्त्र गणाणम् । गयोऽनतु एतद्वद्
 भूतो मन्त्र वेदीप्रोक्षणम नधत् सृष्टदेव प्रयोऽय पूर्वपक्षे, सिद्धा ते
 त्नावर्तनीय इति । तथा एतत्कर्माश्रितो गुण प्रत्यभ्यास सायंप्रात
 शवृत्तहोनाश्रितप्रविशानर्तनीय पूर्वपक्षे, सिद्धा तेत्वाश्रयोऽक्षाया प्रत्येक
 मेवाणमत्वकल्पनादानियमेन यस्मिन् कर्मिश्चिद् होमेऽनुष्ठेय इति ।
 नृक म्पष्टम् ।

भाष्यकारेण तु कर्मसमानाधिकरणाया संख्याया भेदकत्वस्य
 स्फुटत्वात् तदनादृत्य “ सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत ”
 इति द्रव्यसमानाधिकरणसंख्याया भेदकरत्वं विचारितम्—
 किमत्र सप्तदशपशुद्रव्यको यागो विधीयते, किंवा एकैकापशुद्रव्यकासप्त
 दश यागा इति । तत्र पादाध्यायप्रकरणसङ्गतय पूर्ववदेव । अनन्तरा तु
 पूर्वाधिकरणे भिन्नवाक्योपात्तानामनेकेषामपि देवतात्वानामेकेन यागेनोप
 पत्तावुक्त्यामैकवाक्योपाचैकदेवतात्वस्य मुतरामेकेन यागेनोपपत्तिरिति
 पूर्वपक्षोत्थानात् द्रष्टव्या । तत्र प्राजापत्यानिति पदे प्रकृत्या प्रजापति
 रतद्धिमेन देवतात्तरविशिष्टद्रव्य सन्निहित पश्चान्वय द्वितीयया करणत्व
 बहुवचनेन बहुत्वमुच्यत इति तावद्धस्तुम्भिति, पशुपद च द्रव्यविशेष
 तात्पर्यग्राहकम्, तत्र पदद्वयेपि बहुत्वस्य प्रवगत करणत्वेनान्वितस्मापि
 पार्थिक पश्चान्वयद्रव्येणैवान्वय पश्चेकत्वाधिकरणवक्ष्यमाणान्वयेनावगम्यते;
 नच पशुपदे तथान्वयेपि प्राजापत्यपदे बहुत्वस्य देवतात्वविशिष्टद्रव्य
 एव तद्वितार्थेऽवयो युक्त, प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितमर्थान्मिधायकत्व
 नियमादिति वाच्यम्,— सख्यारूपप्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्व
 व्युत्पत्तं; अन्यथा द्वौ त्रय इत्यादिद्विवादिविशिष्टे संख्यान्वये चतुर्णा
 नवाना वा प्रतीत्यापत्ते; श्रुतविशेष्यम्यान्यवशाधे हि कश्चित् विशेषण
 स्यैव विशेषत्वलक्षणयान्वय, यथा- “लोकयोर्द्विवचनेकवचने” इत्यादौ,
 न तु क्वापि विशिष्टान्वयो दृष्टचर; अतएव “पञ्चपञ्चाशत्तन्निवृत्तस्सत्तरा’
 इत्यत्र पञ्चाशत्संख्यायामेव विशेष्यभूताया पञ्चत्वान्वय, सवत्सरमागाना
 भिकरण्यन्तु संवत्सरपदस्य सवत्सरवृत्तिमहक्षणयोति न विरोध, अतो देव
 तत्तन्विशिष्टद्रव्ये तद्वितार्थेपि बहुत्वान्वयः द्रव्य एवेति सिद्धम् । सचोभ
 यथा सम्भवी, द्रव्ये देवतात्वान्वयोत्तर ततः पूर्व वा, तत्र दद्युत्तर ततो
 देवतासम्बन्धस्य प्रतिगम्भन्धिनि द्रव्ये राहित्यानवगमात्, प्रत्येक देवता

सम्बन्धप्रतीति स्यादनेकयागकरूपनम्, पूर्वभाविनि तु तस्मिन् साहित्यात्
 चिह्नतन्मेव प्रतिसम्बन्धित्वात् सत्यप्यभिष्टानभेदे प्रतिसम्बन्धितापर्याप्त्यभि
 करणतावच्छेदकत्वैरत्वेन द्रव्यदेवतासम्बन्धैक्यप्रतीनेरेकयागकरूपनम् ।
 तदेवपुन्यमदिषोपपत्तावनेकयागतदपूर्वरूपनागौरवभिया बहुत्वावयवस्य
 पूर्वत्वमदाश्रामते । एव च पशुपद इव तद्वितेपि बहुत्वान्वयात् पूर्वमेक
 शप क्रियमाणो द्रव्य एवाश्रित स्यात् नतु देवतात्वे प्रजापतिरूपे च
 प्रत्ययार्थेर्पात्यपि लाघवम् । एवञ्च यद्यपि क्वचित् बहुत्वस्य विशिष्टत्वं
 न्ययो दृष्टचरो भवेत्, तथापि विशिष्टमात्रेपि अन्वयदर्शनादुभयथा
 व्युत्पत्तिसत्त्वे पूर्वोक्तविभयान्नोभयथाप्युपपत्तौ च लाघवस्यैव नियामकत्वाद्युक्त
 मेकयागकरूपनम् । नावतिदेशशान्त्यस्य नियामकत्वसम्भवेन लाघवात्स्यया
 यस्य नियामकता युक्ता, स हि प्रकृतित एवपशुनिष्पन्नैकादशावदानगण
 मेक प्रापयति, प्रकृतौ हि 'पशुमालभेने' ति हृदयादिप्रकृतिभूतपशुगत
 मेकत्वेन विवक्षितम् 'हृदयस्यात्र वधती' त्यादित्वपि च सम्कारविध्य
 न्यथानुपपत्त्या विनियोगकत्पादशाया अध्वर्युगनैवत्त्वद्दद्यादिगनैकत्वात्
 विवक्षितत्वादेक एवावदानगणान्तम् अतश्च तस्य यागैकत्वे आतिदेशकत्वा
 देक येन प्राप्ते सप्तदशपशुप्रकृतिरत्वानुपपत्ति, यद्यपि औपदेशिकया पशु
 सत्यमा आतिदेशिकय तस्या बाधस्यात्, तथापि हृदयाद्येकत्वस्य गित्य
 विषयत्वात् बाधकाभावेन तस्य सप्तदशपशुप्रकृतिकत्वानुपपत्ति तदवस्थैव
 यागभेदे तु प्रतियागमनिदेशभेदात् तावता गणाना प्रप्तेर्मुक्ता तावत्पशु
 प्रकृतिकतेति, अतो ऽतिदेशेनैव वापयशोपस्थानायेन निर्णयोपपत्ते देवता
 त्वावयोत्तर द्रव्यमात्रे बहुत्वान्वयो विशिष्ट एव वा स इति अङ्गीकर्तुं युक्त
 गिति चेत्,— अतिदेशस्योभयथाप्युपपत्तावनिर्णायकत्वात् । तथाहि—
 प्रकृतौ पशु सत्यस्य विशसनादिरूपतापर्यमाह्वयत्वेन सर्वावयवद्वारा पशु
 साधनगौरवत्वे पशु हृदयादिगण परिसम्बन्धमित्युक्तम्, स्थान्यति

यात् पशुशालेनैवार्थाद्दृढयादिसाधनताविधायक नावदानशास्त्रम् , तत्रच पशुगर्भैकत्वेन हृदयाद्येकत्वस्मार्थसिद्धत्वात् तदशेषि विधिकल्पनम् ; एवं च यद्यप्यवदानविध्यन्यथानुपपत्त्यैव हृदयादिविधिकल्पनम् , तथापि अर्थसिद्धत्वात्तेकत्वविशिष्टस्य तस्य ; अतश्च हृदयादिगणस्य चागसाधनस्यापि यथैव पशुगर्भैकत्वानुरोधेन प्रकृतावेकत्व तथैवात्र तद्गतसप्तदशत्वा नुरोधेन सप्तदशत्वमिति न कश्चित् यागैकत्वेपि तस्य विरोध । अतः द्रव्यदेवतासम्बन्धस्यैकत्वे लाघव-न्यायस्यैव नियामकत्वात् युक्त यागैकत्वम् । अन्तु वा यथाकथञ्चित् सम्बन्धभेद , सञ्ज्ञापि सम्बन्धोपपादकत्वेन सोम यागबलापत्तेनैकस्यैव दागस्य कल्पनोपपत्तेर्नानेकत्वे प्रमाणमस्ति । तेन यथैव सिद्धान्ते सकृदनुष्ठानेनैवानेकयागनिष्पत्ति , तथा मन्मतेष्वेकैव यागेन सर्वदेवतासम्बन्धोपपत्ति । अतो न कर्मांतरम् ।

यत्र न्यायसुधाकृता तद्विहितोत्तरबहुवचनमात्रालोचने विशिष्ट एव तद्वितार्थे बहुत्वान्वयापत्ते पूर्वपक्षानुत्थानप्रसङ्गात् न त-मात्रा लोचनेनात्र पूर्वपक्ष , किन्तु तद्विहितस्य सर्वनामार्थवृत्तित्वात् सर्वनाम्नश्च साहितपशुपगमार्थित्वात् बहुवचनान्तपशुपदानुरोधेन सर्वनाम्न एवैक शेषत्वकल्पनया बहुत्वमन्यावच्छिन्नसर्वनामार्थ एव तद्विहितोत्पादात् तदुत्तरबहुवचनस्यानुयादत्वात् बहूना पशूनामेकदेवतासम्बन्धेन कर्माकत्व मित्येव पूर्व पक्ष इत्युक्तम् ; तत् बहुत्वावमस्य विशोष्य एव व्युत्पन्न तया अश्रुतपर्यनामैकशेषत्वकल्पने प्रमाणाभावाच्चापेक्षितम् , अतः प्रागुक्त एव पक्षो युक्तः ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते— सत्य सख्याया विशेष्यान्वय एव व्युत्पन्नः . तथापि तु समानाभिधानश्रुत्या सख्यान्वयात् पूर्वमेव देवतात्व द्रव्येऽन्वेति, पश्चादेव पदश्रुत्या सख्या, अतश्च देवतात्वस्य प्रतिमन्विधिनि द्रव्ये साहित्यानवगमात् पशुत्तरस्यैव प्रतिमन्विधितावच्छेदकत्वमतीतः उत्तर

कालं बहुत्वान्वयेन पशुत्वायन्तिष्ठतभेदप्रतीति सम्बन्धितापर्याप्त्यधिकरणत
 भेदेन देवतासम्बन्धागामपि योग्यताबलेन भेदप्रतीति । नच पशुत्वस्य
 पशुपदाधीनप्रतीतिक्त्वात् तस्य च बहुवचनान्वयेन सामानाधिकरण्या
 सम्बन्धेन बहुत्वविशिष्टस्यैव तस्य प्रतिसम्बन्धितावच्छेदकत्वप्रतीतिरिति
 वाच्यम्, पशुप्रतिशेषाधारणस्य उत्तरकालमप्युपपत्तौ तद्वित्तस्य
 पशुपदाधीनप्रतीतिक्त्वे प्रमाणाभावात् । नच तात्पर्यग्राहकज्ञानस्य
 तद्वित्तपदत्रयपदार्थोपस्थितत्वेन सहकारिकारणत्वाभ्युपगमान् कथं
 तद्वित्तपदस्य पशुपदाधीनप्रतीतिक्त्वाभाव इति वाच्यम्, तात्पर्य
 ग्राहकज्ञानाभावेति तद्वित्तपदगात्रश्रवणनानिर्भारितद्रव्यविशेषबोधे बाधका
 भावात् । अन्यथा तद्वित्तमात्रश्रवणात् द्रव्यविशेषसंशय उपपत्ते ।
 अतो ऽ निर्भारितद्रव्यविशेषे नुद्धेपि विशेषणा तरव्यावृत्तिमात्रफलजनरत्वं
 तात्पर्यग्राहकस्येति द्रष्टव्यम् । अन्त वा गुणाधिकरणवार्तिकम्वारस्यात्
 तात्पर्यग्राहकज्ञानस्य पदार्थोपस्थितत्वेबोपयोग, तथापि तत्त्वेन पशुप्राति
 पदिक्रम्येभोपयोग, योग्यत्वान्, ननु बहुवचनान्वयेषु बहुवचनस्य उभयथा
 प्युपपन्नत्वेन तात्पर्यग्राहकत्वाभावाच्च । तथाहि—बहुत्वस्य पार्थिवो द्रव्य
 सम्बन्धो द्वेषा सम्भाव्यते करणत्वाना बहुत्वेनैकत्वेन वा, तद्यत्र प्रमाणा
 म्त्तरेण प्रत्येकवृत्तिकरणत्ववगतम्, यथागयादिषु तद्यदुत्पत्तियानये, यथा
 वा “ ता चतुर्गिरादत्ते ” त्रिवृद्धिहिप्पनमान ” मित्यादौ, तद्यन्मान्त्रवृत्त्यर्थ
 प्रकाशनकरणत्वे लोकायु पत्तित तत्र प्रत्येककरणताश्रयणमेव पार्थिवो
 नुत्त्वान्वय, अत एव तत्र करणाना समुच्चयो ननु समुदिताना करणत्व
 भेदम्, यत्रतु प्रमाणान्तरेण न तद्वेदावगम तत्र आधवेन करणत्वस्यैक
 स्यैव कल्पनादिककरणताश्रय एव पार्थिवो बहुत्वान्वय, अत एव तत्र
 समुदितानामेव करणत्वम्, शक्यतेतु तद्व्यस्तत्रेपि प्राथमिककरणता वय
 वेद्याया बहुत्वान्वयान्वयस्यैव प्रातिपदिकार्थस्य करणत्वाद्यप्रमाणात्
 तन्निर्वाहार्थं पार्थिवो नुत्त्वान्वयस्यैव करणत्वान्वयस्यैव प्रातिपदिकार्थस्यैव प्रतीति

इति तत्रापि करणानामेव समुच्चयो नतु समुच्चिताना करणत्वमिति व्यवहृतम् ।
 अतो यत्र प्रमाणा तरणैर्वैष्ण करणता प्रतीयते तत्रैव समुच्चिताना करणत्व
 मिति द्रष्टव्यम् । तस्मिन् पशूनामपि यागकरणत्व योग्यतया प्रत्येकमेवात्र
 गतम् । नहि पशुसमुदाये एक स्वत्वम्, प्रमाणात् । यथेष्टविनियोगा
 दिरूपस्य स्वत्वकार्यस्य प्रत्येक दर्शनाच्च । समुदायस्य स्वातन्त्र्येण यथेष्ट
 विनियोगानर्हत्वाच्च । अतः प्रत्येक पशूना स्वत्वाश्रयत्वात् तदध्वसानुक्ल
 व्यापाराख्यभागकरणत्वमपि प्रत्येकमेवात्र गम्यते । अत एव त्र करणानामेव
 समुच्चयो नतु समुच्चिताना करणत्वम् । अतश्च प्रत्येकमेव यागसाधनत्वात्
 हविष्ट्वानगते तदध्वविहितदवतातद्धितेनापि प्रत्येकमेव देवतात्वसम्बन्धा
 वगति । अत एव करणत्वविशिष्टपशुबोधकस्यैव शब्दस्य तात्पर्यग्राहकता
 न बहुवचनस्यापि, तदर्थस्य हविष्ट्वानवच्छेदकत्वात् । यद्यपि च पशुपद
 मानध्वजनेन यागसाधनत्वरूप हविष्ट्वे न प्रतीयते, तथापि देवतातद्धित
 श्रवणादेवतात्वसम्बन्धात् पूर्वं तत्प्रतीतिरावश्यमी । अन्यथा सूक्तहविषो
 रिष्टि " इति स्मृत्या तस्य निमित्तविषयत्वादुत्पत्त्यनापत्ते । अतो हविष्ट्वे
 पशूना प्रतीते दवतामन्त्र भ, तदुत्तर च यागस्य प्रमाणा तरणानवगमात्
 कल्पनेत्यनर्थेयम् । यद्यपि च पदेगत्वात्प्य हृदयादीनामेव हविष्ट्वम्, तथा
 पि प्रदेयप्रकृतित्वात्प्य हविष्ट्वे पशूना देवतासम्बन्धसिद्धार्थमिहोक्तमिति
 न विरोध । नचैवमपि हविष्ट्वस्य स्वरूपमत एव नहितोत्पत्तानुपयोगान्न
 ज्ञानापेक्षेति वाच्यम्, तथात्वे सर्वनामार्थस्यापि स्वरूपसत एव उपयोगो
 पपत्तौ देवतात्प्रमाणस्य वाच्यताप्रसङ्गेन द्रव्यविशेषस्याप्यवाच्यतापत्ते ।
 अन्वय येष्व सूत्रदुक्त अस्य शब्दार्थो वाच्यकोटिप्रविष्ट इति गुणाधि
 करणे वक्ष्यते तथा भाष्यदुक्तो हविरादिविशेषोपि वाच्यकोटिप्रविष्ट
 एवेति तत्प्रतीतिरपि देवतामन्त्र धारु पृथगावश्यकी । अतश्च यागसाधनत्व
 योग्यतावच्छेदकप्रशङ्कावावच्छिन्नस्यैव कर्तुम्बानवच्छिन्नस्य देवतासम्बन्धात्
 तस्य च प्रतिगम्यनिर्माणात्प्रतिगम्येन गिप्तत्वात् गेद गेदि ।

अत एव “ वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ” तत्रापि चतुर्धुपात्तस्य त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वाख्यस्य देवतात्वस्य त्यज्यमानद्रव्यत्वरूपदृष्टिबिम्बविनाशुपपत्ते कपिञ्जलाना च प्रत्येकमेव यागसाधनत्वाख्यद्विविधयोर्म्यत्वात् पूर्वं बह्वेवतासम्बन्धभेदोपपत्ति ।

अत एव पार्थस रथे तदनुयायिना चैरुपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणैकतप्राप्तचोदकानुरोधेनैव देवतासम्बन्धभेदोपपादन निर्मूलमेव । किञ्चैव सति ‘सप्तदशमास्ती त्रिलो वत्या उपाकरानि सप्तदशमश्रीनुशुणत्तान् पयमिहूनानु सृजन्ति प्रातरालभन्त’ इत्यत्रोक्षावाक्ये पर्यागिहरणात्ताहरीनिविधानादेकादशावदानगणप्राप्त्यभावेन कथं देवतासम्बन्धभेदसिद्धि । यद्यपि तत्रानेकमास्तीयस्योपाकारातीत्यस्यानुपज्ञादवरूप्यार्थमुपस्थपि अनेकयागरूपेण शक्यते वक्तुम्, तथापि “ ईशानाय परस्वत आलभत ” इत्यत्र तदभावान् पर्यागिहरणात्तद्विधानेन च एकादशावदानगणप्राप्त्यभावाभावेऽपि दुर्गपवाद । नच तत्राम्बु यागकत्वम्, तदाहि परस्वता प्रत्येक करणीभूताना समुच्चयम्बीक्रियते, समुदिताना वा कण्ठता’ नाय तथासति बहुत्वस्य करणतावच्छेदकत्वात्स्मदुक्तप्रकारेण यागभेदस्यैवापत्ते । अतएव प्राजापत्यादाहरणे धामैक्यसिद्धयर्थं पूर्वपक्षे समुचितानामेव करणत्वमुक्तं वार्तिककृता नान्त्य, तथात्वे प्रतिपरस्वत नियोजनार्थादिसम्कारतापत्ते । प्रवृत्तौ हि यागापूर्वसाधनतापर्याप्त्यधिकरणे साकारा वृत्ता, इहापि तादृशे समुदाये कर्तव्या, न समुदायानुष्ठानेषु प्रत्येकम् । नाहं भीहिसकारः प्रति-यक्ति क्रियते, अपि तत्रपूर्वसाधनतापर्याप्त्यधिकरणे चतुर्मुष्टिपरिमिते समुदाये । अतएव दार्शनिक आश्रयादीना समुदिताना साधनत्वे न प्रत्येकगतिवर्तमान्यत्वावय, अपितु प्रत्येकसाधनत्वेऽप्येकसकृन् लुण्णम् । नचैव नरगे इष्टकारमुदायस्य अमिषदवाच्यत्वंगोहृत्य हिरण्यशफलप्रोक्षणस्य प्रतीकत्वं प्रत्येकसाधनत्वंप्रत्येकसाधनत्वात्प्राप्त्यति, तत्रैवसमुदायस्यैव सतिवेत्त

विशेषविशिष्टेष्टकारूपसमुदायपरस्वस्यैवाङ्गीकारात् । तस्मात् समुदायस्व
सावनत्वे प्रतिपशु संस्कारानुपपत्ते परस्वद्वाङ्ग्ये यागैक्योक्तिर्मुम्बेव ।

किञ्चैव वसन्तवाक्येपि यागैक्य किमिति नाङ्गीक्रियते, एकादशा
वदानगणानुपपत्ते प्रकृतावेकत्वस्यार्थिकत्वेन परिहर्तुं शक्यत्वात् । अथाम्नु
भवदुक्तयुक्त्यैव परस्वद्वाक्ये कर्गभेद, ततो वसन्तवाङ्ग्येपि ततएव
भेदसिद्धे किमव्यापकेन स्वरूपत सिद्धेन चैकादशावदानगणानुपपत्त्यु-
पन्यासेन । तस्मात् सिद्ध प्राजापत्यवाक्ये अन्येष्वप्येवजातीयकेषु कर्म
भेद । अतएवैकपशुसाध्यताप्यतिदेशप्राप्तानुगृहीता मन्वति । अन्यथा
साप्तदश्येन तद्वाभापत्ते । अतएव सम्बन्धभेदाङ्गीकारेप्यनेकसम्बन्धोप
पादकेकयागकरूपनेव लाघवाद्भित्त्वमपि अपान्तम्, सम्बन्धानामुभयथा
प्येकानेकयागकरूपनैवोपपत्तौ लाघवात्स्वयन्यायापेक्षया पश्चेन्ताप्र प्यतिदेश
शास्त्रस्यैव नियामकत्वोचित्यात् । अतएवानेकयागकरूपनाथा गौरवमपि
शामाणिकम् । एव चिनेष्ट्यादावपि द्रव्यैकताप्राप्तिचोदक एव नियामक ।
यद्यत्र मूले अवदानगणैरुताप्राप्त्या सिद्धान्तकरणम्, तदतिशयार्थमिति
द्रष्टव्यम् । तस्मात् सिद्धो धात्वर्थभेद । पूर्ववदपूर्वभेदस्तु भाव्यभूता
पूर्वभेद बिना भावनाभेदानुपपत्ते द्रष्टव्य ।

प्रयोजन पूर्वपक्षे सम्बन्धैकत्वपक्षे अवदानप्रकृतिभूतपशुगतसमुदा-
यस्य देवतासम्बन्धान् तस्य चैकत्वेन प्रकृतिप्राप्तदेवतासम्बन्धवृत्तिप्रोक्षणा
पाकरणादिषमजात सृष्टेव कार्यम्, दृष्टार्थन्तु निगोजनविशसनादि
प्रतिपशु प्रयोजनानुरोधेन कार्यम्, तथैकस्य पशोर्नाशे तदुपहितसमु-
दायस्य नाशेन तद्वृत्तिभङ्गाराणामपि नाश शानीयमानपशुसहितैतत्पशु
समुदायान्तरे पुनरपि सम्पार कार्य, तत्पशुविशसनोत्तरमेतत्पशुनाशे
तु पश्चान्तरपशुत्याणानि, सम्बन्धभेदपक्षेदेवैकपशुविशरणेपि यागस्यैक्य
यत्न वा त दर्श पुन करणम्, निजानो तु पशुनाशेव देवत सम्बन्धम्

गृह्यमाणविशेषत्वेन प्रतिपशु प्रोक्षणादि, एरूपद्रुनाशे च तत्रैव संस्कार
करणम्, विशसनोत्तरमप्येकस्यैवोत्पत्तिः, विस्मरणे पुनर्यागिकरणमिति
ध्येयम् । सूत्र स्पष्टम् ।

इति संख्याधिकरणम् ॥७॥

अथ संज्ञाधिकरणम् ॥

संज्ञाचोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २—२—२१॥

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते — “ अथैष ज्योतिरथैष
विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत, एतेन
ऋद्धिकागो यजेते ” इति, तथा “ अथैष गौरथैष आयु ”
रित्यादिच । तत्र किं ज्योतिष्टोमात् कर्मान्तराण्येवसंज्ञकानि विधी
यन्ते, उक्त तस्यैवैता संज्ञा इति विचारः । पादाध्यायसङ्गती
स्पष्टे । अनन्तरा तु सहस्रव्यायत् संज्ञाया स्वसमानाधिकरणत्वाश्रय
प्रतियोगिकभेदव्याप्यत्वरूपपृथक्त्वनिवेशित्वाभावात् भेदकतेति पूर्णपक्षो
त्थानान् प्रत्युदाहरणरूपा ।

तत्र “ अथैष ज्योति ” रित्यादीनि तावद्विभज्यमानसाम्नांशत्वा
भावात् त्रीणि वाक्यानि, “ एतेने ” त्यप्यनुपद्वे प्रमाणाभावात् ‘ तस्मिन्
सीदे ’ तिवच्चतुर्थमित्यप्यविवादम् । तत्र “ अथैष ज्योति ” रित्यादि
वाक्येषु प्रथमान्तत्वादस्तीत्येतदध्याहियते ! तेन च भेदकप्रमाणा
भावान् प्रकृत एव यागोन्वयने । तथाहि— न तावदत्र शब्दान्तर
मस्ति, तस्य भावनाभावात्भेदकत्वेनासिधानोऽयं भावनानवच्छेदकत्वेना
भावात् । सिद्धे हि यागान्तरे तस्याप्राप्तत्वात् विभिः भावना वा
कल्प्येत, नच तस्मिद्धिः शब्दान्तरन्यायप्रमाणिका । अत एव विधि
पुनःश्रवणाभावात्तन्मासोऽपि । सहस्रदक्षिणादिवाक्ये तत्सत्त्वेवि च्चा

न्यपरत्वाभावात् नाभ्यासता, ऋध्यादिवाक्ये ऋध्याख्यफलसम्बन्धपर
 तस्यापि स्वर्गवद्गुणपत्तेः । नच गुण, ज्योतिरादिशब्दाना नाम
 लभ्य साधितत्वात्, गवादिशब्दानामपि दक्षिणात्वेन फलत्वेन च
 गवादीना प्राप्तत्वात् तत्प्रख्यन्यायेनैव ज्योतिष्टोमनामत्वान् । नच
 गोशब्देन प्राप्तावपि हविष्ट्वेन विधानोपपत्तेः प्रकृते च कर्मण्युत्पत्ति
 शिष्टसोमावरोधानिवेशानुपपत्तेः भेदावश्यम्भावात् इति वाच्यम्, गुण
 वाचिपदस्य नामभेदत्वेनाप्युपपत्तौ अपूर्वान्तरकल्पनानुबन्धिकर्मन्तरकल्प
 कत्वे प्रमाणाभावात् । नच वाजिनवन् कर्मणि प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्,
 गोसम्बन्धस्य प्राप्तत्वेन समिदादिवह्यक्षण्या नामत्वोपपत्तेः । नतो न
 तावत् ज्योतिरादिपदवाच्यगुणस्य भेदकत्वम् । नापि महमदक्षिणादे,
 तन्भेदप्रतिशिष्टगुणावरोधित्वात् भेदकत्वानुपपत्तेः । नापि प्रकरणान्तरम्,
 अनुपादेयगुणाभावात् । ऋद्धिवाक्ये तत्सत्त्वेपि प्रकरणान् पूर्वपरामर्शे
 नच्छब्दयोगाच्च उपस्थितिसत्त्वेनासाक्षिध्याभावाच्च । नन्वधिकारार्थाथ
 शब्दश्रुत्या कर्मान्तरविषयाधिकारावगमात् पूर्वकर्मप्रत्यभिज्ञानाद्येन प्रक
 रणस्य ध्यापारासम्भवात्, एतच्छब्दस्य च जघन्यत्वेन दुर्बलत्वा
 तदुपमर्दकत्वानुपपत्तेः, वद्वात् तदादिसर्वनाम्ना पूर्वप्रवृत्तपरामर्शित्वेपि
 एतच्छब्दस्योभयसाधारण्येन सन्निहितप्रत्यक्ष एव प्रयोगानुसारेण शक्य
 दधारणात्, अभिशब्दानुरोधेन नक्षत्रमाणपरामर्शित्वस्याप्युपपत्तेरसन्निधि
 सत्त्वेन तत्सदृशकृतफलरूपानुपादेयगुणस्य प्रकरणान्तरन्यायेन भेदकत्वोपपत्तिः,
 नचानाथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्व शक्यते शङ्कितुम्, तव मते आनन्तर्ये
 मत्तियोगिन कर्मान्तरस्यासत्त्वेन तदर्थकत्वानुपपत्तेः, काश्याना कर्मणा
 भिन्नमयोगविधिपरिमहेण क्रमात्सम्भवाच्च, उत्तरकावनामात्रस्य न प्राप्तत्वे
 नाथशब्दवैशब्द्यापत्तेः ; अत एव पूर्वप्रवृत्तापेक्षपरत्वस्यानुपपत्तिः,
 तद्वि साहचर्य फलतापनत्वात् । म्भारजातिभावात् । अत्रिष्टेऽपि द्विर्ध्वं वा

नाथौ, नैरपेक्षेण फलसाधनत्वात्, नान्त्य, अथशब्द विनापि तत्सिद्धे ; अतएव पूर्वं प्रकृतकर्मपेक्षित्वपरत्वानङ्गीकारेपि अनुवादार्थं पूर्वप्रकृतज्योतिष्टोमविध्यपेक्षित्वपरत्व भाविष्यतीत्यपास्तम्, तदभावेपि “दध्ना जुहोती” तिवत् तत्सिद्धे, अत परिशेषात् “अथशब्दानुशासन” मिति चदभिकाराथत्वावगमाद्युक्तमेव प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरत्वमिति चेत्,— ज्योतिरादिमज्ञकज्योतिष्टोमप्रयोगविशेषाधिकारार्थत्वेनापि अथशब्दस्य सार्थत्वेन प्रत्यभिज्ञाविच्छेदगुरुपत्ते । तथाहि— ऊदोतिरादिसज्ञास्तावदेता ज्योतिष्टोमस्यैव प्रकरणात्, तत्रैव चक्ष्यमाणरीत्या प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वात् । तथाचैतामा ज्योतिष्टोमसज्ञया विकल्पेन महर्ल्पादावुल्लेख, अतश्च ज्योतिरादिसज्ञो उच्युक्तयागप्रयोगाधिकारार्थं अथशब्द । तत्प्रयोजनं च ज्योतिष्टोमसज्ञात्प्रत्यभिज्ञानाच्छेदात् तत्र सहस्रदक्षिणादि व्यावृत्ति । एतदभावे हि सर्वप्रयोगेष्वेव तत् प्राप्नुयात्, सति त्वस्मिन् पूर्वगधिकृतानामेव प्रयोगविशेषाणामेतेनेत्यनेन परामर्शात् सहस्रदक्षिणादिकमपि तत्रैवेति सिद्धयति । अत एव सहस्रस्य द्वादशशतेनाष्टोषदुष्टो विकल्प कर्मेकत्वपक्षे असज्यते. ‘सहस्रदक्षिणेन सज्यते ति — एतावतैवार्थसिद्धे चावयान्तराण्येतद्वाक्यगतथैतच्छब्दोऽनर्थक स्यादित्यपास्तम्, तस्मादथशब्दस्य प्रयोगविशेषप्रत्यभिरोच्चेदकत्वेपि कर्मप्रत्यभिज्ञाच्छेदकत्वाभावात् प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरत्वम् । अतएकद्रुपादेयगुणभावेप्यथशब्दमात्रेणैवास्तु भेद इत्यपाम्तम् । नचालमनङ्गीकृतगेढकप्रमाणोपन्यासेन, सज्ञयैव त्वत्र भेदोपपत्ते कथं कर्मैकमिति वाच्यम्, सज्ञा हि साव्यावत् पृथपरवनिवेशित्वस्वाभाव्याद्वा भेदिता, गुणवत् पूर्वकर्मप्यनिवेशमानत्वाद्वा ? नाथ, सज्ञायान्दवा पूर्वकर्मवाचित्वानभ्युदगमेन शक्ततासम्बन्धेनापि पूर्वकर्मशुषित्वाभावात्प्रागज्यवृत्तित्वाभावाच्च स्वनमानाधिकरणस्वाश्रयप्रतियोगिकभेद

ध्याप्यत्वरूपपृथक्त्वनिवेशित्वासम्भवात् । नच तथाविधपृथक्त्वनिदेशित्वा
सम्भवेपि द्वयोस्संज्ञयोः परम्पराश्रयभिल्लवृत्तित्वव्याप्तिरूपस्य तस्य सम्भवः,
भृङ्गकलादिपर्यायेषु द्वयोस्संज्ञयोरेकाश्रयत्वस्यापि दर्शनात् । नान्त्यः,
तभात्वे गुण एवान्तर्भावप्रसङ्गात् । किञ्च निविशमानत्वमपि कि
मनेकशक्तिकल्पनप्रसङ्गमभिया. उत वैयर्थ्यप्रसङ्गेन' नाद्य, अनेकशक्तिकल्प
नस्य कर्मान्तररूपक्षेपि तुल्यत्वात् ; प्रत्युत मम शब्दभेदात्तदाश्रित
शक्तिभेदैर्प्यर्थस्यैकत्वात् तद्विषयैकत्वकल्पने लापवम् । अन्यच्च कर्मान्तरा
पूर्वान्तरभावनान्तरतद्वाचकविधिवाचकपदकल्पनाभावात्लापवम् । ज्योति
रादिवाक्ये हि प्रकृत ज्योतिष्टोममेतच्छब्देनानुच विद्वद्वाक्यवत् सहस्र
दक्षिणादिव्यवस्थाफलकज्योतिरादिसंज्ञामात्र क्रियत इति न विधिभावन
वाचकपदापेक्षा । वस्तुतस्तु ज्योतिष्टोमपदेपि ज्योतीषि स्तोमा यस्मिन्
इत्यन्यपदार्थस्य यागस्य लक्ष्यत्वात् सर्वज्योतिर्विधज्योति पदयो
रपि तथैव यागस्य लक्षणीयत्वात् ज्योति पदेपि च भामा सत्यभामेति
वत् स्वार्थवाचकपदघटितपदगम्यत्वसम्बन्धेन " वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा
यजेते " ति वद्यागस्य लक्षणीयत्वावगते । अन्यथा तत्रापि कर्मान्तरत्वा
पक्षे दुर्निवारत्वात् । आयुर्गोपदयोरपि च स्वशक्यसम्बन्धेन लक्षणान्न
गतेर्न कापि शक्तिकल्पनाप्रसङ्गः । तवैव परमुक्तशक्यसम्बन्धाना
यागकल्पनात्; पूर्वमप्रसिद्धत्वात् शक्तिफलनेति गौरवम् । नान्त्यः,
सहस्रदक्षिणादिव्यवस्थाफलकत्वेन सार्थकमस्योक्तत्वात् । किञ्च तत्र
मते संज्ञात्वंसिद्धायेव प्रमाणाभावात् । न तावत् उद्विन्न्यावः, रूढ
त्वेन तुल्यवद्वृत्तिकत्वाभावात् । नापि वाक्यभेदः, गुणान्तरानुशा
दानात् । तत्परुमन्यायस्तु कर्मान्तरसिद्धचरफाल सम्भवपि ततः
पूर्वमनुपास्यतेर्न नामभेदत्वबोधक इति कथं तद्भोभात् कर्मान्तरत्व
बोधः । नच कर्मान्तरे प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति, उक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य ज्योति

निमित्तसम्बन्ध, अपितु ज्योतिष्टोमस्यैव, अत एव यत्र तदानुगुण्यम्, यथा— उद्भिदादौ, तत्र पूर्वसज्ञावरुद्धे सोमयागे उद्भित्सज्ञाया कथमपि सार्थक्यासम्भवाद्सत्यम् अधिकारविच्छेदे सज्ञाया केवलस्यैव कर्मान्तरत्वसिद्धिः । नच तत्र द्वयोरपि सज्ञयोरुत्पत्तिशिष्टत्वाभावाविशेषाद्विकल्पो वैपरीत्य वा किं न स्यादिति वाच्यम्, ज्योतिष्टोमपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य त्रिवृदादिस्तोम सम्बन्धस्य “ग्रह वा गृहीत्वे” इति वचनेन सोमयागे शीघ्र बुध्यमानत्वात् । अतः कल्पप्रवृत्तिनिमित्तकज्योतिष्टोमसज्ञावरुद्धे सोमयागे उद्भित्सज्ञाया सार्थक्यासम्भवाद्युक्तं तत्र कर्मान्तरत्वम् । नचैव गुणान्तर्भावः शङ्कनीयः, सज्ञाया हि पूर्वस्य कर्मणो नियमेन तत्कार्यनैराकाक्ष्यावगमे सत्येव स्ववैयर्थ्यमभ्यागेदकत्वम्, गुणे तु पूर्वकर्मणो नैराकाक्ष्यनियममनाहत्य तत्र स्वस्यानिविशमानत्वमात्रेणैव भेदकत्वम्, न हि वाक्यभेदापादकगुणभेदस्थले पूर्वस्य विद्वद्वाङ्मयविहितस्य कर्मणो नैरपेक्ष्य सम्भवति, अतो निवेशासम्भवेन गुणस्य भेदकता, वैयर्थ्येन तु सज्ञाया इति वैलक्षण्यम् । तस्मात् सिद्धं सज्ञाया कर्मभेदः । एव च तत्तद्विजातीयवागत्वप्रकारक्यागविशेष्यकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति प्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धेन तत्तत्पदवत्ताज्ञानस्य कारणत्वकल्पनाल्लापयम् । अन्यथा कर्मान्तरत्वान्म्युपगमात् तत्पदवत्ताज्ञानाभावेऽपि पदान्तरवत्ताज्ञानेन तादृशकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नजननात् व्यभिचारापत्तेः । षट्कलशादिपर्यायवत् तत्तत्पदध्वणान्यबहितोत्तरतादृशशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पदवत्ताज्ञानस्य कारणत्वमिति कल्पनात् कार्यतावच्छेदके गौरवापत्तेः, अतः “अथैव ज्योतिः” इत्यादिषु त्रिषु वाक्येषु त्रीणि कर्माणि तत्तत्सज्ञानि विधीयन्ते । तेषां च यागव्यपत्त्वं अन्यकवसादृश्यप्रमाणकतिदेशोत्तरं गुणवाग्मे यागानुवादात् वा निश्चीयते । तानि च कर्माण्येतच्छब्देनूप सहस्रदक्षिणाविधानम् । फलवाक्ये च तेषां फले विधानम् । ण्तेनेत्येकवचनं च ममुदापाभि-

प्रायेण, राजमूयवत् बहुत्वलक्षणार्थम् । विश्वज्योतिरादिवाक्ययोश्चाथ-
शब्दो न पूर्वयागाधिकारविच्छेदकः, अपि तु यागान्तरोत्पत्त्यधिकारार्थः,
अन्यथा पूर्वयागे फलकल्पनापत्तेः । सर्वथा सिद्धो भेदः । प्रयोजनं
पूर्वपक्षे सहस्रदक्षिणायाः प्रकृतिभूतसोगयागाद्गत्वादाद्यप्रयोगेऽपि तदनु-
ष्ठानम्, सिद्धान्ते तु विकृतिविशेषाद्गत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । सूत्रं तु संज्ञा-
विभेदिका, उत्पत्तावेव सज्ञान्तरेण ऋयोगादिति व्याख्येयम् ॥

इति संज्ञाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अथ गुणाधिकरणम् ।

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोस्समत्वात् ॥२-२-२२॥

चातुर्गास्थेषु वैश्वदेवे पर्वणि “वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन”
मिति श्रुतम् । तत्रामिक्षावाक्ये तावत् प्राप्तकर्मानुवादेन द्रव्यदेवता
रूपानेकगुणविधानाद्वाक्यभेदापत्तेः पौर्णमस्यधिकरणे प्रसङ्गादुक्तेन
वाक्यभेदापादकेन गुणेनैव कर्मविधित्वमभिवादम्, वाजिनवाक्ये तु
किं पूर्वयागानुवादेन द्रव्यदेवतान्तरविधि, उत कर्मान्तरविधिरिति विचा-
र्यते । पादाध्यायसङ्गती पूर्ववत् । अनन्तरा तु सत्यपि असम्भव
वैच्यर्थ्याभ्यां सत्रागुणयोरचान्तरभेदे अनिविशमानत्वसाम्भवात् संज्ञावि-
चारानन्तरं गुणविचार इति सङ्गतिः ।

तत्र यद्यपि वाजिपदमश्च प्रसिद्धम्, तथापि तेषां चतुर्थ्युपात्त-
देवतात्वेनाप्रसिद्धत्वात् वाजिपदस्य यौगिकत्वावगते. वाजमन्न त्रिद्यते
येषां त इति व्युत्पत्त्या वाजिशब्दस्यामिक्षारूपवाजरूपात्रयोगेन पूर्वोप-
स्थितवैश्वदेवपरत्वावगतेः तत्सम्बन्धनैवात्र वाजिनं द्रव्यं विधीयते,
न त्वपूर्वदेवतासम्बन्धेन, ततश्च द्रव्यदेवतासम्बन्धात्पागः कल्प्यमानो

नार्द्रं कल्प्यते, किन्तु विश्वदेवदेवत्ययागमेव कल्पितयजिपदेनानूद्य
 तत्र वाजिनं विधीयते, ततश्च विषक्षितगत्या वाजिपद कल्पितयजि
 पदस्यामिक्षायागतात्पर्यग्राहकमित्येवं द्रष्टव्यम् । अन एव विश्वदेवदेवत्य-
 यागोद्देशेन वाजिनविधानात् विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदोऽपि नाशङ्क्यः,
 यजिपदस्यैव तात्पर्यग्राहकानुरोधेन विजातीययागपरत्वाङ्गीकारात् । कल्पित
 यजिपदेन वाजिनान्वयाङ्गीकारादेव च कारकमन्बन्धप्रसङ्गात् चतुर्थ्यन्त
 वाजिपदान्वयोप्यनाशङ्क्यः । नच तात्पर्यग्राहकस्यापि वाजिपदस्य
 वाजिसम्बन्धाविशेषेण प्रकृतसर्वदेवतोपस्थापकत्वापत्ते बहुवचनस्याधि-
 ष्ठानाभिप्रायकत्वाङ्गीकारोपि चाप्रकृतमन्त्रदेवतोपस्थापकत्वम्याप्युत्पत्तिसिद्ध-
 स्याप्यापत्तेरामिक्षायागमात्रतात्पर्यग्राहकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, वाजि
 शब्दस्य सर्वनामार्थकत्वात् तस्य चाव्यवहितपरामर्शकत्वसम्भवे व्यव-
 हितपरामर्शकत्वम्याप्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, विश्वदेवमात्रोपस्थापकत्वसम्भवेना
 मिक्षायागतात्पर्यग्राहकत्वोपपत्तेः । न चैवमुत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधेनानिवेश-
 शङ्क्यः, साक्षाद्बचनेनैव तस्मिन्वागे वाजिनविधानात् ; अतश्च यथैव
 तस्मिन्वागे वाजिनमिति वाक्ये सति नोत्पत्तिशिष्टप्रायस्यमभ्युपगन्तुं
 शक्यम्— वचनस्यातिभाराभावात्, तथैवात्रापीति द्रष्टव्यम् । तेना
 मिश्यापि सह वाजिनसमुच्चयो विकल्पो वा । यदि तात्पर्यग्राहके
 वाजिपदे वाजिन्वायाः आमिक्षायाः विशेषणत्व ततः समुच्चयः, यद्युप
 लक्षणत्वं ततो विकल्प इति द्रष्टव्यम् । अथवा अस्तु वाजिनपद
 मामिक्षायागनानधेयम्, वाजिनस्यामिक्षानुनिष्पन्नतया शरुहोदितादि
 वत्तयागसम्बन्धित्वेन प्राप्तत्वात् ; अतश्च तत्प्रत्यन्यायेन वाजिपदेना
 मिक्षायागमात्रमनूय वाजिदेयता उत्पत्तिशिष्टापि वचनादिर्षीयते । नच
 यजिपदार्थस्य न देयतात्मम्, तत्त्वेनाप्रमिद्धेरिति शङ्क्यम्, तथेना
 प्रमिद्धानानपि वगन्तादिनदेयतावोपपत्तेः । एवञ्च वाजिपदस्य न

रूढार्थत्यागोऽपि । न चास्मिन् पक्षे यजिपदकल्पनाप्यावश्यकी, वाजिन पदंनैव तदुपस्थिते । तस्मात् भेदरूपमाणाभावात् प्रकृतहानाप्रकृतयाग भावनापूर्वकल्पनाविशिष्टविविर्गौरवाद्यभावाच्च कर्मकथमेव युक्तम् । किञ्च सत्यप्युत्पन्नशिष्टत्वे तथा सख्याया पूर्वकर्मण्यनिविशमानाया अपि न स्वसङ्गतये कर्मोत्पत्तिपरत्वम्, अपि त्वभ्यास्तापादनेन विकल्पसमुच्चयाभ्या तत्रैव निवेशोपपत्ते स्वसङ्गतये कर्मोत्पत्तिपरत्वम् । अन्यथाहि तत्रापि तदापत्ते ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते । स्ववाक्योपात्तयो द्रव्यदेवतयो वाग्यान्तरोपात्तद्रव्यदेवतापेक्षया शीघ्रोपस्थितिकत्वेन ताभ्यामेव यागस्य नैराकाश्य प्रतीते न वाक्यान्तरोपात्तयो तत्र निवेशो युक्तः । न चोत्पात्तिवाक्ये वैशिष्ट्यप्रतीत्या नैराकाश्यावगमेपि विशेष्यमात्रयानुवादादाभिधानिकाकाशोपपत्ते वास्तविक्या अपि च तद्वलेन कल्पनादुत्पन्नशिष्टस्यापि निवेशोपपत्ति, वल्लस्ताकाशाहेतुकसम्बन्धन कल्प्याकाशाहेतुकसम्बन्धम्य द्रव्यदेवतस्थैवमपि बाधोपपत्ते, वाजिनवाक्यस्थयजेरभिकाराख्यप्ररुणसापेशस्य प्रकृतयागोपस्थापकत्वात् तदनपेक्षैवोपस्थापकम्यप्रमिक्षावाक्यस्थस्य यजे द्रव्यदेवतापदान्वये सत्प्रिकर्षाच्च ।

किञ्चोभयत्रापि यजिपदकल्पमाद्यपक्षे द्रव्यदेवताराम्बन्ध, स चाभिज्ञायामेषपदोपादानात् प्रतीयते, वाजिनस्य तु पदान्तरापादानादिति प्रकर्षः । तथाहि— “ वैश्वदेवो ” ति तद्धिते तावद्विश्वदेवा प्रातिपदिकार्था, तद्धितार्थस्तु देवतात्वविशिष्टो द्रव्यविशेषो यः प्रकृत, तद्धितस्य “ सास्य देवते ” ति सर्वनामार्थे स्मरणात्, सर्वनाम्ना हि बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नबोधकत्वमनुभवसिद्धम्, अतश्च लाघवेऽशक्तिकल्पनाया बुद्धिस्थप्रकारेष्वेव घटत्वादौ तद्व्यक्तिवादौ वा शक्ति, नतु तदवच्छिन्नेपि, तस्य व्यक्ति यायेन लाभोपपत्ते, अत एवाभिज्ञापदसमानार्थकत्वं सर्वनाम्नामुक्तं वार्तिककृता । न चैव बुद्धिस्थ-व एव लाघवान् शक्तिरस्युः नस्य शाब्दबोधे भागाभावेन

शक्तिविषयत्वानुपपत्ते । नचैव तत्तत्प्रकाराणां शुभपदनुपस्थिते शक्तिग्रहा सम्भव शक्य, बुद्धिस्थत्वस्यैवैकस्य शक्तिग्रहे उपलक्षणत्वात् । शक्तिग्रहे उपलक्षणस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वमित्युत्सर्गस्तु मानाभावदपोदित इति न कश्चिदोपेक्षितः । सर्वनामार्थे च देवतात्वविशिष्टतद्धितस्य शक्तिः । तथाहितद्वितपदश्रवणोत्तर तावत् तद्बोध इत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम्, इतरथा देवतात्वमात्रबोधे आमिक्षापदसागानाधिकारण्यानुपपत्ते, अतश्च सर्वनामार्थबोधस्याप्यावश्यत्वात् तथापि शक्तिः । नच तस्य व्यक्तिन्यायेन बोधसम्भव, तथात्वे “ सास्य देवते ” ति सर्वनामार्थत्वानुशासनवैयर्थ्यापत्ते । तदाहि “ सम्प्रदाने चतुर्थी ” ति चदेवताया तद्धित इत्येवानुशिष्येत । एतेन देवतात्वस्य प्रकृति मत्यर्थससर्गब्रह्मादेव भानोपपत्ते सर्वनामार्थ एव तद्धितस्य शक्तिरङ्गीक्रियतामिति निरस्तम्, ससर्गविधमा भातमानस्य पदार्थानुशासनमृत्तरनुशासनानुपपत्ते । अतो देवतात्वविशिष्टसर्वनामार्थ एव तद्धितस्य शक्तिः । सर्वनामार्थस्य देवतात्व प्रति विशेष्यताया च विभक्त्यर्थान्वय एव बीजम् । विश्वेदेवास्तु सेत्यनुशासनेनानुशिष्टा अपि न तद्धितार्था, प्रकृतिपदार्थत्वात् । तस्य चाभेयत्व देवतात्वे ससर्गे । देवतात्वस्य च निरूप्यत्व सर्वनामार्थे वैशिष्ट्यामिति प्राञ्च । अस्तुथा सर्वनामार्थ एव शक्तिः, देवतात्वे तु कृदन्त इय कृतौ निरुद्ध लक्षणा, देवतात्वस्यैव वा तद्धितवाच्यता, सर्वनामार्थस्य तु व्यक्तिन्यायेन बोध, अनुशासनस्याबोधव्युदात्तमात्रफलकत्वेन निरुद्धलक्षणज्ञापकत्वेन बोधपत्ते, दृष्ट हि तादृशमप्यनुशासन ‘ कर्मणिपष्ठी ’ त्यादि, तेन सर्वथा द्रव्यविशेषमत्ययस्य तद्धितपदादेव जायमानत्वादेकपदोपात्तत्राग्यदेवतासम्बन्धः । नौवनामिक्षापदवैयर्थ्यं शक्यम्, तेनामिक्षाचानुपस्थितौ तद्धितस्य बुद्धिस्थप्रकारवाचिनस्वार्थबोधकतानुपपत्ते । तेनामिक्षात् तानर्थमादकं मण्डितपदार्थबाध एव व्यापिषत्र इति देवताया

वाजिनप्रतिपरयर्थतया आमिक्षायागमात्राङ्गत्वेन विधीयते । गुणश्चात्र पूर्व कर्मण्यनिविशमानो भेदकः । अनिवेशश्च क्वचिद्वाक्यभेदापत्त्या । तदुदाहरणं च प्रसङ्गात् पौर्णमास्यधिकरण एव दर्शितम् । क्वचिच्चैकप्रसरतामङ्गादिना तत्र तत्र वक्ष्यते । प्रकृते च सन्निकर्षविप्रकर्षादिभिः । अत एव पार्श्वसारथ्युक्तद्वैविध्यमप्येकप्रसरतामङ्गादेरपि गुण एवान्तर्भावत् नार्तावादार्तव्यमित्युक्त पौर्णमास्यधिकरणे ।

यच्चत्र न्यायसुधाभवदेवाभ्याम्— उत्पत्तिशिष्टैकहाय-यवरुद्धेऽपि क्रये चाससा क्रीणातीत्यादिना वास प्रभृतिद्रव्यान्तरविधानम् , नहि तत्रोत्पन्नशिष्टानां गुणानां निवेशोऽसम्भवी, आनतिरूपकार्यभेदात् , नचानतीनामैकैकसोमप्राप्तिजनकत्वेन विरोधसम्भवः, द्वाग्भूतस्य विक्रेतृमनस्सगाधानस्यानेकैरपि जननेनाविरोधसम्भवात् , अत एव तेषां द्वादशे समुच्चय उक्तः, नच विनिगमनाविरहात् क्व त्रयविधि क्वा गुणमात्रविधिरिति निश्चयासम्भवः, एकहायनीयाक्ये अनेकगुणोपादानस्यैव नियामकत्वात् , इत्युक्तम्, तन्न, सोमचमसादिवैकृतदक्षिणया प्रकृतदक्षिणात्राघस्य तन्निदक्षिणया दक्षिणाप्रसङ्गसिद्धेश्च शतशो निरूपयिष्यमाणत्वेन विक्रेतृानतिवशेन समुच्चयस्य वक्तुमनुचितत्वात् । अत एव विक्रेतापि ऋत्विग्वत्तादृश एव सम्पाद्येत, य एकमात्रद्रव्यानतः, द्वादशे क्तस्तु समुच्चयो दशभिः क्रीणातीति वचनात् क्रयाणामेव सम्पद्यत इति न विरोधः । यदितु क्रयैक्यमावश्यकम्, ततो दशभिः क्रीणातीति वचनादेव उत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधेऽपि उत्पन्नशिष्टद्रव्याणां निवेशो वक्तव्यः । वस्तुतस्तु उक्तवचनस्य क्रयसमुच्चयार्थत्वेनाप्युपपत्तौ द्रव्याणामवगतस्य परस्परनैरपेक्ष्यस्य गुणविधया क्रयभेदकत्वस्य च बाधे प्रमाणाभाव एव । तस्मात् सर्वत्रैव गुणस्य पूर्वकर्मसयोगासम्भवे भेदकत्वम् । नच पूर्वकर्मनिवेशासम्भवेऽपि वैश्वदेववाक्यवत् भेदकत्वाभावः शङ्क्यः, विधायकत्वादेव आमिक्षावाक्यस्य वाजिनवाक्यस्य च समत्वे नानुवादकत्वशङ्कानुपपत्तेरिति सूत्रार्थः । प्रयोजन स्पष्टम् ।

इति गुणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अथ शेषाधिकरणम् ।

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत ॥ २-२-२३॥

यत्रोत्पत्तिवाक्ये गुणो नैव श्रूयते उत्पन्नवाक्येषु च एकैक एव श्रूयते, यथा— दध्यादौ, तत्रापि कमेकत्वे विकल्पप्रसङ्गात् पूर्वकर्म निवेशानुपपत्ते तत्तद्गुणविशिष्टतत्कर्मण एव तत्तद्वाक्ये विधेयत्वा वगते युक्तो भेद । नच विकल्पस्योत्तरकालीनत्वात् पूर्वप्रमितविशेषणमात्रविधिलाघवेनावगतस्य पूर्वकर्मनिवेशस्य बाधानुपपत्ते कथं भेदा वगतिरिति वाच्यम्, अष्टदोषदुष्टविकल्पानुरोधेन पूर्वप्रमितस्यापि निवेशस्य बाधोपपत्ते । अन्यथा “ नानूयाजेषु ये यजामह करोती ” त्यादौ विकल्पप्रसङ्गेनाभाववाचिनो नञोऽन्योन्याभावबलक्षकत्वमङ्गीकृत्यानूयानभिन्ने प्विति पर्युदासाङ्गीकरणं न युज्येत । अतो विकल्पानुरोधेनाप्यनिविशमानत्वापपत्ते पूर्वाधिकरणवदेव युक्तो भेद ।

इति प्राप्ते ऽभिधीयते— नात्र पूर्वकर्मानिवेश, गुणमात्रविधानेन तदुपपत्ते । नच विकल्पप्रसङ्गस्तद्वाचक, तस्य तत्तद्वाक्यार्थपर्यालोचनकालेऽनुदयेन फलमुखत्वात् । नानूयाजेष्वित्यत्र तु प्रतिषेधपक्षे तस्य प्राप्तितापेक्षत्वात् प्रापकप्रमाणप्रवृत्त्युत्तरकालप्रवृत्तित्वावगते तस्य च शास्त्रत्वेनात्यन्तबाधयोगाद्विकल्पस्य वाक्यार्थबोधवेलायामेव प्रतीते युक्त तदनुरोधेन लक्षणाश्रयणम् । वस्तुतस्तु अ-यो-याभाववत्यपि “ तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञ् ” इति प्रसिद्धेर्नञ् शक्तिरेवेत्यनूयाजपदमनूयाजभिरलक्षकम्, नञ्पद तात्पर्यप्राद्वकम्, प्रत्ययार्थान्वयानुरोधात् । अत एव प्रतिषेधापेक्षमा पर्युदासो दुर्लभ इति वक्ष्यते । प्रकृते तु दध्यादिविधाना अन्योयसम्प्रधानादरेण प्रधानविधिमात्रसम्प्रधानामेकवाक्यार्थबोधवेलायामितरापेक्षाभावात् विकल्पस्योत्तरकालिकत्व-

मिति विशेषः । नचैवमपि पाठक्रमेण प्रधानविधेरकसम्बन्धावगमोत्तरमन्यसम्बन्धायोगात् वाजिनन्यायेन भेदोपपत्तिः, प्रधानविधेः पर्यायेणाङ्गताग्रहकत्वस्यैकादशे निषेत्स्यमानत्वेन पाठम्यानियामकत्वात् । अत एव तादृशस्थलेऽनुष्ठानवेलायामप्यनियामकः पाठो नान्तरीयकत्वात् पारायणादावेवोपयुज्यत इति द्रष्टव्यम् । अतः सर्वेषां युगपत् सम्बन्धात् वाजिनन्यायेनापि भेदकत्वमिति । प्रयोजनपूर्वपक्षे दध्यादिहोमानां समुच्चयः, सिद्धान्ते दध्वादीनां विकल्प इति । अथवेदसूत्रं वाजिनन्यायप्रत्युदाहरणमेव, नत्वधिकरणान्तरम् । सूत्र स्पष्टम् ।

इति शेषाधिकरणम् । ॥१०॥

—————(*)—————

अथ इन्द्रियकामाधिकरणम् ।

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात् फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥२-२-२॥

अग्निहोत्रं प्रकृत्य “ दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया ” इति श्रुतम् । तत्र किं तस्यैव कर्मणो दधिविशिष्टस्य फले विधानम्, उत कर्मान्तरस्य दधिविशिष्टस्य, उत दध्न एव फले विधानं होमस्त्वाश्रयत्वेन प्रकरणप्राप्तोऽनूयत इति निश्चयः । आद्यपक्षे भावनाभेदाभावादितरयोश्च गुणप्रमाणकस्य तस्य सत्त्वात् पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । अनन्तरा तु पूर्वसूत्रस्य प्रत्युदाहरणपक्षे पूर्वाधिकरणोक्तवान्यभेदापादकगुणस्यापवादात् द्रष्टव्यम् । नच तस्य पौर्णमास्यधिकरणे निरूपितत्वान्न पूर्वाधिकरणविषयत्वमिति वाच्यम्, गुणमात्रस्य पूर्वाधिकरणविषयत्वेऽपि प्रसङ्गादन्यत्र निरूपणे बाधकाभावात्, वाजिनवाक्येऽपि पूर्वमागानुवादेनोभयविधौ तस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च । अधिकरणान्तरत्वपक्षेऽपि च “ गुणस्तत्र प्रतीक्षते ” इति पूर्वसूत्रोक्तायां गुणस्य पूर्वकर्माङ्गतायां अपवादाद्द्रष्टव्यम् ।

तत्रेन्द्रिन्द्रकर्मिकाया भावनाया भावार्थाभिन्नरन्त्यायेन होमस्यैव
 करणत्वोपपत्तौ न तावत् गुणस्य करणत्वोपपत्तिः, नापि कर्मान्तरम्,
 भेदकप्रमाणाभावात्; तथाहि- भेदकप्रमाणानां मध्ये गुणस्त्वया भेद-
 कत्वेन शङ्क्येत, प्रकरणा-न्तरं वा? नाथ, उत्पत्तिशिष्टगुणान्तराभावेन
 बाजिनन्यायेन तस्याभेदकत्वात् । ननु तथाप्युत्पत्तिवाक्ये कर्मण प्राप्त
 त्वात् तदनुपादेन फलसम्बन्धस्य गुणसम्बन्धस्य च विधौ वाक्यभेदापत्ते
 तदापाठकस्य गुणस्य भेदकत्वं भविष्यत्येव, नच गुणस्य “दध्नाजुहोती”
 त्यनेनैव प्राप्तत्वात् तद्वाचकपदस्यानुवादरत्वेन नामधेयत्वेन चोपपत्ते
 केवलफलसम्बन्धशास्त्ररणात् न वाक्यभेद इति वच्यम्, अग्निहोत्रे
 द्रव्यान्तराणां विहितत्वेनेन्द्रियकामप्रयोगे दध्नो नियमेन प्राप्त्यभावात्
 पाक्षिकानुवादकत्वनामधेयत्वयोरसम्भवेन विवेकत्वापत्ते वाक्यभेदानिवा-
 रणात्, गोदोहनादीनां कदाचिदपि प्राप्त्यभावेन एतत्परिहारानुपपत्तेश्चेति
 चेन्न,— उत्पन्नस्यापि कर्मण फलोद्देशेन विधेयत्वात्, तत्र गुणविशिष्टस्य
 विधानोपपत्तेः, अन्यथा “राजा राजमूयेने” त्यत्र प्राप्तस्यापि राजसूयस्य
 राजकर्तृविशिष्टस्य फले विधानानुपपत्तेः । नच तत्र राजपदस्य स्वाराज्य-
 कामपदसमभिव्याहारादधिकारिविशेषणत्वमात्राङ्गीकारान्नैतादृशवाक्यार्थाङ्गी-
 करणमिति वाच्यम्, तथा वे उद्देश्यविशेषणत्वेन स्वाराज्यकामपदो
 पात्तपुस्त्ववद्राजत्वस्याप्यविवक्षापत्तेः, अत एव शुचित्वाहिताग्निवादी-यपि
 तत्प्रमाणप्रामेता-येव मित्त्वा स्वात्तत्रोपाधिकारविधिं कल्पयन्ति,
 न तु श्रूयमाणे विधौ विशेषणता प्रतिपद्यन्ते, अतश्च राजत्वस्य कर्तृत्वे
 नैव यागविशेषणत्वस्य वाच्यत्वात् कर्तृविशेषण-यापि चार्थाधिकारि
 विशेषणत्वेन कल्पनोपपत्तेः फलोद्देशेन विशिष्टयागविधानादेव वाक्यभेद
 परिहारो वाच्यः । नच राजत्वस्मोगादेवकर्तृविशेषणत्वे तत्पदोपात्तस्य
 पुम्बन्ध्यापि विवक्षापत्तिः, प्रमाणान्तरेण स्त्रिया अप्यधिकारावगमेन ‘वसन्ते

ब्राह्मणो ऽग्रानादधीते" तिवत् कथ्यचिह्निकम्य साधुत्वार्थं वक्तव्यस्या
 चर्जनीयतया पुस्तवानुादेन गौरवापादकविधेयताङ्गीकारानुपपत्ते । अतो
 यथैव रानत्वविशिष्टस्य प्राप्तस्यापि राजसूयस्य फलोद्देशेन विधानान्न
 वाक्यभेदः, तथात्वापीति द्रष्टव्यम् । अत्रय चाय प्रकार त्रिउदासिष्टु
 दसिष्टोम" इति उत्पत्तिवाक्यप्राप्तासिष्टुत एव " दायव्य स्त्वेकविंशमग्नि
 ष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मब्रह्मसकामो ह्येनेन यजेते" ति फलवाक्ये अग्निष्टोम
 चर्तृगत्तवाक्यादिगुणाविशिष्टस्य फलोद्देशेन विधानादङ्गीकर्तव्यम् । दर्श
 पूर्णमासवाक्ये च साहित्यविशिष्टानां प्राप्तानामप्याग्नेयादीनां फल विधा
 नात् । तस्मात् तावत् गुणात् भेदः । अत एव फलरूपानुपादेयगुण
 योगादनुपादेयस्य गुणविशिष्टस्य कर्मणो मासानिहोत्रवदुत्सर्गत प्राप्तस्य
 विधेयत्वस्यापवादकाभावात् प्रत्यभिज्ञायाश्च प्रणयनादिमात्रविषयिण्या
 भिन्नविषयत्वेन गोदोहनविशिष्टप्रणयनश्रुतिविधेयतापादकत्वायोगात् दध्ना
 दावपि दक्षिमाणविशिष्टहोमश्रुतिविधेयताया दशद्रव्यविशिष्टहोमविषयक
 प्रत्यभिज्ञापवादयोगस्य तुरयत्वादनुपादेयगुणस्य अनुपस्थितिरूपप्रकर-
 णान्तरमेव मूलात्क भेदक प्रत्युक्तम् । राजसूयस्थले विशेष्यमात्र
 प्रत्यभिज्ञाया तस्मात्तदुत्पत्तिविधिप्रियतारूपविधेयताप्रतिषेधकत्वस्यैव
 प्रकृत्येपि सम्भवात् । तस्मात् भेदकप्रमाणासम्भवेन कर्मान्तरत्वायोगात्
 तदेव कर्म गुणविशिष्टफलोद्देशेन विधीयत इत्येक पक्षः । तत्र पूर्वसूत्र
 मपि योजयितुं शक्यत इत्येव योज्यम् — अगुणेपि कर्मप्राप्तके शब्दे
 सति तत्र फलसम्बन्धकरणे गुणोऽपि वैशिष्ट्येन प्रतीयतेति । द्वितीयस्तु—
 गुण एव वाक्यभेदापादक भेदकः । तथाहि— विधिस्तावत् चतुर्विध-
 उत्पत्तिविधि विनियोगविधि प्रयोगविधिरधिकारविधिरित्यविवादम् ।
 धान्नान्मन्त्रिच कानिचिद्द्रव्यदेवतार्त्तान्युत्पत्तौ, कानिचित् साहित्यादीनि
 विनियोगे, कानिचिच्च कर्तृदेशकान्तादीनि प्रयोगेऽवीमन्त इत्यप्येकादशे

चक्ष्यते । अतएव द्रव्यादीना प्रधानमात्रे फलदीना च साङ्गे प्रधाने
 निवेशो लभ्यते । अतएव यथैकस्मिन्नेव वाक्ये विधिचतुष्टय विधित्रय
 विधिद्वयं वा तत्र पूर्वविशिष्टापरविध्यङ्गीकारेपि यथ योग अत्रानामन्वयो
 द्रष्टव्यम् । तदिह दध्न उत्पत्ताय-वयायोग्यस्य विनियोगान्वयादिन्द्रियकाम
 याम्ये च तव मते विनियोगमात्रकरणोत्पत्त्यविधानाद्विशिष्ट्यासम्भवेन प्राप्ते
 स्वत्यनुवादेन दधिविधि, इन्द्रियोद्देशेन च होमविनियोगविधिरिति वाक्य
 भेदो दुरपद्म । दर्शादिवाम्ये तु साहित्यस्य विनियोगविभावनवयमो-
 ग्यत्वेन फलेद्देशेन विधेयविनियोगविशेषणत्वोपपत्ते विशिष्टविधिसम्भवात्
 भेदः । एव राजसूयवायव्यादिवाम्येष्वपि विधेयस्य विशिष्टविनियोग
 विशिष्टप्रयोगस्य कर्तृकालादिरूपराजाद्य-वययोग्यत्वात् विशिष्टविधिसम्भ-
 वेन वाच्यभेद परिहर्तव्यः । यद्यपि चानुमत्यादीना प्रत्येक दैशिक
 कालिकप्रयोगा देशकालविधिषु प्राप्ता, तथापि अप्राप्तकर्तृसम्बन्धेन प्रयो-
 गान्तरविधि कालसम्बन्धेन प्राप्तपि दर्शपूर्णमासप्रयागे समवाक्ये देश
 सम्बन्धेन प्रयोगान्तरविधिवन्नानुपपन्नः । अयञ्चैक प्रयोगो मुख्यकर्तृ
 विषय, प्रत्येक दक्षिणाघ्नानासु ऋत्विक्कर्तृविषया भिन्ना एव प्रयोगा
 इति द्रष्टव्यम् । वायव्यवाक्येषु च क्त्वामत्ययोपात्तस्य पूर्वकाल-वादे
 प्रयोगविशेषणत्वात् न वाच्यभेद इत्युत्तगाधिकरणे निरूपयिष्यामः ।
 तस्माद्वाच्यवाक्ये वाच्यभेदसम्पादकस्य गुणस्यैव भेदकस्य सत्त्वान्
 कर्तान्तरत्वोपपत्तिः । नच रूपामावाद्भिन्नानायोग्यत्वम्, सत्यपि दर्वा-
 होमत्वे अकाशावशेन दधिद्रव्यकहोमत्वसादृश्येन चामिहोत्रधर्मातिदेशो
 पपत्ते, न दर्वाहोमानामपूर्वत्वमिति राजाज्ञा, वृत्त्यविधानत्वात् प्रकृति
 विशेषनिर्णयाभावाच्च तदिति हि वक्ष्यते । नचात्र तद्द्रव्यमप्यस्ति, अतो
 रूपसत्त्वान् कर्मान्तरत्वमेव युक्तम् । सूत्र तु फले होमविनियोगस्य
 अत्रापि तत्र च द्रव्याद्य-वयायोगेन कर्मान्तरमेव विधेय म्यान्, नच

गुणफलसम्बन्धशङ्का फलस्य, भावार्थाधिकरणन्यायेन कर्मयोगित्वावगमादिति व्यक्त्येयम् ।

अतुल्यत्वाद्वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥७—२—२५॥

तत्र भावार्थाधिकरणन्यायो यत्र धात्वर्थानुत्तरण विधे, तदपि च यत्र धात्वर्थमात्र धात्वर्थन मार्यावुभावप्राप्तौ यत्र बोधौ सम्भवत्प्राप्तिकौ प्राप्तौ वा, यथा— “ अग्निह त्र जुहानि ” “ सोमेन यजेत ” “ उरुप्रथ स्वेति पुरोडाश प्रयति ” “ ऐन्द्रवायवाग्रान् गृह्णीयाद्य कामयेत यथापूर्वं प्रजा कल्पेरन्नि ” त्यादौ । अत्र हि ऐन्द्रवायवाग्रनाया पाठाद्ग्रहणं ना च तत्तद्विधिभ्य प्राप्त्येपि प्रजाफलसम्बन्धो ग्रहणानामेव भावार्थाधिकरणन्यायेनेति दशमे वक्ष्यते । यत्र तु नामार्थ एवाप्राप्त तत्र तन्मात्र सन्नान्तत्वाद्द्विधिशक्तेर्धात्वर्थविधाने गौरवापत्तेरन्यत प्राप्तधात्वर्थानुवाद गपेक्ष्य गुणमात्र विधि विधत्ते । तत्र धात्वर्थस्य विधेयताया अभावेन प्रयोजनाकाशत्वात् फलसम्बन्धस्य पक्षेऽप्यप्राप्तत्वेन प्रत्यासत्तेरनियामकत्वात् न भावार्थाधिकरणन्यायप्रशृतिरिति नामार्थस्यैव विधेयत्वेन प्रयोजनसाक्षात्प्राप्तौ फलसम्बन्ध स्वीक्रियते । एव नामार्थेष्वपि यत्र कश्चिदेवार्थोऽप्राप्त अन्ये तु प्राप्ता, तत्रापि तस्यैव फलसम्बन्ध इति द्रष्टव्यम् । अत एव ‘साक प्रस्थायीयेन यजेत पशुनाम’ इत्यादौ सहस्रमात्र फलस्य विधीयते, नतु याग प्रस्थान वेति वक्ष्यते । तदिह धात्वर्थस्यान्यत प्राप्तत्वात् गोदोहनादेश्च गुणस्याप्राप्ते दध्यादेश्च नियमेन अप्राप्ते तस्यैव फलसम्बन्ध ।

यद्यपि च दधिहोमयोरुभयोरपि स्वरूपेण प्राप्ति इन्द्रियसम्बन्धेन चाप्राप्ति तुन्या, तथापि इन्द्रियकानपदाभावे दधिनि यम कर्तुमागममाणस्य विधे दधिमात्रविपाकत्वनिमित्ते तस्यैव फलसम्बन्धः । नच दधिनि यम

स्वापि "दध्ना जुहोती" त्यनेनैव प्राप्तत्वादेन्द्रवायवादिग्रहणनडात्वर्गस्यैव फलसम्बन्धो युक्त इति वाच्यम्, तथात्वे दधिपदस्य पाशिकानुवाद वैद्यव्यापत्ते, दधिविशिष्टधात्वर्थस्य फलसम्बन्धे गौरवापत्ते दधिमात्रस्य फलसम्बन्धाङ्गीकारान् । ऐन्द्रवायवाग्रत्वस्य तु शुक्राग्रत्वेन पाशिकानुवादा घापनावपि न फलसम्बन्ध, तथात्वे काम्यत्वेन बृहत्सागत्वपक्षेपि तदा पत्या "यदि रथन्तरसामे" त्यतद्वाग्यावगताया रथन्तरसामकत्वाभावे द्रवायवागन्तव्याप्यामे भङ्गापत्ते । अत नात्पर्यग्राहकानुगेषेन तत्र पाशिकानुवादत्वमदगीकृत्यापि धात्वर्थस्यैव फलसम्बन्ध । नतु प्रकृते । अतो दधिपदवाच्चा दधित्वादिनातिरेव तद्व्यतिरिक्तव्यक्तिर्वा फलार्थं विधीयते । तस्याश्चाप्रत्ययेन प्रकरणप्राप्त एव होमो जुहोतिनानुचते प्रत्ययनाधुत्वाय । तथाहि—दध्यादेस्तावत् सिद्धरूपत्वेन न द्यामादिवत् क्रियात्तरानपेक्षस्य फलजनकत्वम्, तथात्वे विधिं विनापि फलकामनाया सत्या वारणस्य सत्त्वेन फलेत्पर्युपपत्तौ कारणविधिव्याप्यापत्ति । नहि कार्यकारणभावो विधिना जन्यते अपितु व्यत्यते । नच तद्बोधस्य साम दानिव निश्चितफलमस्ति, तमन्तरेणापि कारणस्य सत्त्वेन फलेत्पत्ते । अत एव तद्व्यतिरिक्तव्यति विधय एव परमुपयुज्यन्ता नतु दधिरूपव्यतिरिक्तिरपि । अतो विधिसार्थक्याय दृष्टविधया कृतिसाध्यधः त्र्यविशेषरूपाश्रयसम्बन्धित्वमद्वयमपेक्षणीयम् ।

तत्र च यद्यपि योग्यतावत्त्वेन स्वोत्पादनस्यसाध्यभोजनहोमाद्यनेकधात्वर्थविशेषसम्बन्धो नियमेन प्रसज्यते, तथापि प्रकरणेनाधिकाराव्ययेन विधिकल्पनद्वारा होमस्यैवोपनयान्नेरधात्वभोगानाश्रयत्वप्रसक्तिः । अत एव कल्पितेनापि विधिना न दधिहोमयोरङ्गीभावो बोध्यते, गौरवार्, कल्पमद्योजनत्वाच्च, अपि तु लोकासिद्धनार्यवारणभावनियममात्र— दध्ना होमं कर्तव्य इति । नच दधिजन्यहोमकर्तव्यताया अपि " दध्ना जुहोती " त्यनेनैवावगतिमिद्वे दधिविशिष्टहोमानुष्ठानेनैव

फलोपपत्तौ पुनरपीन्द्रियकामवाच्यवैयर्थ्यापत्तिः, इन्द्रियकामनाया अधिकारि
 विशेषणत्वज्ञापनफलकत्वेन सार्थक्यात् । एतद्विध्यभावे हि दधिविशिष्ट
 होमानुज्ञानस्य नेन्द्रियोद्देश्यकता सिद्धयतीति तत्सिद्धयर्थमिन्द्रियकाम
 विधिरर्थवानेव । प्रकरणकल्पितविधिचलादेव वाश्रयलाभसिद्धे “ न दध्ना
 जुहोती ” त्यादेराश्रयकल्पकत्तमाशङ्कनीयम् । अतोऽन्यलभ्यत्वात् तेन
 कत्वर्थतैव बोध्यत इति ध्येयम् । अन्यलभ्यत्वादेव चेन्द्रियकाम
 वाक्यस्थजुहोतिनाप्याश्रयतासम्बन्धेन होमविशिष्टदाधिविधानमङ्गीकृत्याश्रय
 विधिरित्यपि निरस्तम् । यथा च प्रकारान्तरेणाप न वाक्येनाश्रयविधिः
 तथाग्रिमाधिकरणे वक्ष्यते । अङ्गतासम्बन्धेन होमविशिष्टदाधिविधिस्तु
 होमस्य प्रयोजनानाकाङ्क्षत्वात् निराकर्तव्यम् । अतोऽत्र दधिमात्रमेव
 फलोद्देशेन विधीयते । होमस्वाश्रयतासम्बन्धेन प्रकरणप्राप्तौ जुहोतिना
 साधुत्वार्थमनूयते । अत एव भावनाया दधिकरणीकाया अवच्छेदकी
 भूतभात्वर्थविशेषापेक्षाया समानपदश्रुत्युपात्तो होमोऽवच्छेदकतयान्वितो
 ऽपि, न तदशेषे विधिव्यापारकल्पना होमावच्छेदस्य महाप्रवरणत्
 प्रणयनाद्यवच्छेदस्य चावान्तरप्रकरणालाभोपपत्तेः । अत एव करणविधि
 वैयर्थ्यभ्याश्रयत्वनियामकत्ववत् भावनाया अवच्छेदकापेक्षापि तन्नियामि
 केति द्रष्टव्यम् । किञ्च यत्र ससम्बन्धिक एव पदार्थोऽप्राप्तत्वेन फलो
 द्देशेन विधीयते तत्र तस्य सत्यपि यागादिवत् साक्षात् कृतिन्याप्यत्वे
 ससम्बन्धिकत्वादेव प्रतिसम्बन्धिरूपाश्रयलाभो न विरुध्यते, यथा—
 “ पशुकाम उक्थ्य गृह्णीया ” दित्यादौ, उक्थ्यादिपदाभिधेयायास्तद्गुहाया
 स्समापयतिधातुवाच्यत्वेन यागादिवत् साक्षात्कृतिसाध्यत्वेपि ससम्बन्धि
 कत्वादेव प्रतिसम्बन्धिभूतज्योतिष्टोमरूपाश्रयलाभः । यदा तु सौभरा
 विकरणन्यायमुधाकृदुक्तीत्या उक्थ्यादिपदवाच्यग्रहयागाभ्यासा एव फले
 विधीयन्ते तदापि नभ्यासस्य प्रतिसम्बन्धियागापेक्षैव ज्योतिष्टोम
 स्वाश्रयत्वम् । यथाचार्यं पक्षो द्रष्टुं तथा सम्भाधिकरणे वक्ष्यामः ।

सर्वथा कृतिमाध्यधात्वर्थविशेषसम्बन्धित्वं दृष्टविधया फलार्थं विधीयमानस्य गुणस्य स्वनिष्ठकरणतासम्पादकत्वेनापोक्षितम् । अत एव न विधीयमानगुणजन्यत्वमेवाश्रयत्वम्, तदभावेऽपि “ मन्थ्यग्रहानभिचरन्ती ” त्यादौ ग्रहणानां मन्थिग्रहाप्रत्वरूपगुणाश्रयत्वदर्शनात् । अपि तु अदृष्टाद्वारकसम्बन्धेन गुणबिम्बेपावच्छिन्नत्वम् । अदृष्टाद्वारकेति पदकृत्यं तु चारवन्तीयादेरामिष्टोमस्तोमजन्यादृष्टद्वारा यागेन सम्बन्धात् तस्याश्रयत्वस्यावृत्तारित्युत्तराधिकरणे वक्ष्यते । तदेव दध्वादौ यागादिवत् फलनिरूपितैव कर्णतेति पक्षमाश्रित्य करणविधिवैयर्थ्यादिना भाष्यशक्तौपपादिता । यदा तु दध्नेति तृतीयोपात्तकरणत्वं नेन्द्रियनिरूपितम्, अपि तु करणताससर्गेणैवेन्द्रियेऽन्वेति, अतश्च करणत्वविशिष्टस्य दध्ने दधिविशिष्टस्य वा करणत्वस्य करणताससर्गेणैन्द्रिये समन्वयो न तु यागादिवत्तृतीयोपात्तस्य करणत्वस्य निरूपकताससर्गेणैति पक्ष आश्रीयते, तदा तृतीयोपात्तस्य करणत्वस्य निरूपकपेक्षया प्रतिसम्बन्धिविधयैव प्राकरणिकाश्रयलाभो न विरुध्यते । परन्तु निरूपकताससर्गापेक्षया करणताससर्गस्य गुरुभूतत्वाद्यागादेर्बैलक्ष्ये प्रमाणाभावाच्चाप्यक्षो नातीवा द्रियते । सर्वथा प्रकरणादाश्रयलाभोपपत्तेरनेन गुणमात्रं विधीयते । भावनापि च सैव, धात्वर्थवत्तस्या अपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । नच प्राप्तभावनानुवादेन गुणसम्बन्धं फलसम्बन्धश्च विधायितेति वाक्यभेदापादकगुणादेव भेदः, भावनायां फलसम्बन्धस्य रागप्राप्तत्वेनाविधेयत्वादिति भवदेव ।

वस्तुतस्तु इन्द्रियारूपफलस्य जन्यत्वेन व्यापारमात्रजन्यत्वावगमेऽपि लोकाद्विजातीययत्नजन्यत्वानवगमाद्विशेषतश्चाभिहोत्रहोमनुकूल्यत्वे स्वर्गादिजनकत्वेनावगते इन्द्रियजनकत्वस्य प्रमाणान्तरेणानवगतवाक्येनैव विधेयत्वापातान् दधिरूपद्रव्यस्य चेत्युक्त्वावन्वयेन रात्रगूयन्त्यागाविषयत्वाद्वाऽऽव-

भेदानश्यम्भावेन गुणान् भेद एव । न ह्यत्र धात्वर्थाविवक्षावद्भावनाया
 अपि अत्रिवक्षामगीकृत्य गुणफलयोरेव मिथोऽन्वयो अवस्तु युक्त , फारका
 न्वयस्याप्यव्युत्पन्नत्वात् । अतो भावना भिन्नैव । सकृदनुष्ठानेपि साक्षाद्यादि
 वत् तत्तज्जात्यवच्छिन्नव्यक्तिद्वयोत्पत्त्यगीकारात्सैकव्यक्त्याश्रितजातिद्वयागी
 कारापत्ति । अस्तु वा तत् , तथापि न साकर्मम् . होमविधिनिधेयताव
 च्छेदकजतेर्गुणाविधिनिधेयतावच्छेदकजातिव्यतिरेकेण सत्त्वेपि तस्या त-
 द्यतिरेकेणान्यत्रासत्त्वात् । व्यक्तिभेदपक्षे तु यत्तद्व्यस्याप्यवच्छेदकीभूतो
 धात्वर्थ एक एव, प्रमाणचलेन चैकस्य धात्वर्थस्य युगपदुत्पद्यमानमक्षद्वय
 अन्यतापि आपद्यमाना न विरुध्यते ।

तस्मादत्र दधिकरणकमिन्द्रियकर्मक भावनान्तरमेव विधीयत इति
 सिद्धम् । अपूर्वन्तु दधिजन्यमेकमिन्द्रियजनक होमजन्य च स्वर्गादिजनक
 मपरम् , अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वेन शक्तिगद्भेदे भेदस्यावश्यकत्वात् । आश्र
 यस्य प्रणयनादे दृष्टविधया स्वकार्योयोगे तु गुणजन्यमेव पश्चादिजनक
 नत्विन्द्रियाद्यनुकूल होमजन्यमपरम् , होमस्योत्तरक्षण एव दधिनिष्ठकरणता
 सम्पादकत्वेनापूर्वाजनकत्वात् । यदि हाश्रयत्वशामान्तरस्यापारत्वमुच्येत,
 तत क्षणिकस्य होमस्येन्द्रियजनकत्वायोगात् तदनुकूलमप्यपूर्व फल्प्येत ।
 ननु तत्रे प्रमाणमस्ति, करणविधे तज्जन्यत्वमात्रेणाप्सुपपत्ते तज्जन्यजन
 कत्वस्यापि कल्पो गौरवात् । अतो गुणफलसम्बन्धभ्रंशे भावनाभेदात्
 गुणजन्यमप्यपूर्व भिन्नमेव ।

भावनान्तरस्य चेति कर्तव्यतापेक्षाया अश्रयतो धर्मातिदेश । तभा
 दि- न तावदाश्रयस्यैव प्रकरणादिनिर्कर्तव्यतात्वेनापि ग्रहण शक्यम् ,
 वाक्येन स्वर्गादिनयुक्तस्य होमस्य प्रकरणाविषयत्वात् । न चाहत्वाभा
 वेप्याश्रयस्य सत प्रसङ्गेनोनिर्कर्तव्यताकाशानिर्वर्तकत्वोपपत्ते नान्तिरिक्तेनि-

कर्तव्यताकांक्षोपपत्तिरिति वाच्यम्, आश्रयस्य करणतानिर्वाहकत्वेन करण
 फोटावन्तर्भावात् तदनुयाहकेनिकर्तव्यताया भेदेनैव अपेक्षितत्वात् ।
 आश्रयाकांक्षा करणाकांक्षातो भिन्नेति मते आश्रयस्य करणफोटावन्त-
 र्भावेऽप्याश्रयस्य दृष्टविषया करणतासम्पादकस्यादृष्टार्थाया भावनाया
 अदृष्टोपायापेक्षत्वात् न तदुपकारकत्व सम्भवतीति युक्तं तद्व्यतिरिक्तेति-
 कर्तव्यतापेक्षणम् । यद्यप्याश्रयान्तरकरणे फलानुत्पत्तेराश्रयनियमादृष्ट्या
 प्युत्पत्तेरावश्यकत्वात् तद्द्वारा तन्नियमभ्येनिकर्तव्यतात्वमाशङ्क्येत, तथापि
 द्ध्यादिगुणसन्निपत्योपकारस्य क्रयसम्पादनाद्वैरपेक्षितत्वात् आश्रयसमान
 विधानत्वस्य च संस्थाधिकरणे निषेद्यमानत्वात् युक्तं आश्रयतो धर्माति-
 देशः । नचैवमपि भावदयाभावात्कथं कल्पितवचनातिदेशः ? सादृश्यकार्यस्य
 प्रकृतिविशेषोपस्थापनस्य प्रकरणेनैवेह सिद्धे तदनपेक्षणात् । यद्यपि
 च ये प्रकृत्याश्रयस्वरूपमिद्वयार्था देवतादयः तेषामिह गुणस्वरूपमिद्वयार्थ
 त्वासम्भवात् न, एष प्राप्नोति, तथापि तदभ्येपामतिदेशः, ते त्वाश्रय
 सिद्धार्थं क्रियमाणा अपि न गुण उपकुर्वन्ति । ननु येषि प्रकृतौ
 प्रधानद्वारा तदपूर्वमाभर्गाभूतद्रव्यसंस्काराभावाज्ज्वलनादयः तेषि कथं प्राकृत
 प्रणाडीरहिते गुणे प्राप्नुयुः ? सत्यमेवं न प्राप्नुवन्ति, तथापि द्ध्यादौ
 कर्तव्यत्वस्यापि सत्त्वान् गोदोहनादेश्च नित्यचमयस्थानत्वात् स्थाना
 पत्तिरूपातिदेशेन प्रणयनानङ्गभूतेषु प्रणयनोपकारके गोदोहने धर्माः
 प्राप्नुवन्त्येव । परन्तु ते प्रणयनादिकार्यप्रयुक्ता एव, नतु गुणापूर्व
 प्रयुक्ताः । गुणस्यापि त्वपेक्षिताः केचित्सम्पादनप्रक्षालनादयः प्रसङ्गा
 दुपकुर्वन्ति, अन्ये त्वारादुपकारका जपोपस्थानादयो गुणभावनायामति-
 देशेन प्राप्नुवन्ति । तत्रापि तज्जन्या उपकारा एवातिदिश्यन्ते, नतु
 तज्जनकीभूताः पदार्था अपि, गुणस्य स्वर्गादिप्रयुक्ताश्रयोपजावित्वेन
 तत्तन्मन्त्रमन्त्रयानावगमान् प्रसङ्गेन तदर्थानुष्ठानाङ्गजन्योपकारलाभोपपत्तेः

स्वातन्त्र्येण जनकानपेक्षत्वस्य द्वादशे चक्ष्यमाणत्वात् । अत एव गोदोहनादे दर्शपूर्णमासापूर्वप्रयुक्तप्रणयनाद्युपजावित्वात् सौर्यादावनतिदेश इति चक्ष्यते । आश्रयाननुष्ठापकत्वं त्वाश्रयस्यानङ्गत्वात् यत्तन्नुष्ठापकान्तरयुक्तत्वाच्च स्पष्टमेव । तस्मात् सिद्ध गुणादेव फलमिति । प्रयोजनपक्षे दध्यपचारे प्रतिनिध्यादानमारम्भोत्तरम्, तां प्राक् दध्यभावे अनारम्भ एव, द्वितीयपक्षे यद्यपि “ हवा एतद्यज्ञस्त्रिष्यते यदन्यस्य तन्ने प्रनते अन्यस्य तन्त्र प्रनायत ” इति वचनादेकप्रयोगमध्येऽपरस्य कागस्य प्रयोग सामान्यतो निषिद्ध तथापि द्वयोरनयारम्भिहोत्रकर्मान्तरयोरेककालत्वात्तन्त्रप्रयागापत्ते सङ्कल्पादौ तत्तत्फलार्थं कर्मद्वयमपि तत्रेण करिष्य इत्युल्लेख प्रयोजनम् । गोदोहनोदाहरणे तु प्रयोगात् यद्वाहि प्रणयनानुष्ठानम् ।

यत्तु वार्तिके प्रणयतीत्यस्य कर्मसाक्षात्त्वात् “ अप प्रणयती ” ति वाक्यान्तरश्रुतद्वितीया-ताप्पदानुपज्ञावगतेरप्यौपयोगसत्त्वेन तत्संस्कारार्थस्यैव प्रणयनस्य फलार्थत्वावगमात् परप्रयुक्तसंस्कार्योपजीवत्वेन पक्षद्वयेपि क्रतुप्रयोगमध्यकरणोपपत्ते नानुष्ठाने भेदो लभ्यत इत्युक्तम्, तदनुपक्तस्याप्यप पदस्य संस्कार्यपरत्वे उद्देशानेकत्वकृतवाक्यभेदापत्ते सङ्कल्पान्यायेन चिन्तियोगगज्ञावसायालौकिकात्साधनकमणनयनस्य पक्षार्थत्वावगते रतिशयार्थम् ।

सिद्धान्ते तु तत्तत्फलार्थेन गुणेन सहाश्रम स्वफलार्थं करिष्य इत्युल्लेख प्रयोजन द्रष्टव्यम् ।

सूत्रं तु — यागादिवाक्यस्य दध्यादिवाक्यस्य च भावार्गाधिकरणप्रश्रयप्रवृत्तिभ्यां तुल्यत्वाभावात् तस्याध्ययस्य फलसम्बन्धिनि गुण एव दध्यादिवाक्यस्यफलं प्रतीयतेति गोऽयम् ।

इतीन्द्रियकामाधिकरणम् ॥११॥

शास्त्रमुक्तावली ।

अथ रेवत्यधिकरणम् ॥

संक्षेपे कर्मयुक्तं स्यात् ॥२—२—२६॥

ज्योतिष्टोमप्रवृत्तिको ऽग्निष्टोमस्य समाज्ञात् “ त्रिवृत् श्रेष्ठोऽग्नि-
ष्टोम तस्य वाग्भ्याश्चेन्नविंशतमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेन
यजेते ” ति । अत्र च प्रथमान्तत्रयस्य यजेतेत्यनेनान्वयात् कर्तव्यपदाध्या-
हारेण मिलनवाक्यत्व तावदावश्यकम् । तत्र च त्रिवृत्पदन्तावदातिदेशेऽत्र
चतुष्तोमत्वव्यावृत्तिफळकतया सर्वस्तोत्रेषु त्रिवृत्तोमविभायकम् । अग्निष्टो-
त्पदगामेयीषु स्तुत इति वचनादग्निदेवत्यमन्त्रसाध्यन्तोत्राङ्गत्वात् तस्य
रूयन्यायेन नामधेयम् । अग्निष्टोमपद चाग्निष्टोमस्य कत्वप्रतिप्रसवार्थम् ।
यद्यपि हि ज्योतिष्टोमात् नियतमेवाग्निष्टोमसस्था नित्यत्वान् प्राप्यते, तथा-
प्येतत्पूर्वभावियागस्योऽप्यसस्थाकस्य निकषित्वेन एतथागप्रकृतित्वाव-
सायात् तत उक्तस्यसाध्या एव प्रप्त्यमानत्वेन प्रतिप्रगवत्वोपपत्ति ।
राजन्यनिमित्तकाग्निष्टोमसंस्थाप्रिकारभूता-यग्निष्टोमताव्यावृत्तिफळकोवाय सर्व-
साधारण्येनाग्निष्टोमसंस्थाविधिरीरितं द्रष्टव्यम् । शुक्लव्यवशिष्टापूर्वकर्मविधा-
नाच्च न यावन्नभेद । तस्यति वाक्येन तु राजसूय यायेन वायव्यमन्त्रैक-
विंशस्तोमविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालतादिविशिष्टो यागप्रयोग फलो-
द्देशेन विधीयते । तत्र वायव्यमन्त्राणागतिदेशप्राप्तगन्त्रवाधेनागोष्मिन्-
वाधेन वा निवेश । यद्यपि चात्राग्निष्टोमसागपदसमभिव्याहारादाधारता-
सम्बन्धेन साम्नि गन्त्राणा विशेषणत्व प्रतीयते तथापि अत्रलक्षणार्थकल्प-
नापत्ते न सागाङ्गत्वेन गन्त्रविधि, किं तु पाण्डिकाव्यलभ्य सामसम्बन्ध-
मनूय विशेषणप्रधानग्निष्टोमशब्दगमोवृत्त्य स्तोत्रागत्यैव गन्त्रविधि ।
एवमेकविंशस्तोमकताप्रतिप्रगयोपि तत्रैव । प्रकृतितो हि अग्निष्टोमस्तोत्र-
एकविंशस्तोमकत्वे प्राप्ते औपदेशकते त्रिवृत्तागा यत्रिधिता निवर्तगान् अथ

प्रतिप्रसवः । अतश्चोभयविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालादिविशिष्टयाग
 प्रयोगविधिरेवायम् । यद्यपि चाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालात्प्रतिदेशतः
 सम्भवत्प्रसक्तिरुम् , तथापि एकवाक्यत्वविद्ध्यर्थं विशिष्टविधिसन्देहान्मा
 येन वाऽतिदेशप्रसक्तेः पूर्वप्रष्टव्यङ्गीकारेण वा तस्य विधिर्नागुपपन्नः ।
 यद्यपि चाग्निष्टोमस्तोत्रस्य प्रकृतौ सर्वान्त्यत्वात् यागप्रयोगपूर्वकालत्व
 सम्भवति, तथापि सर्वाज्ञानुष्ठानतौकर्याभिर्मादितोऽवधारणादग्निष्टोमस्तोत्र
 स्थापि तत्सिद्धे. प्रतिपत्तिपूर्वकालत्वाभिप्रायेण तदिति मूलानुयायिनः ।
 अस्तुत्तस्त्वेतादृशविषये सुखं ध्यादाय स्वपितृति वन् सगकालत्वमेव
 प्रयोगमध्यवृत्तिस्वरूपं लक्षणया क्त्वाप्रत्ययार्थो विधीयते वाक्यगोदपरि
 हारार्थम् । अथवा अस्तु समानकर्तृकत्वमात्रमत्र तदर्थं, यद्यपि च
 अद्विर्कर्तृकस्तोत्रसमानकर्तृकं य यजमानकर्तृके यागे न शुभ्यम्, तथापि
 प्रयोजककर्तृत्वाभिप्रायेण तदुपपत्ते न विरोधः ; तत्प्रकरणे च “ दार
 चन्तीयमग्निष्टोम कार्य ” मिति श्रुतेन वाक्येन प्राकृतयज्ञायज्ञीयवाधेना
 अग्निष्टोमस्तोत्रे चारवन्तीम विहितम्, तदनन्तरश्चेत्येव “ रंदापु चार
 चन्तीयमग्निष्टोमस्तोत्रं कृत्वा पशुकागो षेतेन यजेते ” ति श्रुतम् ।
 तत्र च पूर्ववदेव तेषां सन्देहः । पादाभ्यासतद्गती स्पष्टे । आपया
 दिकी त्वनन्तरा ।

तत्र प्रकृतप्रत्यभिज्ञानादेतच्छब्दश्रुते. प्रमाणाभावात् न तावत्क-
 र्मान्तरम्, सिद्धान्ते यश्चपणरीत्येव चाश्रयाभावात्तापि गुणकलमन्बन्धः,
 अतो यावत्प्रवाचदशदेव रेवर्तमात्रद्विशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालादि
 विशिष्टो यागप्रयोगः फलार्थं विधीयते । न एतदधिभ्यासेन गुण
 ध्योत्तरतावन्वययोग्यत्वम्, अत्र तु काल-दिक्त्वात्प्राग्भूतान्वागेन प्रयोग
 विशेषणमेव, अतोऽत्र गुणविशिष्टस्य तस्यैव कर्मण फलहेतुनेन
 विधानमिच्छेत् पक्षः । द्वितीयं तु - नाग राजगुणन्दाय, प्रयोगस्य

वायव्यवाक्येनैव प्राप्तत्वात् , फलांतरश्रवणेपि च विविदिपावाक्यव
द्विनियोगमात्रकरणेन प्रयोगांतरम्याधियानोपपत्ते , नच विनिगमना
विरहे , प्राथम्येन वायव्यवाक्य एव प्रयोगविधे निय तु शक्यत्वात् ।
एव तस्यपि यदि विशेषणीभूतस्य रेवतीमात्रविशिष्टामिष्टोमस्तोत्रम व
नोत्तरकालतादेरप्राप्ति स्यात् ततोऽवेष्टे ' यदि ब्राह्मणो यजते ' त्यादौ
विधेयकर्तृकालादिरूपात्करणवशादिव प्रयोगांतरमपि विधीयेत, न त्वेद
दस्ति, तस्यापि वायव्यवाक्येनैव प्राप्तत्वात् , नह्यत्र तत पूर्वप्रवृत्ति
सक्यते वक्तुम् , प्रापकस्यापि प्रत्यक्षत्वान् , नच प्राप्तम्यापि विशिष्टविधि
स दृष्टयायेन विधेयतामापाद्य प्रयोगभेदकत्वम् अ यो याश्रयापत्ते - सति
हि प्रयोगविधौ विशिष्टविधिसदृष्टता, तस्या च सत्त्वा विधेयत्वान्
प्रयोगविधिगति । अत परिशेषाद्देवतीमात्र प्राप्तामिष्टोमस्तोत्रोत्पत्त्यदुवा
देन विधेयम्- फलोद्देशेन यागविनियोगश्चेति वाक्यभेदतादवम्य्यात्
दधि यायेतात्र लाघवात् गुणफलसम्बन्धविधिरेव । तत्रापि रेवतीमात्र
स्य प्राप्तत्वात् यद्यपि विधि तन्मात्र एव सद्दृग्गते तथापि नात्र तासा
फलसम्बन्ध , तथात्वे तासा विधिलिङ्गसङ्घत्वादेतच्छब्देन मूर्ताया
न्तेन फलसाधनतयोपादानानुपपत्ते , किन्तु प्राप्त यापि रेवतीविशिष्टस्य
धारवन्तीयस्यैव , यद्यपि चात्राप्यवल्लसहार्ज्यकृत्पनापत्ते रेवतीमात्रमि
ष्टोमस्तोत्र एवाङ्गतम् , तदपि पाठिंशान्बयलभ्नाधारतासम्बन्धनैव तासि
रेवतीना वैशिष्ट्य नानुपपत्त्यम् । अत एवैतच्छब्दोपपत्तावपि नामि
ष्टोमस्तोत्रस्यैव रेवत्यङ्गस्य फलसम्बन्ध , अमिष्टोमस्तोत्रस्य विशेष
पणप्रभावात्वे लक्षणापत्ते । नच रेवतीवारव तीमयो पृथक्पदोपात्त
कारकत्वेन नच वैशिष्ट्योपपत्ति ' फलकर्मकभावनाया विधेयत्वेन
तस्यामुममो प्रथमत सम्बन्धाङ्गीकरणेन सोमादिवन् पश्चान् परस्पर
वैशिष्ट्योपपत्ते , कृत्वाशब्दश्रवणेन रेवतीषु कृत्वा धारव तीय तेन फल
भावयेदित्यर्थविरगताद्वैशिष्ट्योपपत्तेश्च । अतो रेवतीविशिष्टस्य धारव ती

यस्य फलरूपमन्ध, तस्य च स्वरसमाहारात्कर्म्य सौभरादिवत् सिद्ध
रूपत्वेनाश्रयापेक्षाया प्राकृतस्य यागम्यैवाश्रयत्वम्, नहि गायतिधातु
वाच्यत्वात् साज्ञ क्रियात्मकत्वाशङ्का, गडिवदनैकदेश इत्यादौ गण्डा
दीना धातुवाच्यत्वेपि सिद्धरूपत्वत् । सागशब्दस्य “ सामाथो यः
कश्च रोषण स्वर ” इति श्रुते षड्जाद्विस्वरसमाहारवाचित्वात् स्वर
शब्दस्य च “ माहुरानुरसि चरन्मन्द्रजनयति स्वर ’ मिन्यादि सङ्गीत
शास्त्रपर्यालोचनया सिद्धरूपवामवीयसयोगविभागजनितव्यन्य स्मरुगशब्दविशेष
पराचित्वावगमेन वारवन्तीयवादे सिद्धरूपत्वप्रतीते । अतश्च तस्या
श्रयापेक्षाया युक्तमेव यागम्याश्रयत्वम् । शक्यते हि सप्ता ऋगक्षरा
मिन्धक्तिद्वारा स्तोत्रमिय याग साधयितुम् । अतश्च सौभरसाज्ञ-स्तोत्रा
श्रितत्वमिव वारवन्तीयम्यापि यागाश्रितत्वं तर्दीययाज्यादिमात्राधारतया
उच्चैष्ट्यादिवत् विरुध्यते । रेवतीनामपि चात एव याज्यादिकार्यं
निवेशोप्युन्नेय. । काम्येन च वारवन्तीयदिना सामायनिधिप्राप्तस्य
वार्तिदेशप्राप्तस्य वैकश्रुत्यादेर्बाधोऽपि मुबच एव । यदिचामिष्टोमसामेत्यनु
वादानुपपत्तिराशङ्केत, ततोऽमिष्टोमस्तोत्रद्वारैव यागम्य जयत्वापरपर्याय
माश्रयत्वम् । इत्यत एव हि व्रीह्यादौ परम्परासम्बन्धेन जन्यत्वम्,
आश्रयत्वमपि च सौभरादौ स्तोत्रादेः । अस्तु वा यागम्यामिष्टोमस्तोत्र
जन्यत्वात् परम्परासम्बन्धेन जन्यत्वापरपर्यायाश्रयत्वायोगेप्यानर्थक्यतदङ्ग
न्यामेनामिष्टोमस्तोत्रेवतारः । इत्यते चोत्थ्यादिस्तोत्रनिष्पितसमाप्तिप्रति
योगित्वरूपम्याश्रयत्वस्य साक्षात् प्रकृते यागे ऽमम्भरेण प्रयोगे च
वतार “ पशुनाम उक्थ्यं गृहीया ” इत्यादौ । नच स्तोत्रान्तराणां
गपि प्रकृतयागाङ्गत्वाद्मिष्टोमस्तोत्र एवावतारे प्रयोज्यात्, अमि
ष्टोमस्तोत्रस्य वादन्यवाद्ये विहितत्वेन वारवन्तीयवाद्येऽनुवादेन चानि

वायव्यवाक्येनैव प्राप्तत्वात् , फलान्तरश्रवणेपि च विविदिषावाक्यव
द्विनिर्गममात्ररूपेण प्रयोगान्तरम्याविधानोपपत्ते, नच विनिर्गमना
विरह, प्राथम्येन वायव्यवाक्य एव प्रयोगविधे नियन्तु शक्यत्वात् ।
एव सत्यपि यदि विशेषणीभून्म्य रेवतीमात्रविशिष्टामिष्टोमस्तोत्रमव
नोत्तरकालतादेरप्राप्ति स्यात् ततोऽवेष्टे ' यदि ब्राह्मणी यजते ' त्याद्री
विधेयकर्तृकालादिरूपानेकगुणवशादिव प्रयोगान्तरमपि विधीयेत, न त्वेद
दस्ति, तस्यापि वायव्यवाक्येनैव प्राप्तत्वात्, नह्यत्र तत् पूर्वप्रवृत्ति
श्रवणते वक्तुम्, प्रापकस्यापि प्रत्यक्षत्वात्, नच प्राप्त्यापि विशिष्टविधि
स-दृष्टन्यायेन विधेयतामायाय प्रयोगोदकत्वम् अ योन्माश्रयापत्ते - सति
हि प्रयोगविधौ विशिष्टविधिस-दृष्टता, तस्या च सत्या विधेयत्वात्
प्रयोगविधिर्गति । अत परिशेषाद्वेवतीमात्र मातामिष्टोमस्तोत्रोत्पत्त्यनुवा
देन विधेयम्- फलोद्देशेन यागविनियोगश्चेति वाक्यभेदतादवम्यात्
दधि-न्यायेनात्र साधनात् गुणफलसम्बन्धविधिरेव । तत्रापि रेवतीमात्र
स्याप्राप्तत्वात् यद्यपि विधि तन्मात्र एव सङ्क्रमते तथापि नात्र तासा
फलसम्बन्ध, तथात्वे तासा विधिलिङ्गसङ्घत्वादेतच्छब्देन नृतीया
न्तेन फलसाधनतयोपादानानुपपत्ते, किन्तु प्राप्त यापि रेवतीविशिष्टम्य
वारवन्तीयस्यैव । यद्यपि चात्राप्यवल्लसकार्थकल्पनापत्त रवतीनागामि
ष्टोमस्तोत्र एवाङ्गतम्, तथापि पार्थिवान्मपलभ-वाधारतासम्बन्धनैव साति
रेवतीना वैशिष्ट्यं नानुपपन्नम् । अत पूर्वैतच्छब्दोपपत्तापि नागि
ष्टोमस्तोत्रम्यैव रेवत्यङ्गस्य फलसम्बन्ध, अग्निष्टोमसामपदस्य विशे
षणप्रधानत्वे लक्षणापत्ते । नच रेवतीवारवन्तीययो पृथक्पदोपात्त
कारकत्वेन कथं वैशिष्ट्योपपत्ति ? फलकर्मकभावनाया विधेयत्वेन
तस्यामुगयो प्रथमत सम्बन्धाङ्गीकरणेन सोमादिवत् पश्यान् परस्पर
वैशिष्ट्येपपत्ते, कृत्वाशब्दश्रवणेन रेवतीषु कृत्वा वारवन्तीय तेन फल
भावयेदित्यर्थावगमाद्वैशिष्ट्योपपत्तेश्च । अनो रेवतीविशिष्टम्य वारव ती

यस्य फलदम्बन्धः, तस्य च स्वरसमाहारालोक्य सौभरादिवत् सिद्ध
रूपत्वेनाश्रयापेक्षायां प्राकृतस्य यागम्यैवाश्रयत्वम्, नहि गायतिधातु
वाच्यत्वात् साम्न क्रियात्मकत्वाशङ्का, गडिवदनैकदेश इत्यादौ गण्डा
दौना धातुगच्यत्वेपि सिद्धरूपत्ववत् । सामशब्दस्य “ सामाथो यः
कथं रोषण. स्वर ” इति श्रुते षड्जादिस्वरसमाहारवाचित्वात् - स्वर
शब्दस्य च “ मारुतस्तुरासि चरन्ग-द्रुज्जनयति स्वर ’ गिन्यादि सङ्गीत
शास्त्रपर्यालोचनया सिद्धरूपवामवीयसयोगविभागजनितव्यन्य स्मकशब्दविशे
षवाचित्वावगमेन वारवन्तीवादे सिद्धरूपत्वप्रतीते । अतश्च तस्या
श्रयापेक्षाया युक्तमेव यागम्वाश्रयत्वम् । शक्यते हि साम्ना ऋगक्षरा
गिन्यक्तिद्वारा स्तोत्रमिष षागः साधयितुम् । अतश्च सौभरसाम्नस्तोत्रा
श्रितत्वमिव वारवन्तीयस्यापि यागाश्रितत्वं तदीययाग्यादिमात्राधारतया
उच्चैष्ट्वादिवत् विरुध्यते । रेवतीनामपि चात् षड् याग्यादिकार्ये
निवेशोप्युज्ज्वेयः । काम्येन च वाग्यवन्तीयादिना सामान्यविधिप्राप्तम्
वातिदेशप्राप्तस्य वैकृश्रुत्यादेशाधोऽपि मुच्यते एव । यदिचाग्निष्टोमसामेत्यनु
वादानुपपत्तिराशङ्क्येत, ततोऽग्निष्टोमस्तोत्रद्वारेण यागस्य जन्यत्वापरपर्याय
माश्रयत्वम् । इष्यते एव हि ऋद्धादौ परम्परामन्वन्धेन जन्यत्वम्,
भाष्यमत्वमपि च सौभरादौ स्तोत्रादेः । अस्तु वा यागम्याग्निष्टोमस्तोत्र
जन्यत्वात् परम्परामन्वन्धेन जन्यत्वापरपर्यायाश्रयत्वायोगेऽप्यानर्थक्यतद्ग
न्याभेनाग्निष्टोमस्तोत्रेष्वनारः । इष्यते चोत्पत्त्यादिस्तोत्रनिरूपितसमाप्तिप्रति
योगित्वात्प्राप्त्याश्रयत्वस्य साक्षात् प्रकृते यागेऽप्यन्वयेन प्रयोगे चा
वनारः “ षड्गुण उपस्यं गृह्णीषा ” दिव्यादौ । नच स्तोत्रान्तराणा
मपि षड्गुणयाग्यादादिष्टोमस्तोत्र एवावन्तरे प्रयान्तागात्, अग्नि
ष्टोमस्तोत्रस्य वाऽप्यन्वयत्वे निहितत्वेन वाग्यवन्तीयादौऽनुवन्तरे चानि

देशिकस्तोत्रान्तरापेक्षया विशिष्योपस्थितत्वात् शाम्भस्यासाधपक्षपातित्वे
न काम्यस्यापि वारवन्तीयस्य स्तोत्रान्तरे निवेश । आतिदेशिकसाग
बाधापक्षे वारवन्तीयाङ्गकामिष्टोमस्तोत्रमात्रनिवेशावगमाच्च ।

एतेन यत् सिद्धान्तवार्तिके 'पुरुषार्थवारवन्तीयस्य ऋत्वर्थेन सहा
भेदाद्दामिष्टोमस्तोत्रवृत्तित्वं भवेत् ऋत्वर्थस्य तद्भूतिदर्शनेनात्राप्यनुगा-
नाद्वा, एतस्य तत्स्थानापत्त्वाद्वा' नय, एक य देवदत्तस्य युद्ध
भोवनादिकार्यभेदेन एकस्थान नियमवदेकस्थानत्वे प्रमाणाभावात् । न
द्वितीय, सामान्यतो दृष्टस्याप्रयोजकत्वात् ; वारवन्तीयत्वहेतोरुपाधे
ऽनैकान्तिकत्वाच्च । अमिष्टोमस्तोत्रवृत्ति वस्य च साधनतापरपर्यायस्य
सामप्रयोजनत्वेन सामान्यगतया कार्यपत्त्याप्यनतिदेशाच्च तृतीयोऽपि ।
अतो नामिष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तित्वा सम्भवती ' त्युक्तम्, तदपि पराम्तम्,
असाधेनोपपत्तौ बाधायोगादिति न्यायेनैव तदुपपत्ते । यस्त्वस्मिन्
पक्षे रेवतीभिर्वायव्याबाध, स स्तोत्रान्तरेप्यातिदेशिकऋगन्तराधाधात्तस्य
इत्यकिञ्चित्कर । अतो युक्त एवानर्धक्यतदङ्गन्यायेनामिष्टोमस्तोत्र
मात्रेऽवतार । अस्तुयाऽमिष्टोमस्तोत्रस्यैव विशिष्योपस्थित्यादिनाश्रयत्वम्,
तस्य च धर्मिग्राहकप्रमाणेनामिष्टुद्यागसम्बन्धिन एव साधाम्बन्धि पृथग्य
न्तैतच्छब्द क्त्वाप्रत्ययश्च सर्वमनुवाद । अथवा वारवन्तीयमिष्टोम
सागकार्यमिति प्राकरणिकवाक्येनैव साधनादाश्रयसम्बन्धो विधीयते,
न त्वङ्गाङ्गिसम्बन्ध, गौरवात्, दद्यादिकवाक्येषु त्वन्यलभ्यत्वादाश्रय
स्यागत्या गौरवाङ्गीकरणम् । तदेव वारवन्तीयस्यैव फलसम्बन्ध इति
मूलोक्त पक्ष उपपादित । अथवापु रेवतीनामप्रसत्तात् तस्यैव

विधिसंक्रमणावयते तासामेव फलसम्बन्ध । सप्तमीचेय यद्यपि स्तोत्र
निरूपित सामनिरूपितमेव च ऽभिरुणत्व वदति, तथाप्येतच्छब्देन
चृतीयान्तेन रेवतीविशिष्टवरवन्तीयस्यैव पूर्वोपस्थितस्य परामर्शात्
तत्र च विशेष्यस्य प्राप्तत्वे तावधेयत्वादप्राप्तत्वाविशेषणस्यैव दाक्षायण
यज्ञपदे आचूतेरिव फलसम्बन्धोपपत्ति । अत एवेतच्छब्दस्यापि लिङ्ग
सह्यत्वात् रेवतीपरामर्शकत्वमित्यप्यस्तास्तम्, विशिष्टपरामर्शकत्वे ऽ
निरोधात् । नन्वेतन्मिन् पक्षे रेवतीनामग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तित्वस्य
पूर्वोक्तविधयाप्यलाभात् कश्च गुणफलसम्बन्धोपपत्ति, प्रकरणेन तदलाभेऽपि
चाश्रयेनाश्रयलाभोपपत्ते । तथाहि— दध्यादावपि सम्भवत्येव वाक्ये-
नाश्रयविधि । नच वाक्यभेद, होमविशिष्टदध्न फलोद्देशेन विधानोप-
पत्ते । नचैव होमस्य दध्यङ्गत्वापत्ति, बल्यप्रयोजनत्वेनाङ्गतासम्बन्धेन
वैशिष्ट्यान्तर्ङ्गीकारात्, अपित्वापेक्षावशात् आश्रयतासम्बन्धेनैव । अतश्च
यथैव “ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेते ” त्यादौ न दर्शपूर्ण-
मासयो सोमागत्वगुतरकालाङ्गत्व वा, अपि तु निरूपकतासम्बन्धेनै-
वोत्तरफलताया वैशिष्ट्यात्, तथात्राप्याश्रयतासम्बन्धेन तदङ्गीकारे न
कश्चिद्विरोध । स तु तत्र नाश्रित, अयत एव लाभोपपत्ते । प्रकृते
तु प्रकरणेनाश्रयप्राप्तेरसम्भवात् वाक्येनैत्रामिष्ट्यागवृत्त्यग्निष्टोमस्तोत्रसाधनी
भूतेरेवतीविधातावाक्यभेद विनैवाश्रयलाभोपपत्ति । अथवा अग्निष्टोम
स्तोत्रस्यैवाश्रयतासम्बन्धेन वैशिष्ट्यात्, तस्य तु प्रकरणान् प्रणयनादे-
रिवामिष्ट्यागसम्बन्धिन एवोपस्थितेष्वप्यन्तैतच्छब्दो यत्रिश्च वारवन्तीय
पदवदनुवाद । किवाग्निन् पक्षे यथैव निदान्ते रेवत्यादेविशिष्टस्तोत्र
भावताविशिष्ट्यागविधाने वृत्वाशब्दमहिम्ना न दुष्यति, तथैव मगा-
प्याश्रयभावताविशिष्टगुणभावताविधातामिति सर्वथाश्रयप्राप्तेर्मगार् फल-
सम्बन्धविरिरेव युक्त ।

इति प्राप्तेऽभिधीयते— नात्र गुण्यात् फल्म्, माश्रयालागात् ।
 तथाहि— वास्व-तीयस्य फलसम्बन्धित्वपक्षे तावन्नाश्रयलाभ, स हि
 प्रकरणादभिप्रेतो वाक्याद्वा' चापेपि किं यागस्यैवाश्रयत्वम्, अग्निष्टोम
 स्तोत्रस्य वा' तत्रापि किं यागस्य साक्षात् अग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा वा' नाथ,
 अग्निष्टोमसामेत्यन्यानुवादानुपपत्ते । न द्वितीय, स्तोत्रस्यादृष्टविषया
 यागाद्गत्यात् तद्द्वारा यागस्याश्रयत्वानुपपत्ते । दृष्टविषया हि कृति
 साध्यधात्वर्थसम्बन्धित्व गुणस्यापेक्षितमित्युक्त पूर्वाधिनरणे । अदृष्टद्वारा
 हि तदाश्रयणे गुणस्याश्रय विनापि फलकरणत्वस्यादृष्टद्वारोपपत्ते कृत
 माश्रयालाभया । न चेष्टापत्ति, करणविभिन्नैयथ्यापत्तेरुक्तत्वात् । नचैय
 मपि पूर्वकालत्वादिरूपदृष्टसम्बन्धेनैवाग्निष्टोमस्तोत्रस्य द्वास्त्वोपपत्ते युक्तमेव
 परम्परया यागस्याश्रयत्वमिति वाच्यम्, एवमपि यागस्यैव तदीयक्रमा
 श्रारत्वेनाश्रयत्वोपपत्ते । स्तोत्रद्वारकपरम्परामेव प्रमाणाभावात् । न चाग्नि-
 ष्टोमसामेत्यनुवादानुपपत्ति प्रमाणम्, तथात्वे तस्यापि तत्र सात्पर्यकल्प
 नेन वाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वात् । किञ्चास्तु वा यागस्य साक्षात्सामाश्रयत्व
 योग्यत्वम्, तथाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव द्वारत्वनिवेशे किं मानम् * तस्यै
 षदेशिक्युपस्थितिरतिचेत् ? तस्मा द्वारत्वाभावसाधकत्वेन विरुद्धत्वात् ।
 न ह्यतिदेशिकस्तोत्रवृत्तिस्वरूपासम्भवे औपदेशिकस्तोत्रवृत्तौपदेशिक्रवाम्
 न्यबाधो रेवतीभिर्मुक्त । तस्मादौपदेशिकत्वस्य द्वारत्वासाधकत्वादग्नि
 ष्टोमस्तोत्रस्यैव न द्वारत्वे प्रमाणमस्ति ।

एतेन तस्यैव विशिष्योपस्थिते साक्षादाश्रयत्व यागे, आनर्थक्येन
 वा तत्रैवावतरण प्रयुक्तम् । किञ्च नायमानर्थक्यतदङ्गन्यायस्य विषय,
 सर्वत्र हि श्रुतशब्दजन्यशब्दबोधे योग्यताज्ञानाभावेप्ययोग्यतानिश्चयाभाव
 मात्रेण शब्दबोधस्यानुभाषिकत्वात् तन्निश्चय प्रतिबन्धकमश्रम् । अतश्च
 "सप्तदशरात्रिर्वाजपेयस्ये" त्यादौ श्रुताप्यत्र अपोमयतानिश्चयाभावात्पक्षेण

शब्दबोधे ज ते पश्चाद्योग्यतालोचनादक्षायां साक्षादसम्भवेऽप्युक्तपरम्परा-
श्रयणम् । यत्र तु कल्पितशब्देन शब्दबोध , तत्र शब्दकल्पनाया योग्य-
साज्ञानम्यैव कारणत्वम् , अयोग्यतानिश्चयाभावसत्त्वेऽपि योग्यताज्ञानाभावे
शब्दकल्पनानुदयस्यानुभवि कृत्वात् । अतश्च यागगतयोग्यताज्ञानाभावेन
सद्गताश्रयत्वबोधकशब्दस्यैव प्रकरणेनाकल्पनात् कुत तदसम्भवे अद्भ्ये-
ष्ववतार ।

यत्तु — प्रकरणेनाश्रयलाभाभावेऽपि बारवन्तीयवाक्येनैव तल्लामोप
पचिरित्युक्तम् । तत्र, तच्चात्वे ऽभिष्टोत्रागमात्रवृत्त्याभिष्टोमस्तोत्रम्यैवाश्रयत्वे
प्रमाणाभावात् । न ह्यभिष्टोमषट्शब्दाविशेषप्रवृत्तस्थानपेक्षत्वे सति अत्रि
काराण्यप्रकरणमात्रेण सङ्कोचो युक्त , ' तुल्येषु नाधिकारस्त्या ' इति
न्यायात् । यद्यपि प्रयुक्तिशक्तिकल्पनागौरवपरिहारार्थं क्रतुप्रयोगवृत्तित्व
मभिष्टोमस्तोत्रस्यापेक्ष्यते, तथापि ऋत्व-तरप्रयोगवृत्तित्वस्यापि सम्भवात्
नाधिकारेण सकोचः । ननु नेद कुशकाशावलम्बन युज्यते, गुणविधे
प्रयुक्तिशक्तिकल्पनापरिहारार्थं प्रणयनदेरिवाभिष्टोमस्तोत्रम्यापि प्रयोजका-
न्तरापेक्षाया युज्यत एव प्रवृत्तत्वधिकारस्य सकोचकत्वम् , अत एव
यद्यपि वार्तिके बारवन्तीयवाक्यस्य गुणफलवाक्यस्य च द्वयोरपि यागोत्पत्ति
वाक्येनैवान्वयात् परस्परांश्वयाभावेन न बारव तीयवाक्यस्याश्रयसमर्पकत्व
युज्यत इति समाहितम् , तदप्यपेक्षावशेन व्यूहाद्युत्पत्तिवाक्यवत् बारव-
न्तीयवाक्यस्यापि गुणफलवाक्यैकत्राश्रयतयाश्रयसमर्पकत्वोपपत्तेरकिञ्चित्करम्,
यद्यपि च प्राकरणाश्रयपक्षे अभिष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तित्वाम्भवे कारण-
भीषदेशिकरुग्वाभावो गुरूपमुक्तम् , तदपि स्तोत्रांतरस्याश्रयत्वे ऋचा सात
श्च वाधापत्तेरुभयवाधापेक्षया चैकम्यैवोपदेशिकम्यापि बाधोचित्यात् कुश
कानावलम्बनामिति कथं रेवत्याधारस्य बारवन्तीयस्याश्रयलाभात् फलसम्ब
न्धानुपपत्तिरिति चेत् ' सत्वम् , बारवन्तीयस्य फलसम्बन्धानुपपत्तौ नाश्र-
यान्ताभ प्रयोजक , अपि तु प्राप्तत्वेन ततो विध्युत्तरणमेव यागादिम्ब

इति प्राप्तेऽभिधीयते— नात्र गुप्तात् फलम्, आश्रयालागात् ।
 तथाहि— वारयन्तीयस्य फलसम्बन्धित्वपक्षे तावन्नाश्रयलाभ, स हि
 प्रकरणादभिप्रेतो वाक्याद्वा? आद्येपि किं यागस्यैवाश्रयत्वम्, अग्निष्टोम
 स्तोत्रस्य वा? तत्रापि किं यागस्य साक्षात् अग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा वा? नाथ,
 अग्निष्टोमसामेत्यभ्यानुवादानुपपत्ते । न द्वितीय, स्तोत्रस्यादृष्टविषया
 यागाद्गत्वात् तद्द्वारा यागस्याश्रयत्वानुपपत्ते । दृष्टविषया हि वृत्ति
 साध्यधात्वर्थगन्धन्धित्व गुणस्यापेक्षितमित्युक्त पूर्वाधिररणे । अदृष्टद्वारा
 हि तदाश्रयणे गुणस्याश्रय विनापि फलकरणत्वस्यादृष्टद्वारोपपत्ते कृत्
 माश्रयाकाक्षया । न चेष्टापत्ति, करणविधिवैयर्थ्यापत्तेरुक्तवान् । नचैक
 मपि पूर्वकालादिरूपदृष्टसम्बन्धेनैवाग्निष्टोमस्तोत्रस्य द्वास्त्वोपपत्ते युक्तमेव
 परम्परया यागस्याश्रयत्वमिति वाच्यम्, एतमपि यागस्यैव तदीयक्रमा
 प्रारत्वेनाश्रयत्वोपपत्ते । स्तोत्रद्वारकपरम्परामात्रेव प्रमाणाभावात् । न चाग्नि-
 ष्टोमसामेत्यनुवादानुपपत्ति प्रमाणम्, तथात्वे तस्यापि तत्र तात्पर्यकल्प
 नेन वाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वात् । किञ्चान्तु वा यागस्य साक्षात्सामाश्रयत्व
 योग्यत्वम्, तथाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव द्वारत्वनिवेशे किं मानम्? तस्यै
 षदेशिकपृथग्भित्तिरिति चेत्? तस्या द्वारत्वाभावसाधकत्वेन विरद्धत्वात् ।
 न ह्यतिदेशिकस्तोत्रवृत्तिरुत्पत्त्यासम्भवे औपदेशिकस्तोत्रवृत्त्यौपदेशिकवाच्य
 न्यबाधो रेवतीभिर्मुक्त । तस्मादौपदेशिकत्वस्य द्वारत्वासाधकत्वादग्नि
 ष्टोमस्तोत्रस्यैव न द्वारत्वे प्रमाणमस्ति ।

एतेन तस्यैव विशिष्टोपस्थिते साक्षादाश्रयत्व यागे, आनर्थक्येन
 वा तत्रैवावतरण प्रयुक्तम् । किञ्च नायमानर्थक्यतदङ्गन्यायस्य विषय ।
 सर्वत्र हि श्रुतशब्दजन्यशब्दबोधे योग्यताज्ञानाभावेऽप्ययोग्यतानिश्चयाभाव
 मात्रेण शब्दबोधस्यानुभाविक्तत्वात् तन्निश्चय प्रतिबन्धकमप्यम् । अतश्च
 “सप्तदशारक्षिर्वाजपेयस्ये” त्यादौ श्रुताष्टया अपोग्यतानिश्चयाभावात्मात्रेण

शब्दबोधे ज्ञाते पश्चाद्योग्यतालोचनादक्षायां साक्षादसम्भवेऽप्युक्तपरम्परा-
 अयणम् । यत्र तु कल्पितशब्देन शब्दबोधः, तत्र शब्दकल्पनायां योग्य-
 साज्ञानस्यैव कारणत्वम्, अयोग्यतानिश्चयाभावसत्त्वेऽपि योग्यताज्ञानाभावे
 शब्दकल्पनानुदयस्यानुभविक्त्वात् । अतश्च यागगतयोग्यताज्ञानाभावेन
 ज्ञानताश्रयत्वबोधकशब्दस्यैव प्रकरणेनाकल्पनात् कुतः तदसम्भवे अह्ये-
 प्ववतारः ।

यत्तु — प्रकरणेनाश्रयलाभाभावेऽपि बारवन्तीयवाक्येनैव तद्भाषोप-
 पत्तिरेत्युक्तम् । तन्न, तद्भाष्ये ऽग्निष्टोत्रमात्रवृत्त्याग्निष्टोमस्तोत्रस्यैवाश्रयत्वे
 प्रमाणाभावात् । न ह्यग्निष्टोमपदस्याविशेषप्रवृत्तस्यानपेक्षत्वे सति अग्नि-
 काराख्यप्रकरणमात्रेण सङ्कोचो युक्तः, 'तुल्येषु नाधिकारस्या' इति
 न्यायात् । यद्यपि प्रयुक्तिशक्तिकल्पनामौरवपरिहारार्थं क्रतुप्रयोगवृत्तित्व-
 मग्निष्टोमस्तोत्रस्यापेक्ष्यते, तथापि कृत्वन्तरप्रयोगवृत्तित्वस्यापि सम्भवान्
 नाधिकारेण संकोचः । ननु नेदं कुशकाशावलम्बनं युज्यते, गुणविभे-
 दप्रयुक्तिशक्तिकल्पनापरिहारार्थं प्रणयनभेदेरिवाग्निष्टोमस्तोत्रस्यापि प्रयोजका-
 न्तरापेक्षायां युज्यत एव प्रकृतकृत्वधिकारस्य संकोचकत्वम्, अत एव
 यदपि वार्तिके बारवन्तीयवाक्यस्य गुणफलवाक्यस्य च द्वयोरपि यागेऽपत्ति-
 वाक्येनैवान्वयात् परम्परान्वयाभावेन न बारवन्तीयवाक्यस्याश्रयमसम्भवं
 युज्यत इति समाहितम्, तदप्यपेक्षावक्षेण न्यूनाद्युत्तिवाक्यवत् बारव-
 न्तीयवाक्यस्यापि गुणफलवाक्यैकवाक्यतयाश्रयसमर्पकत्वोपरत्वरङ्गितिक्रमः
 यदपि च प्राकरणिकाश्रयपक्षे अग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तिवाक्यस्यैव कल्प-
 नापेदेनिकरुग्वाभावोऽप्युक्तम्, तदपि स्तोत्रान्तरस्याश्रयत्वे कृष्णं मात्र-
 श्च वाधापत्तेरुभयवाधापेक्षया चैकस्यैवापेदेनिकस्यापि वाच्येति ज्ञात-
 कानाबलम्बनामिति कथं रेवत्याश्रयस्य बारवन्तीयस्याश्रयत्वान्न ह्यन्य-
 न्भानुपपत्तिरिति चेत् ! सत्यम्, बारवन्तीयस्य ह्यन्यस्यैव नूनादीं न-
 यन्नामः प्रयोजकः, यपि तु प्राप्तत्वेन नतो विद्युत्प्रसव-
 दन्नादिभ्य

इव, अतश्च परिशेषान्मूलानुक्तोपि रेवतीमात्रफलसम्बन्धपञ्च एव मुख्यपूर्व
 पक्षत्वेन सन्भावनीयः । तस्य चाश्रयालाभानिराकरणं युक्तमेव । नहि तदा
 प्रकरणादाश्रयो लभ्यते, अस्माकस्यातिदेशिकेष्वेव युक्तत्वेनाग्निष्टोमस्ते त
 दृष्टित्वस्य वारवन्तीयमाताघारत्वस्य वाऽप्राप्तत्वादानुवादानुपपत्ते । वारवन्तीष
 धारयस्य त्वाश्रयसमर्पकत्वमग्निन् पक्षे नाशंशयमेव । नच प्रकारान्तरेणा
 श्रयालाभेपि वाक्येनैव तज्जाभोपपत्ति, तेनानि षाग्निष्टोमस्तोत्रगतसम्यक्वाश्रयत्वं
 विधीयते, यागदिशिष्टस्य वा' नोभयथापि सम्भवति । तथाहि- सर्वत्रैव
 सावद्द्वयादौ न वाक्येनाश्रयविधानं युक्तम् । तदा षाश्रयस्य प्रथमत एव
 सावन्न गुण प्रति वैशिष्ट्यं सम्भवति, फारकत्वात्, अतः सोगादिबदेव
 भाविनासम्बन्धोत्तरकाल पार्थिकं तदित्याश्रयणीयम् । नच गुणभावनयागाश्र-
 यस्यान्वयसम्भावयितु शक्य । स हि न सावत् फलत्वेन, तद्यत्वे भावा
 र्थाधिकरणन्यायप्रवृत्त्या तस्यैव फलसम्बन्धापत्ते, करणः रेनोपरिणतस्य गुण
 सम्बन्धायोप्यत्वाच्च । यत्तमयोजनत्वात् गुणागत्यापत्तेश्च नैतिकव्यवसायेन ।
 अत परिशेषान् कर्मत्वेनाश्रयो वाच्य । तत्रापि यदीप्तिवर्गत्वरूपेण भा-
 वत्त्वेन, तत्र उद्देश्यानेकवाङ्मनसमेदो गुणस्याश्रयांगत्वापत्तिश्च । यदि तु
 अनोप्यतकर्मत्वेनान्वयः, तदापि फलस्य कर्मत्वेनान्वयान् प्रत्ययस्य द्वि
 वर्गकत्वापत्ति । न चेष्टापत्तेः, करोनिपर्यायत्वेन प्रतीत्यनुगारेण वैकर्म
 कत्वस्य सामान्यधिकरणे स्थापितत्वात् । नच द्रव्यादावाश्रयस्य वाक्येना
 विधानेन प्रवृत्ते कृत्वाश्रयोऽश्रयभावनयागान्विनस्याग्निष्टोमसोत्रस्य सामानो
 वा गुणे वैशिष्ट्योपपत्ते वाक्येन तद्विधानोपपत्ति । कृत्वाश्रयोऽश्रयभावन
 द्वि कत्वर्थेन वा भावनान्तर वा गुणफलभावनया वा' नाय, तस्या हि गुण
 फलभावनयाश्रयभावेन दैगिभ्यनुपपत्त्या मिद्वान्निबदेकभावनारिदिष्टा
 परभावनारिधानानुपपत्ते । न त्रितीय, तस्या प्रयोजनान्तरभावेन गुणभा-
 वनागत्वापत्तौ तदश्रयविधानस्योद्देश्ये तदश्रय र पत्त्या बहि प्रवृत्तौ ना-

पणविध्यविषयस्याल भेदकत्वाभावात् । सर्वत्र हि संख्यावत् गुणोऽपि विधेय एव भेदकः, न त्वविधेयः । यावज्जीवमित्यादावपि च निमित्तस्य स्वरूपेण विधेयस्यापि नैमित्तिकसम्बन्धित्वेनाप्राप्ततया विधेयत्वात् विनियोगभेदकत्वाविधातः । अतएव “यदि ब्राह्मणो यजेते” त्यादौ ब्राह्मणादिकर्तृकत्वस्याप्राप्तत्वाद्युक्ता भेदकता । प्रकृते तु क्त्वाप्रत्ययोपात्तरागमिष्टोमस्तोत्रोत्तरकालतादेस्वरूपेण कर्मसम्बन्धित्वेन चातिदेशादेव प्राप्तत्वात् नैवास्ति भेदकत्वम्, अपि तु रेवतीरूपस्य गुणस्यैव । तस्य चोत्तरगन्वयित्वात् कर्मभेदकत्वमेव न प्रयोगभेदकत्वम् । नचैवं रेवतीरूपस्य गुणस्यामिष्टोमस्तोत्र एवान्वयात् तद्भेदकत्वमेव स्यात् न कर्मभेदकत्वमिति वाच्यम्, तथात्वे फलोद्देशेन यागप्रयोगान्तरस्याप्यवश्यविधेयत्वापत्तेः लाभेन कर्ममात्रभेदकत्वस्यैवाङ्गीकारात् । अत एव विवक्षितगत्या परम्परासम्बन्धेन रेवतीविशिष्टागविधिरेवायम् । शाब्दबोधेऽवयनिर्वाहार्थं तु सम्भवत्प्राप्तिकस्याप्यमिष्टोमस्तोत्रादेर्विशिष्टविधिसन्दष्टन्वायादिना विधेय रक्षाङ्गीकरणम्, न चक्षुतः । अतश्च विवक्षितगत्या रेवतीरूपस्य गुणस्य यागान्वयित्वैव विधेस्वाद्युक्ता तस्वरूपभेदकता । अत सिद्धं कर्मान्तरमेवान् फलोद्देशेन विधीयत इति ।

नचैवमपि षष्ठ्यन्तैतच्छब्देन पूर्वकर्माङ्गतयाप्येतद्विधिप्रतीतिः कथं फलोद्देशेन कर्मान्तरविधानमिति वाच्यम्, तस्योद्देश्यानेकत्वकृतवाक्यभेदाभिया निकायितया प्राप्तपूर्वयागप्रकृतित्वरूपसम्बन्धानुवादकत्वात् वाक्येन च फलोद्देशेन विधानात् । प्रकरणात् पूर्वयागाङ्गत्य त्वनाशङ्कमेव । तस्मान् फलार्थं कर्मान्तरमेव विधीयते । तृतीयान्तैतच्छब्दस्तु “अथैव उयोनि” शिनिशत् प्रस्तोप्यमाणकर्मवचन इति न विरोधः । प्रयोजनं स्पष्टम् । सूत्रन्तराशयतया परम्परान्वयत्वात् समेष्वेव वाक्येषु कर्मयुक्तमेव फलं म्यादिति व्याख्येयम् ।

इति रेवत्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

भूतभावनाविशेषणविशेषणभूताम् रेवतीषु विशेषणविधिकल्पनायोगात् ता
 सागविवक्षेत्यप्यनाशङ्क्यम्, मुख्यविशेष्यभूतभावनाविशेषणत्वाभावेपि कृत्वा
 शब्दोक्तभावनाविशेषणत्वस्य सत्त्वेन पश्चेत्त्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायाविष-
 यत्वात् । अपिच यत्र लिङ्गसख्यादौ कारकान्वयद्वारा भावनान्वयो
 व्युत्पत्तिरिति तत्र तेषां तदनादरेण द्रव्यान्ये विशेषणविशेषणत्वान्न
 विधिकल्पनति तद्विषयोऽसौ न्याय । ननु यत्रापि कारकातिरिक्त
 सम्बन्धेन समासादौ द्रव्यान्यद्वारापि भावनावयव्युत्पत्तिः, यथा—
 “ लोहितोष्णीषा ऋत्विज ” इत्यादौ, तत्र विशेषणविशेषणोऽपि विशेषणविधि-
 कल्पनाया न किञ्चित् बाधकमस्ति । अत एव तादृशस्थले प्राप्तकर्मानु-
 वादेनापि परस्परवैशिष्ट्यस्य पूर्वमेव प्रमितत्वाद्नेकविधानेपि न बाध-
 भेदः । चित्रयेत्यादौ च लिङ्गस्य प्रातिपादिकार्थे भवयोऽव्युत्पत्ति इति
 वैशिष्ट्यस्य पूर्वमप्राप्तत्वात् प्राप्तकर्मानुवादेनानेकविधाने युक्तो बाधभेदः ।
 प्रकृते तु रेवतीनां भावनावयवस्यापि सत्त्वात् भावनायाश्चोत्तरकालतादि
 सम्बन्धेन मुख्यभावनाविशेषणत्वोपपत्तेः युक्तं विशिष्टविधानम् ।
 तस्मात् कर्मान्तरविधिरेवायम् ।

नन्वेवमपि न कर्मान्तरत्वे प्रमाणमस्ति, “ यदि ब्राह्मणो यजेते ”
 त्यादाववेष्टेरिवामिष्टुत एव प्रयोगान्तरोपपत्तेः, न ह्यभयत्वापि वाजिन-
 न्यायेन कर्मान्तरत्वाशङ्का सम्भवति, वाजिनस्य ह्यत्पत्यन्वयेनर्त्त-
 द्विधिभेदापादकस्य युक्तं कर्मान्तरत्वापादकत्वम्, कर्तृकालादिरूपस्य
 गुणस्य तु प्रयोगविध्यन्वयित्वेन उत्पत्त्यन्वयान्नोत्पत्तिविधिभेदनिबन्धन-
 कर्मभेदापादकत्वम्, अत एव कालोऽपि यः प्रयोजनविशेषार्थमुत्पत्तावे-
 वा वेति, यथाग्नेयादौ तत्तेष्ट एव तेनाप्याग्नेयकर्मभेदः, “ यदि
 ब्राह्मणो यजेते ” त्यादौ तु ब्राह्मणादेः कर्तुं प्रयोगान्वयित्वात् तद्भेद-
 कृत्वमेवाङ्गीकरिष्यन् इति तन्मयेन प्रकृतेषुत्तरकालतादिरूपस्य गुणस्य
 प्रयोगभेदकत्वस्यैव युक्तत्वान्न कर्मभेदकता युक्तीति चेत्,— क्वापत्य-
 योपात्तस्य गुणस्यातिदेशत एव सम्भवत्प्राप्तिरुक्तत्वात् स्वरूपेण विशेषे-

पणविध्यविषयस्यात्र भेदकत्वाभावात् । सर्वत्र हि संख्यावत् गुणोऽपि विधेय एव भेदक, न त्वविधेय । यावज्जीवमित्यादावपि च निमित्तस्य स्वरूपेण विधेयस्यापि नैमित्तिकसम्बन्धित्वेनाप्राप्ततया विधेयत्वात् विनियोगभेदकत्वाविधात् । अतएव “यदि ब्राह्मणो यजेते” त्यादौ ब्राह्मणादिकर्तृकत्वस्याप्राप्तत्वाद्युक्ता भेदकता । प्रकृते तु क्त्वाप्रत्ययोपात्तराया मिष्टोमस्तोत्रोत्तरकालतादेस्वरूपेण कर्मसम्बन्धित्वेन चातिदेशादेव प्राप्तत्वात् नैवास्ति भेदकत्वम्, अपि तु रेवतीरूपस्य गुणन्यैव । तस्य चोत्पत्त्यन्वयित्वात् कर्मभेदकत्वमेव न प्रयोगभेदकत्वम् । नचैवं रेवतीरूपस्य गुणस्यामिष्टोमस्तोत्र एवान्वयात् तद्भेदकत्वमेव स्यात् न कर्मभेदकत्वमिति वाच्यम्, तन्मात्वे फलोद्देशेन यागप्रयोगान्तरस्याप्यवश्यविधेयत्वापत्तेः लाभेन कर्ममात्रभेदकत्वस्यैवाङ्गीकारात् । अत एव विवक्षितगत्या परम्परासम्बन्धेन रेवतीविशिष्टयागविधिरेवायम् । शाब्दबोधेऽवयविर्बाहार्थं तु सम्भवत्प्राप्तिकस्याप्यमिष्टोमस्तोत्रादेर्विशिष्टविधिसन्दष्टन्ध्यायादिना विधेयत्वाङ्गीकरणम्, न चक्षुत । अतश्च विवक्षितगत्या रेवतीरूपस्य गुणस्य यागान्वयितव्यैव विधेत्वाद्युक्ता तत्स्वरूपभेदकता । अत सिद्ध कर्मान्तरमेवात्र फलोद्देशेन विधीयत इति ।

नचैवमपि षष्ठ्यन्तैतच्छब्देन पूर्वकर्माङ्गतयाप्येतद्विधिप्रतीते कथं फलोद्देशेन कर्मान्तरविधानमिति वाच्यम्, तस्योद्देश्यानेकत्ववृत्तवाक्यभेदाभिया निकायित्तया प्राप्तपूर्वयागप्रकृतित्वरूपसम्बन्धानुवादकत्वात् वाक्येन च फलोद्देशेन विधानात् । प्रकरणात् पूर्वयागाङ्गत्व त्वनाशङ्क्यमेव । तस्मान् फलार्थं कर्मान्तरमेव विधीयते । तूनीयान्तैतच्छब्दस्तु “अथैप ज्योनि” गतिवत् प्रस्तोप्यमाणकर्मवचन इति न विरोधः । प्रयोजन स्पष्टम् । मृत्वात्वाद्यनया परस्परानन्वयात् समेष्वेव वाक्येषु कर्मयुक्तमेव फल म्यादिति च्याप्येयम् ।

इति रेवत्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

अथ सौभराधिकरणम् ।

सौभरे पुरुषश्रुतेः निघने कामसंयोगः ॥२-२-२७॥

ज्योतिष्टोमे सौभरं साम त्रेधा समाहृतं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च ।

तत्र षोडशिसंस्थावान्तरप्रकरणे "सौभरमुक्त्यानां ब्रह्म साम भवती" त्यनेन नित्यतया विहितम् । अत्र हि ब्रह्मसामाख्यस्तोत्रेद्देशेन समान्ना यावगत सौभरं विधीयते, प्रकरणाद्य षोडशिसंस्थापूर्वमाधनीभूतता स्तोत्रे लभ्यते, तस्य च स्तोत्रस्य वस्तुत उक्त्याख्यस्तोत्रत्रयमध्यस्थत्वात् 'उक्त्याना' मित्यनुवादः । नैमित्तिकतया तु भतिरात्रसंस्थावान्तरप्रकरणे "यद्विबृहत्सामानिरात्र स्यात् सौभरमुक्त्यानां ब्रह्मसाम कार्यमि" त्यनेन विहितम् । अत्राप्यतिरात्रसंस्थायामतिदेशप्राप्ते बृहत्सामत्वे निमित्ते तदपूर्वं साधनीभूतब्रह्माख्यस्तोत्राद्देशेनैव सौभरं विधीयते । तत्रैवातिदेशप्राप्ते रभन्तरसामकत्वे निमित्ते तु "यदि रभन्तर सौभरमुक्त्येषु कुर्यादि" त्यनेनातिरात्रसंस्थापूर्वसाधनीभूतोक्त्याख्यस्तोत्राद्देशेन सौभरं विधीयते । पुनश्च नित्यविधिसालिधौ "यो वृष्टिर्नामो या ऽनाद्यर्कामो यस्स्वर्गकामः स सौभरेण तुवीते" त्यनेन फलत्रयार्थं सौभरं विधीयते । अत्र चोद्देश्यानेकत्वात् "सौभरेण स्तुवीते" त्यस्यानुपज्ञाज्ञाकारेण वाचनत्रयं द्रष्टव्यम् । सौभरस्य च षड्जादिष्वरसमाहारात्मकस्य ध्वन्यात्मकशब्दत्वेन सिद्धरूपास्य दध्यादिवदेनाश्रयापेशायां षोडशिसंस्थाद्गमूतब्रह्माख्यस्तोत्रमेव प्रकरणात्प्रणयणाद्बिबदाश्रयत्वेन सम्बध्यते ।

यत्त्वत्त पार्थसारथिना भवदेवेन च सौभरस्य गीतिरूपत्रिःशयाविति स्वादाश्रयापेशाभावेन 'स्तुवीते' त्यनुवादानुपपत्तिमाशङ्क्य, अनुवादान्यथानुपपत्त्यैव तृतीयान्तेन सौभरपदेन करणत्वविशिष्टस्यैव सौभरस्य करणतासम्बन्धेन फलेद्देशेन विधानादाद्यकण्यस्य निरुत्कारपेशायां प्रकरणानुपूर्वस्तोत्रविशेषमन्वयोपपत्तिरित्युपपादनम् ; तन् गीतेरपि षड्जादिष्वरसमाहारात्मकत्वस्य पूर्वाधिकरणे साधितत्वाद्युपेक्षितम् ।

नच सौभरस्यापि ऋत्वर्थत्वेन प्राप्तत्वादुभयप्राप्तौ ऐन्द्रवायवाम्ना
 नितिवद्धात्वर्थस्य स्तोत्रस्यैव फलोद्देशेन विधिरस्त्विति वाच्यम्, तथासति
 स्तोत्रस्यैव बहि ऋतुप्रयोगापत्तां तत्र सौभरस्याप्राप्तत्वात्, तत्रापि विधाने
 विशिष्टविधेर्गौरवापत्तेः, सौभरस्य फलसम्बन्धाङ्गीकारात् । अतस्सिद्धं
 सौभरस्य काम्यत्वमपि । तस्यच समानकाले शाखाभेदेन निधनाख्यान्ति
 मसामावयवाधारत्वेन 'हीप् ऊर्क ऊ' इत्यादीनि स्तोभाक्षराणि समाप्ता-
 तानि, तदेवविधं सौभरं प्रकृत्य श्रूयते, "हीपिति वृष्टिकामाय निधन कुर्यात्,
 ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाये" इति । तत्र किं हीपादिस्तोभाक्षराणि
 प्रकृतसौभराश्रितानि वृष्ट्याद्यर्थत्वेन विधीयन्ते, उत वृष्ट्याद्यर्थे सौभर
 एवानियमेन प्राप्तानि नियम्यन्त इति विचार । वाक्यभेदापादकगुणप्रमाणक
 भावनाभेदाविचारात् पादाध्यायसङ्गती स्पष्टे । इन्द्रियकामाधिकरणरेवत्याधि
 करणयोर्द्वयोरप्यपवादात्त्वनन्तरा ।

तत्र वृष्टिकामपदस्य तावत् स्वर्गकामाधिकरणन्यायेन फलपरत्वात्
 तादर्थ्यचतुर्थ्या तदर्थत्वेन हीपादिकं दध्यादिचत् गुणसंक्रान्तशक्तिकेन
 विधिना विधीयते । अत एव निधनपदमाश्रयतया प्राप्तनिधनसम्बन्धानु
 वादः । तथाहि- हीपाद्यक्षराणि तावत्सिद्धरूपाणि सामभागपरिपूरकत्वेन
 योग्यत्वात् प्रकृतसौभराख्य सामैवाश्रयत्वेनावलम्बन्ते, युक्त हि तस्य
 स्वावयवद्वारा स्तोभाक्षराधारकत्वात् दृष्टविधया हीपादिसम्बन्धित्वम् ।
 अतश्च यथैव स्तोत्रादेः स्वसाधनीभूतऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थकसौभरादि
 साध्यत्वात् परम्परासम्बन्धेऽप्याश्रयत्वाविधातः, तथा साप्तोऽपि स्वावयव
 द्वारा स्तोभाक्षरसाध्यत्वादाश्रयत्वोपपत्तेः । न चत्र वारवन्तीयादिवददृष्टं
 द्वारतया प्रविष्टम्, मेनाश्रयत्वं विहन्येत । नचैवमपि भवन्मते साप्तः
 सिद्धरूपत्वेनाश्रयत्वानुपपत्तेः, सिद्धरूपत्वापि उच्चारणक्रियाविशिष्टत्वेन
 कृतिसाध्यत्वात् रूपादिचदाश्रयत्वोपपत्तेः । ध्वन्यात्मकशब्दस्य नित्यत्वा

नङ्गीकाराच्च । नचैतमपि सौभरस्यानेकभागत्वात्त्रिधनेत्यैवाश्रयत्वे प्रमाणा
 भावः, निधनाधारतया हीपादिपाठस्यैव लाघवेनाश्रयतानियामकत्वात्, अ-
 न्यथा ऋत्वर्धनिधनाङ्गतया हीपाद्विविधौ गौरवापत्तेः । अन्तु वा तस्य तत्,
 तथापि भागान्तरे हीपादिनिवेशे स्तोभान्तरवाधापत्तेः, कचिच्चः प्रधानभूत
 ऋगक्षरान्तरस्यैव बाधापत्तेरबाधपक्षपातिना श्लाघेण ऋतुसद्गुण्यार्थं निधना
 धारतत्वावश्यमयोज्यस्य हीपादेस्तन्मात्राश्रयत्वलाभो नानुपपन्नः । अतश्च
 निधनानुवाद्योपपत्तेरेतत्प्राधिकरणन्यायेन हीपादिविधितानिधनान्तरविध्याश-
 ङ्गानुपपत्तेर्द्विधादिबद्गुणसकान्तशक्तिना विधिना इन्द्रियकामाधिकरणन्या-
 येन हीपादिकमेव तत्तत्फलोद्देशेन, विधीयते । नच रेवत्यधिकरणन्यायापे-
 क्षया लघुभूतेन्द्रियक्रमाधिकरणन्यायेन गुणफलसम्बन्धविध्युपपत्तावपि गुण
 फलसम्बन्धे, अपूर्वविध्यापत्तेस्ततोप्यतिलघुभूतनियमविध्यापादकतत्तत्फलक
 सौभरसम्बन्धिनिधनाधारतया हीपादिविधिरिति पक्षान्तरमेव किमितिना
 श्रीयते, इति वाच्यम्, उक्तविधौद्देश्यमत्यायकाभावेन तादृशवचनव्यक्ति
 पक्षस्यानुक्तिसहत्वात् । तथाहि—निधनपद बोद्देश्यसमर्पकम्, वृष्टिकामा-
 दिपद वा न्नाद्य, निधनमात्रोद्देशेन, विधानस्य तावत्पाठान्माप्तिस्मभवेनानुप-
 पत्तेः । वृष्टिकामपदेन वृष्टिसाधनसौभरीयत्वविशेषणे तु विशिष्टोद्देशेन वाक्य
 भेदः । सौभरीयत्वस्य वृष्टिकामपदशक्त्या ऽ लाभात् लक्षणापत्तिश्च । अत-
 एव न द्वितीयः । नचैक पद वृष्टिसाधनसौभरसम्बन्धिनिधनलक्षकम्- अन्यच्च
 तात्पर्यकमाहकमिति, शक्यते, वस्तुम्, विनिगमनाविरहान् । तात्पर्यमाहक-
 स्यापि शाब्दबोधसामग्र्यन्तर्गतत्वेन वाक्यभेदानिवारणाच्च । अन्यथा हविः
 रुभयत्वविवक्षाया दुर्निवारत्वात् । किञ्च वृष्ट्यादिसाधनसौभरवृत्तिनिधनो
 द्देशेनापि हीपादे पाठत एव प्राप्तत्वात्, विधिसम्भवः । यदि तु वृष्टिसाधनी,
 भूतसौभरनिधन- इव, तदसाधनसौभरनिधनेपि कदाचिद्धीपः प्राप्तिस्मभवत्
 तत्र तद्यावृत्तिफलकनियमस्यैव फलत्वापत्ते विधिसम्भव इत्युच्येत, ततो

नित्यनैमित्तिकसौभरप्रयोगे निधानाधारस्तोभाक्षराभावेन सापेक्षत्वापत्ति ।
अतो लघुभूतम्यापि नियमविधेरसम्भवात् वृष्टिकामपदस्य शक्त्युपस्थापित
फलोद्यत्सम्भवे लाक्षणिकवृष्टिसाधनसौभरवृत्तिनिधनार्थत्वकल्पने प्रमाणा
भावाच्च गुरुमूनेपि गुणफलसम्बन्धपक्ष एवाश्रीयते । एवं च कारणवैजात्येन
कार्यवैजात्यम्यावश्यकत्वात् सौभरजन्यवृष्ट्यादिभ्यो हीपादिजन्यवृष्ट्यादीनि
व्यक्तितो जातितश्च भिन्नार्नात्यापि द्रष्टव्यम् ।

सूत्र तु सौभरसम्बन्धिनिधनाश्रिते हीपादौ कामान्तरसयोग एव
वृष्टिकामपदेन प्रत्येतव्य , श्रुत्यादिवृष्टिकामशब्देन वृष्टिकामस्यैव पुरुषम्यो
क्त्वेन वृष्टिसाधनसौभरवृत्तिनिधनकामपरत्वे लक्षणापत्तेरिति व्याख्येयम् ।

सर्वस्यैवोक्तकामत्वात् तस्मिन् कामश्रुतिस्स्यान्निधनार्था
पुनर्श्रुतिः ॥२-२-२८॥

आश्रयलाभादेव तावन्नात्र गुणफलसम्बन्धो युक्त । नद्यत्र सौभर
मनेकाग्रयवत्सक सिद्धरूपञ्चेनाक्षराश्रयत्वेनान्वेतु योग्यम् । यद्यपि निधन
द्वारा निधनमेव वा कथञ्चिद्योग्य स्यात् , तथापि तस्य विशेषत उप-
स्थित्यभावान्नाश्रयत्वेन, द्वारत्वेन वा सम्बन्ध । वस्तुतस्तु शास्त्रस्याबाध
पक्षपतित्वस्वाभावेन निधनस्यैव तदुपपत्ते मूलोक्तकुशकाशावलम्बनेना
थयलाभोपपादनासम्भवालियमत्रिधिलाषवानुरोधेनैव गुणविधिपक्षो निरा-
कर्तव्य । तथाहि कत्रयार्थमपि सौभर योगसिद्ध्याधिकरणन्यायेन सकृ
दुच्चरितमेकस्मिन् प्रयागे एकमेव फल साधयति नेनरन् । तत्र चैकार्यत्वा
देकसौभरे अनियमन हीपादीनि श्रीयपि निधनानि प्राप्स्येरन् । ततश्च वृष्टि
फलधे सौभरप्रयोगे यथा हीपप्राप्यते तथान्यान्यपि विक्रमेन प्राप्स्येरन् ।
यदा चान्यानि प्राप्स्यन्ते तदा हीपोऽप्राप्ते युक्तो नियमः । नियमोप्यय
वृष्ट्यर्थसौभरप्रयोगे हीपेवेत्येवविध विशेषस्यैव, ननु वृष्ट्यर्थसौभरप्रयोग

एव हीप् इत्येवविध , शेषाणा विधेयशेषगतनियमफलसम्भवे उद्देश्यगतस्य तस्यान्याय्यत्वात् । नद्धय प्राप्तनियम , येन हीपोऽविधेयत्वमाशक्येत, प्रत्यक्षस्यापि पाठस्य विधिकल्पनया सामान्यमुखेन च वृष्टिकामप्रयोग मुपारूढस्य मन्धरप्रवृत्तिकृतया तत पूर्वप्रवृत्त्यङ्गीकारेणात्र हीप् एव विधेयत्वात् । अतश्च तद्वत्स्यैव नियमस्य फलत्वोपपत्ति । एवच शेषि नियमाकरणाश्रित्यनैमित्तिकसौभरप्रयोगे हीपाद्यप्राप्ति । नचैवमपि प्रबलेन वाक्येन चतुर्थीश्रुत्या वा वृष्ट्यर्थसौभरप्रयोगविशेषाङ्गतया हीपादिविधौ लिङ्गादिवदेव दुर्बलस्य श्रुत्यकल्पकत्वात् कथ नित्यनैमित्तिकप्रयोगे हीपादि प्राप्ति ? दुर्बलस्यापि पाठस्यात्यन्तवैच्यर्थ्यप्रसङ्गेन चमसाना भक्षे सामाख्या या इव पौर्णमासीन्धवेदिकरणादौ प्रकरणे पाठादेव च नित्यनैमित्तिकप्रयोग विषये हीपादिविधिकल्पकत्वस्याङ्गीकारात् । लिङ्गादेर्गार्हपत्यादौ लक्ष्ये शक्यसम्बन्धार्थमेवोपपत्ते नेन्द्रादिविषये तस्य श्रुतिकल्पकत्वम् । नचैव पाठस्यापि वृष्ट्याद्यर्थसौभरप्रयोग एव निधनाख्यद्वारसम्बन्धेन कृतार्थत्वान्न नित्यनैमित्तिकयोगेन श्रुतिकल्पकत्वापत्ति ? नहि विधिवाक्ये वृष्ट्यर्थसौभर सम्बन्धिनिधनस्यैवोद्देश्यता सम्भवति, येन पाठ विनैव निधनसम्बन्धो लभ्येत, वृष्टिकामपदेन तु वृष्टिसम्बन्धिप्रकृतसौभरमात्रलक्षणेपि निधन लक्षणायामेव प्रमाणाभावात् न तदन्तस्योद्देश्यत्वम्, अत पाठस्यैव निधनसम्बन्धप्रयोजकत्वात् नैमित्तिकप्रयोगे हीपाद्यप्राप्ति तदवस्थैवेति चेन्न,— वृष्टिसम्बन्धिसौभरमात्रस्यैवोद्देश्यत्वेपि हीप्विधेर्लघुभूतनियमफल कत्वलाभाय निधनस्थानकत्वलाभोपपत्ते । एतद्विध्यभावे हि पाठेन निधन एवानियमेन हीपादि प्राप्यते, ततश्च विधिफलसामर्थ्यादेवात्र निधनस्थान कत्वलाभ । अत एव पाठेन सामान्यतो यत्किञ्चित्प्रयोगवृत्तिसौभरीयनि धनसम्बन्धितयैव कल्पितापि श्रुति विशेषाविविना वापादाहवनीयादिविषयैव कल्प्यत इति युक्त तस्य नित्यनैमित्तिकप्रयोगमात्रविषयत्वम् । हीपादेश्च विधिफलसामर्थ्यात् निधनस्थानकत्वम् । नियमफलकत्वादेव च वृष्टिपदेन

वृष्ट्यवच्छिन्नप्रकृतसौभरलक्षणापि नातीव दोषमात्रहति । इष्यत एव हि विधिलाघवाद्यनुरोधेन “ वार्तप्री पौर्णमास्याम् ” इत्यादौ पौर्णमासीपदेन पौर्णमासीप्रधानसम्बन्ध्याज्यभागलक्षणा प्रयाजशेषाभिघारणादौ च द्वितीयाद्यर्थलक्षणा । वृष्ट्यवच्छिन्नसौभरत्वस्यैव च लक्ष्यतावच्छेदकत्वात् न युगपद्वृत्तिद्वयविरोध । नापि विशिष्टोद्देशे वाक्यभेद । वस्तुतस्तु न लक्षणापि, विधिफलसामर्थ्यानुसारेण प्रकरणावगतसौभराज्ञानुरोधेन च वृष्ट्यर्थत्वस्यैव परम्परासम्बन्धेनाश्रयणात् । अतश्च यथैव “ वासिष्ठानात्राराशसो द्वितीय प्रयाज ” इत्यादौ नाराशसमन्त्रस्य वासिष्ठार्थत्व प्रमाणान्तरावगत द्वितीयप्रयाजागत्वनिर्वाहाय तत्रैव शाखान्तरप्राप्ततनूनपान्मन्त्रव्यावृत्तिफलक नियमलाभाय च वासिष्ठाभिलषितफलसाधनदर्शाद्यद्गद्वितीयप्रयाजद्वारैव समाश्रयिष्यते तथात्रापि सत्यपि चतुर्थीयोगे युक्तितौल्यात् परम्परासम्बन्धाङ्गीकरणे न दोष इति लक्षणाश्रयणेपि प्रमाणाभाव । अतो वृष्टौ हीपेव परम्परासम्बन्धेन कर्तव्य इति नियमफलकोऽयं विधिरिति सिद्धम् । अत एव परम्परासम्बन्धे प्रकृतसौभरप्रवेशात् कारीर्यादिजन्मवृष्टे हीपभावेपि न विघात । अतएव परम्परासम्बन्धघटकत्वेन विजातीयसौभरविशेष एव विवक्ष्यते नतु सौभरत्वावच्छिन्नानि सर्वाणि । शाखाभेदेन हि सौभराणि तच्चर्द्दितिनिरोपभिन्नान्येव समाज्ञातानि । क्वचित् समानगीति कान्यपि । अतएव गीतिभेदभिन्नेषु न शाखान्तराधिकरणन्यायप्रवृत्तिरिति तत्र सौभराणां भेद एव । अतश्च विजातीयसौभरे हीप पक्षेप्यप्राप्तत्वात्तस्य हीपादिनियमविषयत्वायोगेन न तस्य परम्परासम्बन्धघटकत्वम् । ततश्च वृष्टौ हीपेव विजातीयसौभरद्वारा कुर्यादित्येतद्वाक्यार्थं फलितो भवति, एवञ्च वृष्ट्यर्थसौभरविभावपि विजातीयानां सौभराणां विकल्पेन वृष्ट्यर्थप्राप्तानां हीप्निधनकर्मैव सौभरविशेषस्य वृष्टिमाधनता नान्येषामित्यापि नियम फलितो भवति । नन्वन्वथा वृष्टौ हीपेवेति नियम कश्चमपि सम्पादयितुं शक्य

निधनान्तरयुक्तस्यापि सौभरान्तरस्य तदर्थं क्रियमाणत्वात्, अतो हीप्
 नियमविधे समानजातीयसौभरस्थले शास्त्रान्तरीयोर्गादिनिधनान्तरव्यावृत्ति
 फलकत्वेऽपि हीप्मिन्ननिधनयुक्तविजातीयसौभरस्थले तस्य वृष्ट्यर्थता
 व्यावृत्तिफलकत्वमपि कास्यभोजिन्यायेन न विरच्यते । अत एव यत्र न
 काम्यभोजिन्याय यथा कारीर्यादौ, तत्र न तस्य वृष्ट्यर्थता व्यावर्त्यते, वृष्ट्य
 र्थसौभरविधेस्तु हीप्निधनकसौभरमात्रग्रहणन चारितार्थ्यात् युक्ता विजातीय
 सौभरव्यावृत्तिफलकनियमफलकतेति विशेष । अतः सौभरान्तरस्यापि नित्य
 नैमित्तिकप्रयोगविषयत्वमेव, न तु काम्यप्रयोगविषयत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ।
 अत सिद्ध हीषादिविधौ विधिलाघवानुरोधेनैव न गुणफलसम्बन्ध,
 नवा तदर्थं गुणान् भावनाभेद इति । प्रयोजन पूर्वपक्षे वृष्ट्यर्थं सर्व
 सौभरानुष्ठानेषु अन्नाद्यायर्थमूर्गादिनिधनानुष्ठान वृष्ट्य तरार्थं वा हीप्
 एवानुष्ठानम्, सिद्धान्ते तु नेत्यादि स्पष्टम् । सूत्रन्तु सर्वस्य सौभरस्योक्तकाम
 त्वेन प्रत्यभिज्ञानात्तस्मिन् द्वारभूते सत्यव हीषाद कामश्रुति स्यात्
 नचैव सौभरे हीषादे पाटादेव प्राप्तत्वात् विधानानर्थक्य वृष्टिसाधनीभूत
 विजातीयसौभरवृत्तिनिधनव्यवस्थार्थत्वेन पुन श्रुतिसार्थक्यादित्येव व्या
 ख्ययम् ।

मीमासांम्बुनिधिं प्रमथ्य सुदृढै र्यायोश्चयैर्निज्ञरे
 कृत्वा जैमिनिसूत्रमन्दरमसु वेद तथा वामुकिम् ।
 यद्बलिहलसजमेव कलित मथा तर सज्जनैः
 श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय स पर य कौस्तुभाख्या मणि ॥

श्रीरुद्रदेवसूतो कृतिरेषा खण्डदेवस्य ।
 मीमासाकौस्तुभाख्या भेदाध्याये द्वितीयाऽऽपि ॥

इति श्रीमत्पूर्वोत्तरमीमासापारावारपारीणधुरीण श्रीरुद्रदेवसूनु
 खण्डदेवविरचित मीमानाकौस्तुभे द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीय पाद ॥ २ ॥